КЕРИМ ДЖАМАНАКЪЛЫ

ЭНЪ КЪАДИРЛИ, СЮЙГЕН ЕРИМ

Эр тараф мейданлыкъ, бир сахра киби,
Бюрленген чичеги, ялеси киби.
Айдынлыкъ сеперкен кунешинъ нуры —
Шаирлер левхасы Къырым чёллери!

Керим Джаманакълы

КЕРИМ РЕШИДОВ-ДЖАМАНАКЪЛЫ
(1905—1965 сс.)

Керим Джаманакълы

ЭНЪ КЪАДИРЛИ, СЮЙГЕН ЕРИМ

И. Гаспринский адына Медиамеркез
Симферополь
2019

УДК 821(=512.19)
ББК 84(Крмтат)
Дж 40

Одобрено Консультативным советом по изданию литературы на родных языках при поддержке Государственного комитета по делам межнациональных отношений и депортированных граждан Республики Крым. Издано за счёт средств бюджета Республики Крым

Джаманакълы К.
Дж 40 **Энъ къадирли, сюйген ерим** / тертип эткен.: *Эмирсуинова Н., Юнусов Ш.* — Симферополь: КъДж ДММ «И. Гаспринский адына Медиамеркез», 2019. — 216 с. : фото.
УДК 821(=512.19)
ISBN 978-5-6042974-6-9 **ББК 84(Крмтат)**

Керим Джаманакълынынъ китабы эки къысымдан ибарет. Бириндживсине шаирнинъ 1920—1930-джы йыллар яшларынынъ хусусий дюньябакъышыны ифаде эткен шиирлери кирсетильди. Айны заманда джыйынтыкъта онынъ арбий лирикасы, яшайышынынъ сонъки йылларында язылгъан шиирлери ер алды. Экинджи къысмында исе А.С. Пушкин адына къырымтатар тили ве эдебияты Ильмий-теткъикъат институтынынъ уйкен хадими олып чалышкъан Керим Джамнакълынынъ къырымтатар фольклоры ве У.Ш. Тохтаргъазы, У. Ипчининъ иджадына даир эдебий-тенкъидий макъалелери киби эсас ишлери такъдим этиле. Буларнынъ эписи языджынынъ дженктен эвельки миллий матбуатта бастырылгъан ишлери ве эльязмалары эсасында азырланды.

Джаманаклы К.
Дж 40 **Самое дорогое любимое место** / составители: *Эмирсуинова Н., Юнусов Ш.* — Симферополь: ГАУ РК «Медиацентр им. И. Гаспринского», 2019. — 216 с. : фото.
УДК 821(=512.19)
ISBN 978-5-6042974-6-9 **ББК 84(Крмтат)**

Книга Керима Джаманаклы состоит из двух разделов. В первый вошли стихи поэта, выражающие характерные настроения молодежи 1920—1930-х годов. Сборник содержит также его военную лирику, стихи последних лет жизни. Во втором разделе представлены основные работы К. Джаманаклы-старшего научного сотрудника НИИ Крымскотатарского языка и литературы им. А. С. Пушкина: статьи о крымскотатарском фольклоре и его литературно-критические статьи о творчестве Ш. Тохтаргазы, У. Ипчи. Весь материал сборника подготовлен на основе публикаций в довоенной крымскотатарской прессе и рукописей писателя.

ISBN 978-5-6042974-6-9
© **Джаманаклы К.,** 2019
© **Эмирсуинова Н., Юнусов Ш.,** *составители,* 2019
© **ГАУ РК «Медиацентр им. И. Гаспринского»,** 2019

Кириш сёз

Керим Решидов 1905 сенеси январь 21-де Кезлев уездининъ тамам меркезинде ерлешкен буюк ве орта аллы Джаманакъ коюнде дюньягъа келе. Достане ве эмексевер койлюлер Фадьме Эмирамет-къызы ве Абдурешит Таир-огълу Решидовларнынъ къорантасында догъгъан бу баланынъ балалыгъы сой-сопу ве омюрлик юрекке яткъан Къырым чёллери арасында кече. Онынъ бир агъасы — Фетта, 4 къардашы: Азиз, Меннан, Ваид, Абхаир ве бир къыз къардашы Ребия ола. Уйкенлери даима кичкенелерине ярдым этелер. Ана-балары кечинген сонъ Ваид ве Абхаир Керимнинъ къорантасында оселер. Агъасынынъ тербиеси алтында Меннан эрте шиирлер къаралап башлай ве атта оларны айны Меннан Джаманакълы тахаллюсинен имзалай. Оларнынъ эписи бильгиге ынтылалар, тек зенаат саиби олмакъ дегиль де, халкъына, ватанына файдалы олмакъны арз эткенлер. Агъасына ошап Абхаир ве Ребия оджалыкъ зенаатыны кутерек, омрю бою мектепте чалышалар. Окъув-язывгъа ынтылыш, китап севгиси, дюньябакъышыны эп кенишлетмеге тырышув Джаманакъ асыллы бу инсанларнынъ эсас хасиети олып къала.

Кой мектебини битирген сонъ Керим Акъмесджит (эвельки Тотайкой) педтехникумында, 1929 сенесинден башлап исе Акъмесджит techinститутындаки къырымтатар тили ве эдебияты факультетинде окъуй. Оны битирген сонъ айны институтнынъ эдебият кафедрасы янындаки аспирантурада къалдырылып, «Къырымтатар халкъ шаири Шамиль Токътаргъазынынъ ичтимаий-эдебий фаалиети» мевзусындаки намзетлик диссертациясына башлай. Оны 1937 сенеси Къазан девлет педагогика институтында мувафакъиетнен къорчалай.

Пайтахтта къайнагъан яшайыш: эдебий акъшамлар, джанлы комсомол музакерелери, театр премьералары, янъы китапларнынъ нешири — булар яваш-яваш адетке кирип, Керимнинъ илеридеки

омюр тарзыны бельгилеп башлай. 1924 йылындан итибарен «Енъи дюнья», «Яш къувет», «Къызыл Къырым» газеталары, «Илери», «Эдебият ве культура» ве «Совет эдебияты» журналларынынъ саифелеринде К. Джаманакълынынъ бир чокъ шиирлери басылып тура. 1927 сенеси «Азатлыкъ йырлары», 1940 сенеси «Айнени» шиирий джыйынтыкълары ве башкъалары дюнья юзю коре.

Бу девирде яратылгъан шиирий мирасыны козьден кечирир экен, мундериджеси ве услюби не дередже денъишкенини сечмек къолайдыр: эгер 1920-инджи сенелери оларда къою ренклернен ишленген табиат, къырымтатар коюнинъ яшайышы ве онынъ янъы аяткъа ынтылувы устюн кельсе, 1930-ынджы сенелернинъ сонъуна таба тешвикъат ихтирасынынъ эп кенишлегенини коремиз. Оларда саделик, кой инсанынынъ табиаткъа якъынлыгъы киби дуйгъулардан асыл олгъан эвельки эстетик усуллардан вазгечюв козетиле, публицистикаджылыкъкъа мейиль дуюла. Шиирлери эп партиянынъ къафиеленген чагъырувлары ве шиарларына бенъзешип кете. Оларнынъ буюк къысмы матбуатта басылып, муим девлет байрамлары ве куньлерине багълана. Меселя, айнени услюбинде язылгъан «Анайнынъ йыры» шииринде Сталиннинъ образы пейда олып, о, аятнынъ ферасетли оджасы, советлер девлетининъ эр анги баласыны кучьлю ве джесюр этеджек насылдыр бир тылсымлы зат киби тасвирлене.

К. Джаманакълынынъ ильк шиирлериндеки оригиналлик тюслери, энди-энди шииriет ёлуна чыкъаяткъан яшнынъ бедиий дуйгъулары ерини услюбиетине биле тесир этиджи янъы мундериджe ала. Иште, партиянынъ сырадаки шаирининъ къадери бойледир даа. Затен онынъ дженктен эвельки назмиетинде энъ дегерлилери оларакъ Къырым табиаты, севги мевзусындаки базы шиирлерини косьтермек мумкюндир. Бу сырада айрыджа къайд этмели ки, Керим Джаманакълынынъ атта 1974 с., яни Сталинден сонъ кельген девирде чыкъарылгъан шиирий джыйынтыгъына биле Э. Шамьи-заде онынъ Къырым ве Къара денъиз анъылгъан эсерлери ве сатырларыны кирсетип оламагъан. Шуралар системасы халкъымызнынъ сюрюльмесине даир меселелернинъ кутьле тарафындан котерильмесини токътатмагъа девам эткен.

...1931 сенеси Керимнинъ омрюнде догъма Къазанлы бир гузель — Рашида пейда ола. Сонъкиси бундан эвель буюк авеснен Къазан къуруджылыкъ институтында аля окъуй, институтнынъ ичтимаий ишлеринде фааль къатнаша, амма комсомолгъа оны къабул этмейлер. Бу да четте турсын, кулакнынъ къызы олгъаны ичюн о,

экинджи курста экен, институттан къувула. Бу ал генч къыз ичюн такъдирнинъ ильк агъыр дарбеси ола. Къоранта музакересинде бу къызны Акъмесджитке, Амина тизесине ёлламакъ къарары алына. Сойлары оны сыджакъ къаршылайлар, Рашида башындан кечкен шейлерден яваш-яваш узакълашып башлай, «Крымводхоз»гъа ишке сызыджы олып кире. Къазанлы яш дюльберге, Джаманакъ коюнден олып, бу вакъытта артыкъ корюмли комсомол шаири киби танылгъан генч назар быракъа. Олар достлашалар, корюшип башлайлар. Саатларджа Акъмесджитни кезинелер, Салгъырнынъ джуйрук сувуна севинелер, Къырым ялыларынынъ дюльберликлерини сейир этелер. Генч шаир севимли чёлю, Къара денъиз, севги акъкъындаки шиирлерини окъуп бере. Бу кезинювлер оларнынъ эвленмесинен бите. Керим омюр аркъадашына окъумакъ ичюн даима ярдым этеджегине сёз бере. Бойле этип, Рашида тек институтны дегиль де, вакъты келип, Москвадаки Тимирязев академиясыны да битирип, биология оджасы ола. Олар К. Джаманакълынынъ сонъки кунюне къадар бераберликте частлы-бахтлы яшайлар, огълу Ильдус, эки къызы — Фарида ве Нурияны осьтюрелер. Ана-бабаларындан мирас къалгъан китапкъа урьмет, бильгиге ынтылув, окъувгъа авеслик бу къорантада даима укюм сюрип, шимди де торунларынынъ аилелеринде девам этмекте.

1935-тен 1937-сине къадар К. Решидов-Джаманакълы Акъмесджит пединститутында оджалыкъ эте. Тамам бу вакъытта о, тюрлю районларгъа чыкъкъан студентлернинъ фольклор экспедицияларына реберлик эте. Албуки, къырымтатар фольклорынынъ чешит тюрлю нумюнелерининъ язылып алынмасы, кедайлар джедвелининъ тизильмеси нетиджесинде халкъ агъыз яратыджылыгъынынъ дегерли эсерлери сакъланып къала.

1930-ынджы сенелер къырымтатар филологиясы ве фольклоршынаслыгъынынъ энъ фаджиалы девирлеринден биридир ки, «къуршунгъа тизильген несильнинъ» О. Акъчокъракълы, Б. Чобан-заде, У. Боданинский, А. С. Айвазов киби корюмли векиллери, буюк алимлери бири-бири артындан ёкъ этилелер. Асыл олгъан бошлукънынъ акъибетини янъы дюнья къурмагъа тутунгъан партия мемурлары тасавур эткен экенлерми?! Амма тарихнынъ бу дегирменине яш несильнинъ векиллери де огърайлар, яни талебелер, муайен бир манада уйкен несильнинъ ишини девам эттиргенлер, джумледен Акъмесджит пединститутынынъ мезунлары ве аспирантлары, ангилери ки, сонъра намзетлик диссертацияларыны къорчалап, А. С. Пушкин адына ильмий-теткъикъат институтында чалышаджакълар ки, олар арасында К. Джаманакълы да ола. Янъы шараит муитинде халкънынъ медений

хатырасыны сакълап къалмакъ вазифеси тамам бу несильге тюше. Иджадий фаалиетини шиириеттен башлагъан генч муэллиф кямиллик йылларында бар кучюнен миллий фольклорны топламакъ ишине берилип, чынъ ве манелер, халкъ масалларынынъ джиддий мутехассысы олып къала. 1930-ынджы сенелери яш алим «Янъы дюнья» газетасы, «Эдебият ве культура», «Совет эдебияты» журналлары ве иляхре ерлерде макъалелер бастыра ки, булар ярымаданынъ меденний аятында бир янъылыкъ ола. Оларгъа ве фольклор джыйынтыкъларына кириш сёзюнде миллий фольклорджылыгъымызнынъ бир илим оларакъ темели тикильмекте ола. Бу материаллар арасында «Чынълар ве манелер. Къырымтатар фольклорынынъ биринджи джыйынтыгъы» (1936), «Бахтлы халкънынъ йырлары» (1940), «Чынъ ве манелер» (1940), «Масаллар. 1 том» (1941) джыйынтыкъларынынъ дегери зияджедир.

Керим Джаманакълы 1937—1941 сс. А. С. Пушкин адына Къырым Ильмий-теткъикъат институтындаки эдебият ве фольклор секторынынъ уйкен ильмий хадими олып чалыша. Бу вакъыттан итибарен о, профессиональ алим-фольклорджы оларакъ фольклор ядикярлыкъларынынъ жанрджа таснифини ишлеп чыкъмакънен огърашыр экен, оларнынъ теткъикъатына шу девир фольклорджылыгъынынъ эльде эткен теджрибеси нокътаи-назарындан янаша. К. Джаманакълыгъа эсас масалларнынъ сюжетлери, образлары ве мотивлерини изаатламакъ керек оладжакъ. Компаративизм усулыны къулланаракъ о, оларнынъ къыясий талилини такъдим эте, айны заманда чынъ ве манелер арасындаки фаркънынъ ильмий талилини бере, ильк кере къырымтатар лирик дестанларыны айры жанргъа кирсете. Белли я, яш коммунист алимнинъ бу теткъикъатлары о девир ичюн къаиде олгъан марксизм-ленинизм методологиясына базангъан ки, биринджи ерге фольклор метинлерининъ мундериджесиндеки сыныфлаштырув къоюла. Бу ал, бир тарафтан, теткъикъатчыларны гъает тар къалыплар ве суньий схемалар ичинде чалышмагъа, экинджи тарафтан исе, онынъ халкъ агъыз яратыджылыгъында мытлакъа демократия ве халкъчанлыкънынъ мевджутлыгъы акъкъындаки хулясалар чыкъармагъа меджбур эткен. Халкъ иджадынынъ энъ демократик жанрлары олгъан масал, чынъ ве манелернинъ бу хусусиетлери халкъ турмушыны пек яхшы бильген, онынъ къуванчы ве кедери, арзу-ниетлери ве умютини татып бакъкъан, бу алимге олдукъча якъын ве анълайышлы олгъан. Миллий эдебиятымызда корюмли ер туткъан У. Ш. Токътаргъазынынъ шииретинде де халкънынъ образы тамам бойле тасвирлене ки, Керим бу языджынынъ бедиий мира-

сыны эппейи огренмеси четте турсын, теткъикъатчы оны там манада халкъынынъ темсильджиси, онынъ менфаатыны ифаделейиджи деп бильген. «...Бабам къырымтатар эдебиятынынъ классиги Токътаргъазы акъкъындаки ишининъ башына чыкъкъан эди. О, Къазан пединститутында къорчаланмакъ керек эди, чюнки о вакъыт Къырымнынъ озь спецсовети ёкъ эди. Ниает къорчалав куню етип кельди — 1937 с. майыс 14. Биринджи оппоненти оларакъ белли къазанлы алим Г. Нигмати сёзге башлап, бабамнынъ ишине юксек къыймет кесе ве ильмий теткъикъатыны девам этмесини тилей. Иш мувафакъиетнен къорчалана, амма йылларджа кергинлик ичинде чалышув нетиджесинде асыл олгъан къуванчны илеридеки вакъиалар ёкъкъа чыкъара. «Филология илимлери намзети» ильмий севиесини о, тап 1940-ынджы сенеси А. С. Пушкин адына Къырым Ильмий-теткъикъат институтынынъ мураджаатындан сонъ ала — сонъкиси ВАКнынъ 1938 с. июнь 25-ине аит ишбу ильмий севиени бермемек акъкъындаки къарарыны лягъу этмесини риджа эте. ВАКнынъ бойле къарарына о замандаки олсун Татарстан, олсун Къырымнынъ ильмий ве ичтимаий аятындаки умумий вазиет себеп ола. Бу вакъыткъа келип Галимджан Нигмати НКВДнынъ незарети алтында булуна ве, чокъкъа бармай, апсханеге быракъыла. Тамам бу вакъытта илери гъаели адамларымызны матбуат саифелеринде бири-бирине сытыштырув, бир чокъ алим, языджы ве халкъны къайгъыргъан фааль адамларны буржуа миллетчиликте къабаатлав арекетлерининъ невбеттеки далгъасы башланып, бу адиселернинъ сонъу агъыр репрессияларнен бите. Бу къоркъунчлы аллардан бабамны четте къалдырмайлар. К. Джаманакълы комсомолгъа 1926 сенеси кире, 1931-де исе ВКП(б) азалыгъына сайлана. Амма оны бу тарафтан да джезалайлар. Бабамнынъ КПССке азалыгъы карточкасында партиядаки вакътына аит заманына даир «1937 сенесинден 1940 сенесине къадар аралыкъ» киби къыскъа бир язылар бар (*къызы Н. К. Эмирсуинованынъ хатырлавларындан*).

Керим Решидовнынъ У. Ш. Токътаргъазы, Умер Ипчи акъкъындаки эдебиятшынаслыкъ макъалелеринде къыйметли козетювлери ве метинлерининъ талили янында о йыллары аньанеге чеврильген буржуа миллетчилигине мейильнинъ огюни алув огютлери ер ала. Эбет, матбуат саифелериндеки адий мефкюревий тартышув кескин сиясий тутушувгъа себеп олабильмесини 1930-ынджы сенелернинъ сонъуна келип чокъ адам анълап башлай. Шунынъ ичюн, Керим Джаманакълынынъ дженктен эвельки мирасыны огренгенде, онъа тарихий муит черчивесинде янашмалы. «Белли я, бабамнынъ бутюн иджадий ве ильмий фаалиети тек девирнинъ махсулы дегиль, оны там

манада омюрге кечирюв мисали олгъан. Келинъиз, 1933 с. чекильген фоторесимге козь ташлайыкъ: мында ана-бабамлар Ялта паркында раатлангъанлар арасындалар. Джиезленгенлер, чырайлары куле. Экисининъ де къолунда «Правда» газетасы. Бунысы тесадюфий шей дегиль. Ана-бабамлар Ленин ве Сталин гъаелерине бар гонълюнен берильгенлер, янъы аятнынъ акъикъий къуруджылары олмагъа тырышкъанлар. Бу газета олар ичюн керчектен де акъикъат менбасы олгъан. Аилемиз бу газетагъа даима абуне олып кельген (бизлер — балаларгъа исе «Пионерская правда» ве «Комсомольская правда» газеталарыны яздырып ала эдилер). Олардаки малюматкъа джиддий янашув бар эди — «Правда»даки макъалелерни буюклеримиз окъуй ве музакере эте эдилер. Партиянынъ туткъан ёлу исе белли бир вакъыткъадже шубеге огъратылмай эди» (*къызы Н.К. Эмирсуиновanынъ хатырлавларындан*).

1937 сенеси Керим Джаманакълы Языджылар бирлигине къабул этиле. Тамам бу вакъытта «Поэты Крыма» (1937), «Татарские писатели Крыма» (1940) джыйынтыкъларында онынъ рус тилине терджиме этильген шиирлери дюнья юзю коре. Амма о заман ярыннынъ нелер кетиреджегини кимсе тахмин эталмагъан, чюнки эр бир адам озюнден къоркъкъан, эминсизлик ичинде яшагъан.

«1937 сенеси къыш геджелеринден биринде Керимни «чёрный ворон» алмагъа келип, оны Акъмесджитнинъ «Лубянкасына» алып кетти. Соргъу кечирелер, «халкъ душманларынен багъыны» сюрюштирелер, апсханеде бир къач афта туталар. Рашиданынъ бу куньлерде нелер чеккенини изаатламакъ биле къыйын!!! Джаманакълылар Керим Джаманакълынынъ акъикъий комсомол шаир олгъаны акъкъында мектюп язып, оны шу этрафтаки койлерде имзалатып, махсус органларгъа мураджаат этелер. Ким бильсин, бу мектюп энъ къоркъунчлысынынъ огюни алмагъа ярдым эткендир. Бабамнынъ къабаатыны тапып ве исбатлап оламагъанларындан сонъ оны къойып йиберелер, амма анамнен берабер ичинден нелер кечиргенлерини тек Аллах биле! О девирдеки акимиетнинъ ийлекярлыгъы, урдым-дуймазлыгъы ве къанунгъа хор бакъмасы ана-бабамызнынъ юрегинде къавий ер алгъандыр. Олар бу машер куню акъкъында ич бир вакъыт тариф этмей эдилер. Анам тек 1970-инджи сенелери ачылса керек, бу да урияет ве адалетнинъ ильк шавлелери корюнип башлагъан йыллар эди. Бу вакъытта о, къарбабамызнынъ кулак оларакъ джезаланмасы, къырымтатарларнынъ сюргюн этильмеси акъкъында айтып берген эди», — дие хатырлай Керим Джаманакълынынъ уйкен къызы Фарида.

Дженкнинъ ильк куньлеринде башкъа языджыларнынъ аилелеринен берабер К. Джаманакълынынъ къорантасы Акъмесджиттен эвакуация этиле. Дженк вакътында онынъ омюр аркъадашы ве эки баласы Татарстанда яшайлар. 1941 сенеси сентябрь 13-тен башлап 1942 сенесининъ мартына къадар К. Р. Решидов-Джаманакълы партиянынъ мобилизациясы муджиби 361-инджи окъчулар полкунынъ сиясий аскери олып, Къырым джебесинде, Оркъапу районында, Керчь, Кубаньда уруша. Джаманакълы дженкнинъ ильк куньлеринден башлап «Къызыл Къырым» ве «Красный Крым» газеталарынен багъ тута. Публицистик макъалелери, очерклери ве шиирлеринде о, совет аскерлерининъ къараманлыкълары акъкъында яза, оккупацияда булунгъан ватандашларынен субетлешип, озь халкъы ве топрагъына севги ве фашизмнинъ тез вакъытта енъиледжегине ишанч ашлай. 1943 сенеси «Къызыл Къырым» газетасынынъ арбий мухбири сыфатында Дондаки Ростов, Таганрог, Мариупольде дженклешмекте олгъан Докъузынджы къырыджы авиаполккъа бара. Муаррири Джеббар Акимов олгъан бу Къырым обкомы партиясы газетасынынъ редакциясы башта Сочи шеэринде, сонъра исе Краснодарда чыкъкъан, айны ерде Къырым партизанлары ве эалиси ичюн чалышкъан радионынъ муарририети ерлешкен. Ишбу оджакънынъ хадими олгъан К. Джаманакълы радиода къалемдешлери Абдуреим Алтанълы, Шамиль Алядин, Ыргъат Къадыр киби языджыларнынъ чыкъышларыны тешкиль эте. Шу аркъадашларынен берабер К. Джаманакълы партизанларнен сыкъкъы багъ тута, арбий листовкалар вастасынен эалиге мураджаат этерек, алман ягъмаджыларынен курешмеге чагъыра.Бу алларны Шамиль Алядин бойле хатырлай: «1943 сенеси февральде Кавказ джебэсинде агъыр яралангъан сонъ, Махачкала госпиталинде тедави олунгъан эдим... Госпитальден чыкъкъан сонъ манъа йигирми куньлюк отпуск берильди. Шимди исе, кочебе Къырым укюмети адамларыны корьмек ичюн Сочиге кельдим. Хадимлернинъ эписи «Сочи» мусафирханесинде яшамакъта. Къырым партия веляет комитетининъ биринджи кятиби В. Булатов, Халкъ Комиссарлары Советининъ Реиси И. Сейфуллаев ве Къырым Юкъары Совети Президиумынынъ Реиси Дж. Менбариев иле корюштим.

«Бизим къырымтатарлары насыл... яхшы дженк этелерми? — деп сорады менден Булатов. — Командалыкъ бизимкилерден мемнюнми?»

«Къырымтатарлары ичюн джебеде фикир яхшы... — дедим мен, — командалыкътан тешеккюр алгъанлар чокъ!»

«Къараманлар ёкъмы?»

«Бизим докъузынджы ордуда... бильмейим!» — деп джевап бердим.

Эки куньден сонъра Елабугадан *(Къазандан — Ш. Ю.)* Керим Джаманакълы кельди, къолума «Известия» газетасы туттырды. Онда, Алупкалы къырымтатар учуджысы Советлер Бирлигининъ Къараманы Аметхан Султаннынъ авада душман учуджыларынен амансыз урушувларда косьтерген джесюрлиги икяе этильмекте эди. Мен Булатовнынъ одасына чаптым.

«Сизге къырымтатар къараманы керекми? — дедим онъа эеджанлы давушле, — иште... окъунъыз!»

Владимир Семёнович макъалени ашыкъмай, хошнутлыкъле окъуп чыкъкъан сонъ, бюро азаларыны топлады, оларны макъаленинъ мундериджеси иле таныш этти. Бюро, Аметхан аль-азирде джебэнинъ къайсы еринде олса-олсун, тапып, оны Къырым укюмети адындан хайырламакъ ве кендисине эдие такъдим этмек ичюн Менбариевни ве Джаманакълыны ёллады. Олар бюронынъ къарарыны эда эттилер...» (Шамиль Алядин. «Ер делиджилер»: Къарлы геджеде. — С. 12—13. — Ташкент, 1991).

Бойле этип «Къызыл Къырым» газетасында (1943 с., сентябрь 23, № 38) Аметхан Султан акъкъында «Татар халкъынынъ шанлы эвляды» макъалеси басыла. Айны номерасында онъа СССР Къараманы унваны (1943 с., август 24) берильгени хусусындаки Къарар ер ала. Керим Джаманакълынынъ СССР Къараманы Аметхан Султаннынъ джесюрликлери акъкъында умумий «Къанатлы батыр» серлевасынен Къазанда волгабою татарлары тилинде 5000 нусхалыкъ айры китап ичинде учь очерк басыла. Басылмасына 1943 с. октябрь 8-де рухсет этиле. Тамам бу макъалелерден къырымтатар халкъы ильк кере озьлерининъ ватандашы — джесюр арбий учуджыдан хабердар ола. Бу китапчыкъ совет аскерлери ичюн азырланып, оларда эфсаневий учуджы шерефленип, ондан гъуруландыра, гъаддар душмангъа къаршы бар кучьнен курешмеге чагъыра. К. Джаманакълынынъ шу очерклеринде о, озь баба-дедelerининъ топрагъында осип буюген халкънынъ эвляды оларакъ, къараманий дестанлар ве йырларны балалыгъындан ичине синъдире-синъдире оськен инсандай косьтериле.

1944 сенесининъ апрелинде К. Джаманакълы азат этильген Акъмесджитке келип чыкъа. Феодосия шоссесинде ерлешкен бир къатлы эвдеки квартирасы харабе ве тоналгъан алда ола. «Дженк битти», — деп хатырлай къызы Фарида ханым, — «амма не ичюндир гъалебе куню хатырамда къалмагъан. Бельки эвимизде къуванч деген шей-

нинъ олмагъаны ичюндир. Я дженкнинъ сонъу бизим аилемиз ичюн невбеттеки фаджиагъа чеврильди де. Бабам 1944 с. апрелинде Къырым азат этильген сонъ аман демобилизация олуна. Акъмесджитке къайткъанынен ишке тутуна. Оны А. С. Пушкин адына татар тили ве эдебияты ильмий-теткъикъат институтынынъ директоры тайин этелер — мында о, дженктен эвель фольклор болюминде чалыша эди. Бабам Феодосия шоссесиндеки квартирасына киргенде, одалар бош олып, ондаки бутюн мебель, шейлер, китаплар ёкъ этильгенини, полда ат налларынынъ изи къалгъаныны коре, мында ягъмаджылар атхане эткенлерини айтып бере эди. Амма дженктен сонъ Къырымны аякъ устюне къоймакъ къысмет этмеди».

Медениет ве илимни джанландырмакъ, мектеплерни янъы окъув йылында ишке тюшюрмек керек ола. Къырым АССР Совнаркомынынъ вазифеси муджиби о, 1944 с. апрель 12-де Москвагъа ёллanыла. Буны тасдикълайыджы весикъа сакъланып къалгъан ки, онда «Ишбу шеадетнаме татар тили, эдебияты ве тарихынен огърашкъан Къырым Ильмий-теткъикъат Институтынынъ директоры Решидов Керим аркъадашкъа бериле ки, о, къырымтатар элифбеси ве имлясына денъишюволер кирсетмек меселелерини огренмек макъсадында Москва ш. Илимлер академиясы ве РСФСР Наркомпросына, ве Къазан ш. къырымтатар мектеплери ичюн окъув къулланмаларыны чыкъармакъ ишлерини аль этмек ичюн ёлланыла». Онынъ 1944 с. майыс 6-да СССР Илимлер академиясына етип кельгени акъкъында да къайд бар. Халкъынынъ сюргюн этильгенине аит къара хаберни о, Москвада ала. Ёлланма шеадетнамесинде Акъмесджитке етип кельгени хусусында ич бир къайд ёкъ — Къырымгъа къайтып кельмеси акъкъында айтылмасы биле арткъач. РСФСР халкъ комиссариатынынъ 1944 с. июнь 9-да берген невбеттеки шеадетнамесинде шуны окъуймыз: «Решидов Керим — ильмий-теткъикъат институтынынъ директоры» Къазан вастасынен Ташкент ш. — Озьбек ССР Наркомпросына агъымдаки йылнынъ июнь 10-дан итибарен даимий ишке ёлланыла». Командировка шеадетнамелерининъ адий къыясы хусусий бир бошлукънынъ асыл олмасыны косьтере: экинджи шеадетнамеде ильмий-теткъикъат институтынынъ ады косьтерильмей, чюнки Къырым ве къырымтатарларны анъмакъ бу вакъыттан башлап ясакъ этиле.

1944 сенесинден башлап К. Джаманакълы УзССР Наркомпросынынъ ёлланмасынен М. Горький адына Самаркъанд désинститутындаки озьбек тили ве эдебияты кафедрасынынъ доценти олып чалыша. Къорантасына къавушмакъ ниетинен о, бир йылдан сонъ Татарстан-

гъа авуша. Башындан кечиргенлери К. Джаманакълынынъ сагълыгъына тесир эте — онынъ акъ джигеринინъ бир къысмы къатып къалып, ава кечирмейджек алгъа келе (яни крупозгъа огърай). Экимлер онынъ сагълыгъындан къоркъалар. Къорантасы ве якъынларынынъ чапып-чапкъаламалары нетиджесинде о вакъыт къыт олгъан пенициллин тапылып, о, хасталыкътан къуртарыла. 20 бинъ эалиси олгъан Елабуга киби къадимий туджджар шеэри онынъ къорантасы ве онъа ошап тюрлю еллер ве къасыргъалар къопмасы нетиджесинде мында келип тюшкенлер ичюн там манада джан къуртарув мекяны ола.

1945 сенесинден итибарен алим Елабуга педагогика институтында башта уйкен оджа, сонъ исе доцент вазифесинде чалыша. 1948 сенеси эдебият кафедрасынынъ мудири этип сайлана ве бу вазифени омрюнинъ сонъунадже эда эте. Мында К. Джаманакълы озюнинъ ильмий ве эдебий фаалиетини девам эте. Бу йылларда онынъ Г. Тукъай, Г. Ибрагимов, Муса Джалиль акъкъындаки макъалелери басыла.

«Бабам байрам куньлеринде къырымтатар авалары олгъан пластинкаларны къойып, пармакъларынен озю озюне зиль тутып, къайтармагъа тюшмеге севе эди. Биз де даима зевкъ иле ойнап башлай эдик. Амма бабамнынъ юзюнде эксериет пейда олгъан гъам ве куськонлик онынъ ватанына асретлигинден асыл олса керек. Акъшам сайын о, радионы къурып, турк тилинде янъгъырагъан янъылыкъларны эшите, шаркъ аваларыны динълей эди. Бельки о, сюргюнлик корьген халкъларны акъламакъ ичюн азырланаяткъан къарарны эшитип къалмагъа умют этедир, чюнки Сталиннинъ ольмеси аз-бучукъ умют берип башлагъан эди. Тюркиеде исе о заман баягъы къырымтатар яшагъан» *(къызы Фарида хатырлавларындан)*.

Шиирлер язылмай, иджадий тюшкюнлик башлана. Ана тили ве халкънынъ бутюн медениети ясакъ этиле. Советлер девлетинде дженктен сонъ кельген несильнинъ хатырасындан къырымтатарларнынъ девлетчилиги олып, онынъ ады Къырым Мухтар Совет Социалистик Джумхуриети олгъаныны силип ташламакъ ичюн эр шей япылгъан эди. Та 1970-джи сенелерге къадар къырымтатар языджыларынынъ атта цензуранынъ изинини алгъан эсерлеринден Къырымгъа аит адлар ве сильтем япувлар алынып ташлана. Бу девир К. Джамнакълы ичюн адден агъыр девир ола, о, чокъ вакъыткъадже онынъ агъа-къардашлары ве къыз къардашы не ерде олгъанларыны бильмей, ве атта 1950-джи йылларда оларнен багъ къурып, язышып башласа биле, ильк кере тек 1957 с. Орта Асияда корюшип олалар. Бундан сонъ тувгъанлары да Елабугагъа келип, олар энди эсли-башлы адамлар экенде корюшелер.

Татарстан Языджыларынынъ бирлиги де кенди сыраларынынъ темизлигини къайгъыра ки, бу ал хусусан ЦК ВКП(б)нынъ «Звезда» ве «Ленинград» журналларында басылгъан «мешур» къарары ве А. Ждановнынъ «мешур» чыкъышындан сонъ пек кергинлей — К. Джаманакълынынъ да невбети келе: 1952 сенеси о, Языджылар бирлигинден чыкъарыла. Себеби там манада белли дегиль, затен о вакъытлары бир маначыкъ тапмакъ къыйын олмаса керек, етер ки, къырымтатар олсун. Иджадий тюшкюнлик, ана-топракънен багънынъ узюльмеси, иши-кучю тешвикъатнен чекишмек олгъан партиянынъ бутюн бир халкънынъ фаджиасынен не алып береджеги бар эди ки, буны дегиль язмакъ, тюшюнмек биле телюкели олгъан.

1955 с. И. Эренбургнынъ «Оттепель» романы нешир этиле, айны вакъытта «Юность» ве «Иностранная литература» журналлары чыкъып башлай. Буларнынъ эписи керчектен де мусбет сиясий денъишювлернинъ аляметлери олгъан. Иште, 1956 с. январинде Елабугагъа Татарстан Языджылары бирлигининъ идаресинден мектюп келе. Мында Языджылар бирлигининъ невбеттеки топлашувында Керим Решидовнынъ 1952 с. июнь 6-гъа аит оны Языджылар бирлигине азалыгъындан чыкъарув акъкъындаки къарар, къабаатынынъ исбат этильмеюви нетиджесинде лягъу этильгени, К. Р. Решидовнынъ ЯБ азалыгъына кене къабул этилюви акъкъында бильдириле. Мектюпни ТАССР ССП идаресининъ месюль кятиби Ф. Хусни имзалай. Хрущёв деври башлана. К. Джаманакълынынъ эсерлери Озьбекистанда чыкъаяткъан «Ленин байрагъы» газетасында басылып башлай. Яваш-яваш сюргюнлик акъибетинде девлетнинъ тюрлю кошелерине тюшкен зенаатдашлары ве языджыларнен алякъалар пекитиле. 1959 с. Ю. Болат, Р. Тынчеровнен берабер Ташкентте къырымтатар масалларындан ибарет китапны нешир этип олалар. К. Джаманакълы Татарстан языджыларынен де ишбирлик япа. 1960-джы сс. Заки Нури ве Эдуард Касимовнен берабер о, къырымтатар масалларыны къазантатар тилине терджиме этип башлай. 1960 сенеси о, Р. Музафаровнынъ намзетлик диссертациясына оппонентлик япа. Къырымтатар фольклоры мевзусында докторлыкъ диссертациясыны къорчалагъан Рефикъ Музафаров ве къырымтатарларнынъ халкъ агъыз яратыджылыгъы акъкъындаки эсас окъув къулланмасынынъ муэллифи олгъан Джафер Бекиров къырымтатар фольклорджылыгъына даир ильмий аньанени девам этелер. Кенди ишлеринде буларнынъ экиси де мытлакъа К. Джаманакълынынъ 1930-ынджы сенелери эльде эткен нетиджелерине эсасланалар.

Омрюнинъ сонъки йылларында К. Джаманакълы тюрлю шеэрлернинъ архивлеринде Амет-Хан Султаннынъ аяты ве къараманлыкъларына даир весикъалар топлай. Материалларнынъ бир къысмы о вакъыт Ташкентте ерлешкен Языджылар бирлигининъ къырымтатар болюгинде музакере этиле. Буны К. Джаманакълынынъ Ю. Булат ве Э. Шемьи-заденен сыкъ-сыкъ язышмаларында коремиз. Албуки, андан кельген мектюплер, эльязмалар Языджылар бирлигинде эппейи булунгъанындан делялет бере. «Аят ичюн» серлевасы астындаки эльязманынъ къараламасы К. Джаманакълынынъ олюминден сонъ аиленинъ архивинде сакълана.

Артыкъ агъыр хаста К. Джаманакълынынъ сонъки шиирий эсери «Арзу» шиири экен, бунысы А. С. Пушкин шиирининъ сербест терджимесидир. Оны ишлеркен, шаир йыллар теренлигинде къалгъан генчлик деврине хаялджа къайтып, дерсинъ, рус шаирине зиль тутаракъ, озюнинъ енъильмез арзусы олгъан ерге, яни къайтмагъа истей.

…Где в тишине простых татар семьи
Среди забот и с дружбою взаимной
Под кровлею живут гостеприимной…

Керим Джаманакълы 1965 сенеси август 1-де Елабугада кечине. Анда да шеэрнинъ эски къысмындаки татар мезарлыгъында джыйыла. Шеэрнинъ янъы къысмындаки сокъакълардан бири Керим Решидов адыны ташый. Елабуга девлет университетининъ филология факультети теркибиндеки татар тили ве эдебияты музейинде языджынынъ мирасына багъышлангъан болюм бар.

1973 с. Ташкентте К. Джаманакълынынъ «Достларыма» шиирий джыйынтыгъы дюнья юзю коре. Оны Э. Шемьи-заде тизип, кириш сёзюни яза. 2005 сенеси языджынынъ 100 йыллыгъы черчивесинде филология илимлери докторы, профессор А. Сибгатуллина онынъ сайлама эсерлеринден ибарет «Эсерлэр» джыйынтыгъыны азырлап, оларны татар ве рус тиллеринде чыкъара. Китап Елабугада аз нусхада нешир этиле. 2008 с. Акъмесджитте «Кърымтатар халкъ масаллары» китабы чыкъарыла ки, оны К. Джаманакълы ве А. Усеин тертип эттелер. Керим Джаманакълынынъ «Къырымтатар батыры Аметхан Султан» (2010) серлевалы очерклер циклы бизим куньлерде гъайрыдан чыкъарылды. 2015 с. «Чынъ ве манелер» (репринт нешир) китабы нешир этильди. Энъ тазелери арасында къазанлы тарихчы Д. Г. Галлямованынъ «Керим Решидов (Джаманаклы): имя в отечественной истории: Крым-Казань-Елабуга» (2016) китабыны къайд этмек мумкюн.

К. Джаманакълынынъ иджады университет ве орта мектеплернинъ къырымтатар эдебиятына аит окъув къулланмаларында да бардыр.

Дженктен эвель басылгъан шиирлери ве макъалелери, шу джумледен А. С. Пушкин адына Къырым ильмий-теткъикъат институтынынъ махсулаты олып, 1940 сенеси чыкъкъан чынъ ве манелернинъ ильмий нешири окъуйыджыларнынъ кениш даиреси ичюн къапалы эди. 1970-инджи сс. К. Джаманакълынынъ омюр аркъадашы архивнинъ эльязма фондынынъ эсас къысмыны о вакъытлары Озьбекистанда булунгъан Языджылар бирлигининъ архивине теслим эте. Бугуньде-бугунь И. Гаспринский адына кутюпханенинъ сийрек китаплар, эльязмалар ве архив материаллары болюминде К. Джаманакълы та сагъ экенде нешир корьген китаплары ве озь элинен язгъан шиирий дефтерлери булунмакъта. И. Керимовнынъ «Библиографический указатель печатных книг, статей и произведений на крымскотатарском языке: 1618—1944 гг.» (2009) китабынынъ бир къач саифеси К. Джаманакълыгъа айрылгъан. Бугуньки куньде энъ толусы «Керим Джаманакълы (Решидов): биобиблиографик косьтергич / КДжМ «И. Гаспринский адына кутюпханеси». — Акъмесджит, (2017) китабыдыр.

Элинъиздеки джыйынтыкъ эки къысымдан ибарет олып, «Шиирлер» адлы бириндживсине Керим Решидов-Джаманакълынынъ 1920—30 сенелери популяр олгъан эсерлери кирсетильди. Оларнынъ эксериети араб ве латин язысындан транслитерация этилип, ильк кере бериле ки, ишбу шиирий метинлерде о девирнинъ яшларына хас олгъан яшайышкъа къуванч козюнен бакъув, тез вакъытларда аят янъы тюс аладжагъына ишанч дуйгъусы ифаделене. Айны заманда мында дженк йылларында «Къызыл Къырым» газетасы ичюн язылгъан эсерлер кирсетильди. Оларда шаир явуз душмангъа къаршы бар кучьнен курешмеге, гузель Къырымны къорчаламагъа чагъыра. 1950-1960 сс. яратылгъан шиирлернинъ чокъусы да ильк кере басыла ки, оларда табиат лирикасы, рус шаирлеринден терджимелер, Хрущёв деврининъ кетирген умютлери хусусында фикир юрьсетюв киби аллар мевджут. Ери экен, шуны да къайд этейик ки, базы шиирлери я да сатырлары гъает сиясетлештирильгени ве я девир тенденцияларына къапылгъаны ичюн я алып ташланды, я джыйынтыкъкъа кирсетильмеди.

«Макъалелер» деп адландырылгъан экинджи болюкте язаджынынъ У. Ш. Токътаргъазы, У. Ипчи акъкъындаки эдебий-тенкъидий макъалелери ер алды ки, оларда эдебиятымызнынъ корюмли векиллерининъ иджадындаки эсас хусусиетлери, миллий эдебиятымызнынъ инкишафына къошкъан исселери бельгилене.

Керим Джаманакълынынъ къырымтатар фольклоры акъкъындаки макъалелери миллий фольклорджылыгъымызнынъ дегерли саифелерини тешкиль эте. Оларнынъ эписи дженктен эвельки матбуатымызда басылып, сонъ ич нешир этильмегендир. Хусусан анъылгъан языджынынъ 1939 с. Къырымнынъ Маариф Комиссариатында япкъан кениш марузасы айры ер тута ки, онда халкъ иджады огренильмесининъ нетиджелери ве вазифелери бельгилене. Эки макъаледе халкъ агъыз яратыджылыгъынынъ чынъ ве манелер киби озьгюн жанрларынынъ изааты берилип, оларнынъ бедиий хусусиетлери анълатыла. Миллий масалларымызнынъ талилине багъышлангъан макъалелеринде исе о, тек оларнынъ мевзуий таснифинен сынъырланмайып, къырымтатар масалшынаслыгъынынъ темель ыстылалары (терминлери) ве анъламларыны такъдим эте, айны заманда оларда халкъ кедайларынынъ терджимейиаллары акъкъында малюмат бериле.

Китапкъа К. Решидов-Джаманакълынынъ архивинден алынгъан фоторесимлер де кирсетильди. Сонъунда исе базы сёзлернинъ лугъаты бериле.

Ишбу джыйынтыкънынъ азырланмасы эппейи вакъыт талап этти ки, онъа баш къошкъанлар сырасында: транслитерация ишлери ичюн Гульнара оджа Сеитваниевагъа ве Медине ханым Алимовагъа, лугъатны текмиллемеге ярдым эткен Айше оджа Кокиевагъа, проектни омюрге кечирювде фааль иштирак эткен Языджылар бирлигининъ реиси Урие ханым Эдемовагъа, теткъикъат ишлери ичюн Керим Джаманакълынынъ торуны — филология илимлери намзети Гульшат ханым Эмирсуиновагъа самимий тешеккюримизни бильдиремиз!

Китап язылмасы ичюн «КъДж ДБММ И. Гаспринский адына Джумхуриет къырымтатар китапханеси» «Сийрек китаплар, эльязма ве архив малюмат фонду»нынъ малюматы къулланылгъандыр.

Н. К. Эмирсуинова, Ш. Э. Юнусов

ШИИРЛЕР

ЯШ КЪАЛЕМ
(1920—1940)

Тек бир сенсинъ!

Монъсиреен, тамлаян козьяшларым
Бир ёкъсуллыкъ къайгъысы сёйлер экен,
Бутюн фикир сырдашым, ойдашларым,
Къара ёлдан къайгъырып, дёнер экен,
Вар къайгъынынъ анайы тек бир сенсинъ!

Агълав, сызлав, къайгъылар саф юрегим
Эссиз, сессиз белянен якъар экен,
Корен, сезен эеджан дуйгъуларым
Ич соравсыз эсассыз быкъар экен,
Энъ темелли бир достум тек бир сенсинъ!

Тар геджеде дарсыгъып тюш корьгеним
Шенъ юкъумны парчалап болер экен,
Ойгъа далып, гонъюльсиз юрьгенлерим
Саф къалипни больгелеп делер экен,
Бар омюрнинъ къонагъы тек бир сенсинъ!

Чаре булмай дердиме йырлагъаным,
Эр кунь саба бир алев берир экен,
Генч дефтерим козьяш иле сырлагъаным,
Бир къудрет ильхамы серер экен,
Эр дердимин девраны тек бир сенсинъ!

Бильмек, корьмек, анъламакъ истеклерим
Генч димагъда кучьленип яшар экен,
Дагъ ве таштан Чатырдай дилеклерим
Эр бир дакъкъа омюрим ашар экен,
Бунле бени сюслееджек тек бир сенсинъ!

Куньсиз халкъым истегин беклегеним
Мени сайгъы-севгимнен къутлагъанда,

Онынъ аджджы къайгъысын тынълагъаным
Магъа бол бир чокърагъын макътагъанда,
Хошлу йырым сырлайджакъ тек бир сенсинъ!

Эр кунюмде гузелим, шенъ Къырымым
Магъа бинълеп огютлер кетиргенде,
Дамарлашып, кучьлешен бар сырларым
Джат иллерден ойларны джеткизгенде,
Джумлесине джевапчы тек бир сенсинъ!

Ах!.. дегенде къалибим, акъ джигерим
Дерин нефес алевин чекер экен.
Ишленмемиш, бол зенгин, дюльбер тилим
Генч къалемлер йырларын тёкер экен,
Яныкъ, алев ана тиль тек бир сенсинъ!..

1923 с., майыс 15

Татар къадынлыгъына

Къара джаныкъ къайгъылы тар куньлерде
Умют талып, конъюлинъ солар экен,
Не демеге бильмеден, сёз айтмадан,
Мондыр-мондыр козьяшынъ агъар экен.

Агъып, шырлап чокъракъ кучьли сувудай
Къара куньге къаранлыкъ къатар экен…
Ачкозь ханлар, залымлар, корь моллалар
Айвандайын аятын сатар экен.

Вар варлыгъын солдырып назлы гульдай,
Омюринъ алев атешке якъар экен.
Озь ёлунъны бильдиртмей, ёл шашыртып,
Къансыз мельун яшавынъ богъар экен.

Бунларгъа да сёз айтмай башынъ тёбен,
Эль бугъавлы, тиль кесик корь эсирдай,
Боюн эгип эмрине итаат деп,
Къан агъладынъ тюн ве гунь ач, факъырдай.

Мына: бундай бир омюр, бир фелякет
Келип сенинъ башынъа къонгъан эди.
Вар къуветинъ, кучинъни озь къолынъдан,
Шарт сындырып, къопарып алгъан эди.

Артыкъ энди азатлыкъ далгъалары
Серин ёлдай толкъунып эсер экен,
Къанлы джавлар талийи къолын кесип,
Шевкъат нурын дюньягъа серпер экен.

Сен де бугунь, бахытлы саф къадынлыкъ,
Бу зиянынъ шавлеси, шенъ нурыдай,
Ышыкъ серип дюньягъа джан кетирип,
Омюр сюсле гулистан ал гулюдай.

1924 с.

Эски адетлер

Баарь келип кунь къыздыра башласа,
Халкълар тонны, къыш къалпакъны ташласа,
Къарчыгъагъа, культёбеге топланыр,
Ошек, аян, лакъырдыман атланыр.

Узакъ учар, койде чёльде доланмаз,
Айтылмагъан, сёйленмеген сёз къалмаз,
Эр тарафтан хабер джавар, билинир,
Эр бири де эмишлерге болюнир.

Озь ишине чыгъыр ачмаз, «тев» демез,
Яшав ичюн сёзлер биле сёйлемез,
Лаф ачылыр джыйын, нишан этювден,
Аят битип, ахыр заман джетювден.

Отер бойле бош вакъытлар, бу еллер,
Афта, айдай узун болгъан бу куньлер,
Иш япылмай, ошек толар орталыкъ,
Тёзюм къалмаз, эр юректе бир яныкъ.

Бир-бирине хаседликлер джанланыр,
Бошуна ерге меджалсызлар зорланыр,
Къадын-къызлар, келинчеклер, апайлар,
Молла, эльтий, эбанайлар, акъайлар.

Болмайджакънынъ бош ёлундан, кунюнден,
Кечкен аят шайтанлары, джининден,
Узун масал, сёз боткъасы пиширир,
Болмайджакъман, бош сёзлернен шиширир.

Тап сонъунъда «эджу-меджу» айтылыр,
Къаф дагъындан, Шам чёлюнден къайтылыр,
Бир такъымы чивильдешир, ойланыр,
Ботен ерде дерт азапкъа байланыр.

Къоркъу синъер, «эджу-меджу» корюлир,
Джатса, турса, джин-шайтанман джурюлир,
Баллар десенъ, къоркъакълыкъкъа бель бурар,
Аслы, джаным, бу сёзлерден не тувар!

Бутюнлери къоркъакъ болып алышыр,
Къувсанъ чыкъмаз, дёрт диваргъа япышыр,
Мына бунлар бир болмайджакъ адеттир,
Бугунь огъа темелинден лянеттир.

1925 с.

Яш сабанджы

Ава айдын, севимли баарь кунюнде
Яш сабанджы Сеит Али кенъ чёлюнде.

Сабан сюре, сызгъыра, къамчы сильтей.
Да!.. Къара козь, кермалы, айдынъыз! — дей.
Айдынъыз!!

Джанып, куйип чалыша, арпа сача,
Бол мамурлы ызангъа къучакъ ача.

Кя бир вакъыт джал ала, сабан къайрай,
Яваш, татлы талгъындай джырлар джырлай.

Чарыгъыны тюзете, тютюнин джагъа,
Козь кездире шу ерде гъазетагъа.

Хабер окъуй, къувана, бильги ала,
Эски куньге нумюне, орьнек бола.

1925 с.

Яш къалем

Тим-тик турып сызгъыран тав къаяман,
Ташкъын сельдай фышкъыран Учкъан сувман,
Ачувлангъан чырайман йигит шанман,
Фикир ойлап айкъыргъан факъырларман —
Дешет, алев кесильген бу яш къалем!

Дере, тепе, чокъракъ кенъ сувларман,
Къайнакъ, къара копюрген булутларман,
Ильхам алып йырлагъан, алев берген,
Эр бир якъкъа айдынлыкъ, зия серген —
Яш кучюнен зевкълангъан бу яш къалем!

Яшлыгъындан, кучюнден, кенъ чёлюнден,
Озь юртундан, гъайрыдан, джат илинден,
Эр бир якътан, чевреден нур топлагъан,
Хаялыман дюньяны шай къаплагъан —
Серин, кескин гъаели бу яш къалем!..

Акъсыз корьсе чокъугъан, козьге тюрткен,
Акъикъатман эр бирин дюрюст бильдирген,
Татлы, назик сёйлеген, йырлар айткъан,
Джарлы гонъюлин сыйпап, охшап къайткъан —
Ёкъсулларнынъ сырдашы бу яш къалем!

1925 с., майыс 5

Истеймен, эльбет!

Яш йигит авузындан

Эр ишни устюн, эр ишни джесюр,
Эр кимден дешет, эр кимден отькюр
Япмагъа бугунь истеймен, эльбет!

Къаранлыкъ ёлдан, чытырман тавдан,
Ялчынлы къая, текенли къырдан
Девдайын кечмеге истеймен, эльбет!

Кунешнинъ нурын, дюньянынъ юзюн,
Буллюрли парлакъ йылдызлар изин
Темельден бильмек истеймен, эльбет!

Топракълар сырын, койлюнинъ йырын,
Ишчилер кунюн, техника чыгъырын
Тамырдан бильмек истеймен, эльбет!

Яныкълы кунюм — ачувлы йырым,
Къалипке синъген, сакълангъан сырым
Айтмагъа бугунь истеймен, эльбет!

Янгъызлыкъ чеккен, козьяшлар тёккен,
Залымгъа къуллыкъ, боюнлар эгген
Янъгъызгъа достлукъ истеймен, эльбет!

Сёзюнден къайтмаз, сырыны айтмаз,
Акъикъат ёлнынъ изинден джойтмаз
Йигитлик сафы истеймен, эльбет!

Буны да булып, къонакъман кулип,
Ленинджи яшлыкъ сафына кирип,
Истикъбаль ёлу истеймен, эльбет!

Бунынъле бирге йырларым иле,
Юртымдан озып чаресиз ильге
Ярдымгъа кетмек истеймен, эльбет!

Дюньяда бойле эр ишни джесюр,
Эр кимден дешет, эр кимден отькюр
 Япаджакъ яшлыкъ булдым мен, эльбет!

1925 с., октябрь 25

Къанлы хаял

Парлакъ кунеш янымда шай нурлана,
Хаялымда къайгъылар коп айлана,
Айлана да айлана, котериле.
Бутюн дюнья парчалана, дёрт болюне,
Чарпышалар тез кетип бир-бирине,

Къанлы хаял котерип ханджерине.
Ачувлана кок денъиз, шай окюре,
Далгъалана, копюре, къан тюкюре.
Чапалана, чапкъалай, ич тёзалмай,
Къан обадан джол ачып тюз кеталмай.

Шашкъан артыкъ вар джиан, джойткъан джолын,
Ич хатырлап боламай онъын, солын.
Шай болса да кене озю хаяллана,
Хаялларын ойлай да, сарай къура.
Дёй озине: шай болсун, дегеним болсун,

Бутюн дюнья байлыгъы магъа болсун…
Шай дюшюне, коп ойлай, джашыралмай,
Темельсиз сарай ичинде отуралмай.
Чыгъа толкъун, далгъалар аллыкъ сача,
Эр кошеде ал мейдан джаллар ача.

Къанлы хаял джогъала, джерге бата,
Шаркъ улькеден къызарып танълар ата.
Артыкъ энди дёрт болюк бирге келе,
Акъ, адалет, къардашлыкъ укюм сюре.
Хаялджыгъа терс кете, алевлене,
Джансыз къалгъан джуртларгъа джан кетире.

Этрафына шай джайрай — сельдай акъа,
Бош хаялны богъалта, якъа, йыкъа.
Къура онынъ устюне эски темель,
Болмасын бизге бир вакъыт хаяллы эмель.
Бойле дей де, сонъ сёзин айтып тура,
Темельсиз джуртлар устюне темель къура.

«Окъув ишлери», 1925—1926 сс. —
№ 8—9, С. 95—96

Адджы бир кунь

Къатты еллер дувулдап къар джавгъанда,
Эр шей дерин къайгъунен нефес сере.
Кучьли булутлар кунешни къаплагъанда,
Аят ичюн думанлы кульге кире.

Юзь чевирип, чевреге айлангъанда,
Къара булутлар ачувнен селям бере.
Умют сёнюб, конъюллик шай талгъанда,
Бенъзинъ сола, къалибинъ от пускуре.

Дерсинъ ки, шай шу ерде ойлангъанда,
Артыкъ аят яшавы ольген икен.
Къалеминънен сырдашып башлагъанда,
Зан идерсинъ, ильхамынъ сёнген икен.

Ич бир тараф сесленмей токъталгъанда,
Огден денъиз гурюльдей, эп джекире.
Кок ялыгъа далгъалар окъталгъанда,
Къум савурып, талпыныp шай окюре.

Адджы-бузлы боранлар «уф!» эткенде,
Кучьли ташкъын дерьялар шарт токътала.
Ач ве чыплакъ къалтырап кунь эткенде,
Къалеминъе козьяшлар эп окътала.

Тёзмей тенинъ, къалибинъ, саф юрегинъ,
Табиаткъа ачувын шай кетире.

Эр адымда сезгенинъ, корьгенлеринъ,
Бирер джаныкъ ферьяды джан чектире.

Эльбет, бунлар, бу куньлер, бу дакъкъалар
Узакълардан, батыдан нелер айта.
Тюсленген, копюрген къара булутлар
Сонъ огютнен яныкълы ойгъа къайта.

1926 с., 13 декабрь

Къырым дагълары

Юксельген, ярашкъан, дюльберлик берген,
Этрафкъа ярашыкъ, серинлик серген,
Тилинден, гонълинден дестанлар орьген,
Джанлылыкъ ташыгъан Къырым дагълары!

Денъизге тик бакъкъан, далгъалар кескен,
Думанлы юзинден шефкъатлар эскен,
Къайгъылы йигитлер дертлерин сечкен,
Бахытлар ольчеген Къырым дагълары!

Аювдагъ, Ай-Петри, Чатырлар бою,
Озенлер, чокъракълар, Салгъырнынъ сувы,
Эр ерде къурулыр багъ-багъча тою —
Яшатыр ве яшар Къырым дагълары!

Ярашыкъ байыры, къатмерли гуллери,
Яйладан тайпынгъан серин еллери,
Юреклер сызлаткъан яныкълы бульбули,
Шаирлер ильхамы Къырым дагълары!

Юксельген къокусы, думанлы башлары,
Коклерге иришен Чатырнынъ ташлары,
Дертлешкен, сырдашкъан къартал къушлары,
Севгилер ирмагъы Къырым дагълары!

«Окъув ишлери», 1926 с. —
№ 8—9—10. — С. 127

Ич болдурмай

Парлакъ кунеш нурланып, ялдызлана,
Серин-серин ельчиклер толкъунлана,
Этраф, чимен сюслене къокъу сере,
Къочанайлар, козулар шай секире.

Дагълар, къырлар джанлана, омюр къайнай,
Къуртий къарт та «Джал! Тюш!» дей, сабан айдай,
Топ-топ къушлар, сыгъырчыкъ, чочамий торгъай
Джаныкъ сесмен ильк баарь джырын джырлай.

Бутюн бунлар кучь вере къартбабайгъа,
Чёльде бостан чаялагъан къарт анайгъа.
Бекташ йигит, Джумали, Сафиназ апте
Дурмадан эп чалыша, чапа сильтей.

Чынълаша яш кедайлар чобанларман,
Назик, татлы джырлагъан къушчыкъларман,
Артыкъ ойле якълаша, кунь къыздыра,
Къуртий къарт та озюне ял алдыра.

Яшы, къарты болдура, токъталалар,
Де юкъугъа, де ашкъа окъталалар,
Тек трактор болдурмай, вурт-вурт эте,
Къулан чёльни чанъгъырта, къарартып кете…

Не ял ала, не нефес, не де тыныш,
Насыл къудрет, насыл кучь, насыл джурюш!
Мына буны артыкъ халкъ анълап тура,
Яш йигит те трактор къолын бура.

«Окъув ишлери», 1926 с. —
№ 8—9—10 (16—17—18). — С.105—106

Сабанджы бабайдан

Озь юртумнынъ тогъайы, шенъ чёлюнде,
Буюк истек, севинчнен сабан сюрем.
Эмель, гъайрет тавсильген къарт кунюмде
Бол истикъбаль яшавы фентин орем.

Буман бирге парылдакъ танъ кунюнде
Битмез хазине топракъ сырын корем.
Бутюн масюм, бичаре козь огюнде
Сельдай акъкъан монъдырлы козьяш силем.

Эльбет, бунлар, бу куньлер, бу дакъкъалар
Меним ичюн бир бахыт, бирер севинч.
Янъгъырыкълап, гурьленген тракторлар
Санки дешет, къараман бирер кенич.

Йырлап, гурьлеп, сызгъырып тогъайымда
Ярашыкълыкъ севгиси кетиреler.
«Вурт-вурт» этип ызанда айлангъанда,
Бол-башакълы экинлер битирелер.

Буны корип зевкъланып, кейфим келип,
Табиатнынъ къуветли кучюн бурам.
Эксикликтен эль чекип, алдгъа кетип,
Янъы омюрде бахтлы яшав къурам.

Бахтым артып, огренип, дюльбер сёзнен
Яш шаирлер ильхамлы дердин озам.
Къокъуй серин чичеклер, ай йылдызнен
Сырланаракъ, йырланып дильде кезем.

1926 с., октябрь 25

Гузеллик ве шаирлер

Семаларын кок ренкине къарышан,
Тыныкъ сувдай ирмакъларда акъышан
Ярылдавукъ ыйлдызчыкълар ялтырай,
Санки изли йылдырымлар ялтырай.

Нурлы айда шавлеленип нур сере,
Къаранлыкълы тар геджеге джан вере.
Гузелликлер къара ере тёкюле,
Сакин далгъа денъизлерде секире.

Чокъ узамай уфукълар да агъара,
Танъ бульбули, яш къушчыкълар чурлана.
Бундан сонъра къызыл джабакъ къызара,
Кучьли кунеш ерден кокке узана.

Зан идерсинъ, артыкъ аят тюрлене,
Бутюн варлыкъ-небатларгъа джан ине:
Эр биреви куле, ача, бурьлене,
Санъа къаршы къавий, кучьлю ис вере.

Къатмер ачкъан сумбуль, шепивий, ялелер —
Эр биреви дурмай санъа кулелер.
Кулюп гузель шиир тильмен сёйлене,
Къара джаныкъ конъюльчигинъ тазере.

Мына бунлар гулистанлар чичеги,
Багъ-багъчанынъ, шенъ аятнынъ боджеги
Эп гузеллик ифтихары ёлыдыр.
Кучьли, гъарип шаирлеринъ шаныдыр.

Иште, бундай табиаттан, шавледен,
Кокте къамер, йылдызлардан, шавледен
Дуйгъу алып, ис топлаян шаирлер
Эп халкъ ичюн гузеллик деп сёнерлер.

1926 с., август 15

Беклей

Узакъ шаркъ, Къытайда мильённен халкълар
Азатлыкъ огърында санджакъын тиклей.
Инд, Иран, Зенджилер, Афгъаний, фарслар
Догъаджакъ ал танънынъ шавлесин беклей.

Булутсыз, кольгесиз, меджалсыз якълар
Къум сахра чёлинде эзиет юклей.
Юреги тёзмеен чаресиз халкълар
Нил неэри копюрип ташкъанын беклей.

Конъюли хайырсыз, козьлери нурсыз,
Къанлы джав, джанавар байлыгъы копдей
Эмели бир бошлыкъ ингилиз, франсыз
Вар дюнья кендине къалгъанын беклей.

Лякин де бунлара къырмызы шаркълы,
Къолайлы джевапнен омюрин якъа.
Бутюнлей конъюльде интикъам сакълы
Нил неэрин ташкъанын беклей.

Эльбетте, бу дахий Дунайдай ташып,
Джавларгъа дешетли сонъ сёзюн айтар.
Эбедий азатлыкъ сазларын чалып,
Дюньянынъ колемин сыйпалап къайтар.

Онынъчюн умиди, кучьлери къавий,
Шуралар джигити маягъын тиклей.
Юреги гъам чеккен юртымнынъ яшы
Ачувлы, толкъунлы шиирим беклей.

Техникумдан Керим Джаманакълы
1926 с., декабрь 1

Къырым чёллери

Бакъарсынъ этрафкъа — тюзгюнлик ерлерге,
Ешерген, сюсленген къулан чёллерге,
Эзгинлик къозгъагъан серин еллерге —
Шенъ дуйгъу дуйдурыр Къырым чёллери!

Эр тараф мейданлыкъ, бир сахра киби,
Бюрленген чичеги, лялеси киби.
Айдынлыкъ сеперкен кунешинъ нуры —
Шаирлер левхасы Къырым чёллери!

Сюрюнен къойлары тогъайнынъ къырында,
Дерт тёкер къаваллар чобаннынъ къолында,
Турмадан чалыныр чобанлар агъзында —
Къыргъытны анъдырыр Къырым чёллери!

Танъ атып къызарып, чолпанлар тувса,
Чёчамий торгъай чырылдап турса,
Хоразлар сесленип къанатын урса —
Койлюнен дертлешир Къырым чёллери!

Эльмаз толу топрагъы-чёлю,
Буларны эшелер тракторлар эли,
Бутюнлей онгъанлыкъ сабанджы ери —
Рызыкълы бир махзендир Къырым чёллери!

Осюшир гурь куньде небатат-отлар,
Буларнен сырдашыр гъайретли халкълар,
Алына-джанына рызкъ-къысмет топлар —
Яшавчюн бахыттыр Къырым чёллери!

«Окъув ишлери», 1927 с. —
№ 1—2 (19—20). — С. 186—188

Озь къардашыма

Гедженинъ тынчлыкъ себатлы вакъты
Конъюллер сызлатып, къайгъылар салса,
Ай нурлы йылдызлар — къушчыкълар бахты
Деринден дургъунлап уйкъугъа далса,

Танъ ели серинлеп, уфукълар ашып,
Къалиплер къайгъуршып ильхамлар айта.
Чичеклер, шеп ойлар гонджесин ачып,
Яш йигит къызларнен субетке къайта.

Санки шай денъизлер тулкъунынъ серпип,
Ялыны сыйпалап, охшалап къайта.
Вапурлар, гемилер елькенин серип,
Халкъларгъа аятнынъ бахтыны айта.

Этраф чименлер, гулюстан юртлар,
Сырланып, ярашып шевкъатлар сача.
Эмели айретли сабанджы халкълар
Мамурлы боллыкъкъа къуджакълар ача.

Юртынъда къонакълы Салгъыры, суйы
Копюрип, талпынып чевреге таша.
Факъырлар къувети, пролетар бахты
Ал зия шавленен джианлар аша.

Мына шай бунларнен дертлешип кулен
Йигитлер, арсланлар дертлерин сара.
Монъдырлы козьяшы къаялар делен
Бахытсыз къызчыкълар хор яшав къура.

Сен де шай бунларнынъ ызларын басып,
Энъ буюк истекнен тикенсиз ёлгъа
Къалемим къайгъысы ал джырын айтып,
Омюрден бир дамла, къардашым, сагъа.

1926 с., сентябрь 29

Сен дегильмидинъ?!

(Октябрь байрамынынъ 10 йыллыгъына)

Къаранълыкъ къаплагъан къарангъы куньлерде,
Дешетли, боранлы, мескенсиз чёллерде,
Ач къартал, джанавар джелькеге минсе,
Омюринъи парчалап джеседлер серсе,
Бунлара бой эгмез сен дегильмидинъ!?

Ер, юрты сарсылып бошлыкъкъа авгъан,
Гюдюрдеп, шатырдап къуршунлар джавгъан,
Шаркъ элин азат деп къуджакъкъа алгъан,
Дахийлер сырдашы, ёлдашы болгъан
Азатлыкъ шавлеси сен дегильмидинъ!?

Булутлар къайнашып, денъизлер ташса,
Копюрип, къарышып къырларны ашса,
Йылдырым йылтырап, зельзеле къопса,
Душманлар къоркъуныч топларын атса,
Бунлары токътатан сен дегильмидинъ!?

Ачувлы боранлар, къатты еллерге,
Ышыкъсыз, шавлесиз къара куньлерге,
Сен чекип, титретип джианны сарсыткъан,
Душманын тепмелеп, джелькеден аскъан
Федакяр къараман сен дегильмидинъ!?

Вар дюнья джарлысы, пролетар досты,
Джанавар мельуннынъ акъикъий къасды,
Екяне йигитлик ишини корьген,
Азатлыкъ фенери ышыгъын серген
Коммуна йылдызы сен дегильмидинъ!?

Хор яшав, сербестлик шенъли куньлери,
Толкъунын талпынан серин еллери,
Гуль багъча, багъларны багърына серген,
Къардашлыкъ яшавы темелин орьген
Шаирлер ильхамы сен дегильмидинъ!?

1927 с., февраль 7

Ачувлы боран

Чевре-четтен чырмалап эскен боран
Яш черенъни чевире аязгъа табан.

Даяндырмай, тозьдирмей, эп чырмалай,
Ава титис, кунеш ёкъ, булутлар ойнай.

Къайнай къара булутлар, «кок» гурьлене
Аят джансыз, яшав ёкъ, кунь тюрлене.

Къаялар, къырлар, денъизлер шай сертлене
Ачувлы боран окюрюкли, «джан» чектире.

Эсе сувдан, денъизден къум савурып,
Ачувлы башын джарларгъа урып-урып.

Эп дурамадан дертленип, ачув джыя,
Дамарында яш къайнакъ къанлар уя.

Уюша къанынъ, дамарынъ, тиль токътала,
Чыдамлы, джесюр шаркълылар шай хор бола.

Алып ура, парчалай тав, къаяны
Урал, Идиль бойлары, Алтайларны.

Тёзюм бермей Кавказгъа, Къырымларгъа,
Шарлап, гурьлеп ташкъан Дунайларгъа.

Лякин титис бораннынъ ачувы кете,
Булутлы, къара кунимен ирип бите…

Ирип синъе яваштан «бу къаралана»,
Ал шевкъатман ешере тавлар, къая.

Ешере де, джиангъа джан кетире,
Монъ чырайлы шаркълыны шай кульдире…

Кульдире де, шевкъ бере кулер юзьмен,
Узакъ шаркъта, кенъ Сибирь, Эльбурусмен.

Эльбурусмен Хималай, Индли Къытай,
Бол Украин, сарп Кавказ, яш Къырым шай.

Къонакълай да, зевкъ эте, баш котере,
Джарлы, джаяв дертлешип куле-куле.

Тим-тик турып сызгъыра денъизлер, къая,
Шевкъат нурын яваштан джая-джая.

1927 с.

Яшлыкъ

(Истикъбаль ёлунда)

Къайнагъан ал къаны акъикъат ёлуман,
Тав ташлар къопаргъан мазаллы къолыман,
Батырлар, йигитлер, ал юрек яшлар
Эскилик устюне енъилик ашлар.

Эскини йыкъып, енъилик огърында,
Джан феда диерек Ленин ёлунда,
Къаныны агъызып, монълы яш тёке,
Душманын тепмелеп, беллерин буке.

Копюре, фышкъыра, денъиздай таша,
Кенъ Сибирь, Къафкъаздан Чатырны аша.
Сериле дюньягъа, бахтсыз якъларгъа,
Кунь корьмей айкъыргъан чаресиз якъларгъа.

«Яшав!» деп багъыра джарлы халкъларгъа,
Кунешсиз сарайгъан гулистан багъларгъа.
Эп шенълик, хош яшав бермеге тилей,
Къапитал мельунны джоймагъа тилей.

Джоюп та мельуннынъ асылсыз темелин,
Халкъ къанын сувургъан зеэрли эмелин,
Ачувлы ибретнен къанджерин ура,
Къан къардаш яшавы темелин къура.

Бората паровоз заводлар тютюнин,
Фен, бильги, техника кучьли толкъунын.
Йырлата чёлюнде машина, трактор…
Къалипте къуванч бар, конъюльде бир сыр.

Бунларнынъ джумлеси истикъбаль ичюн.
Яшлыкънынъ йыкъылмаз гъайретли кучюн
Айдынлы шавледай корьсетип тура,
Душмангъа «ёкъ ёл!» тепмесин ура.

1927 с.

Бу недир

Бу недир, бильмеймен, гонъюльден сезмеймен,
Узакътан долашып, авлакъта гезмеймен.

Якъынман мен онъа гонъюльден, юректен,
Корьсем де мен оны якъындан, эректен.

Лякин ич якълашып, дертлешип оламайман,
Гизленген сырыны ич анълап оламайман.

Бу недир аджеба? Мендайгъа сёз айтмай,
Къальбимни, гонълюмни севинтмей, къувантмай.
Ёкъса тек тилинде къудретлер бармы?
Буларны огренмек бизлерге зармы?

Мына, шай сизлерден сорайман, сорай,
Чевреге чevриле, булутларгъа къарай.

Къарай да, кулюмсей, мугъайып кетемен,
Талпынып уча да, коклерге етемен.

Билемен: яш йигит Сеит Мемет, Къуртай,
Кучьлю ёл, икметлер изини таптай.

Таптай да, зорлана, кучьленип ойлай,
Ал къаны копюре, фышкъырып къайнай.

Къанлары къайнар да, къанатын керер,
Бу недир? — дегенде, джевабын берер.

1927 с.

Бахтым нереде?

Къара кунь къайгъылар чевремде исе,
Бахтымы нерден арар, булырман?
Душманлар панджасы джелькемде исе,
Йигитлер къальбине насыл толырман?

Аятым дешет белясы исе,
Мен омюр леззетин нерде булырман?
Халкъымда зиллет дарбеси исе,
Куньсизлер конълюне насыл толырман?

Ёлларым белясы къайгъылы исе,
Яшлыгъым меним кучьли шанымдыр,
Халкъымнынъ козю монълы яш исе,
Орагъым, чёкючим истикъбалимдир.

Юрегим яныкъ, умидим сёнсе,
Бахтымы арар, ишчи болырман.
Душманлар чевреми, ёлумы больсе,
Ийгитлер къальбине джырымла толырман.

Къавийдир умидим, яныгъым, ойларым,
Къудретим хаял гъафлети дегильдир.
Юректен янан вахи йырларым,
Бошлыкъта кезен йигиттен дегильдир.

Эр бири дюзгюн акъикъат изи,
Кечирген куним меракълы вакътымдыр.
Яшлыгъым етекчи парлакъ йылдызы,
Омюрнинъ лезети севимли бахтымдыр.

1927 с., март 28

Дефтеримде

Сабийликте яныгъым, къайгъыларым,
Монъсиреткен, йырлагъан саф йырларым,
Битмез-сёнмез, азаймаз вар сырларым —
Къалемимнинъ хазинеси дефтеримде.

Культёбеде, оджакъта йырлагъаным,
Къарчыгъада достларнен ойнагъаным,
Джурт-джурт этип мектепке къатнагъаным,
Эр бир кунюм, аятым — дефтеримде.

Яз кунюнде тогъайда долангъаным,
Къой, къозунен коюмни айлангъаным,
Тар геджеде дарсыгъып ойлангъаным —
Сыр сакълагъан севимли дефтеримде.

Сабан сюрип тарлада джургенлерим,
Къулан чёльде джатсырап тюш корьгеним,
Сонъ хаялгъа, эсиме кетиргеним —
Бирлей-бирлей тазере дефтеримде.

Кузьги тойда, джыйында корьгенлерим,
Чынънен, сёзнен къонушып кульгенлерим,
Торы атымы эгерлеп мингенлерим —
Бугунькидай корюне дефтеримде.

Къатты къышта, боранда къар курегеним,
Къатып, бузлап къалтырап монъсиргеним,
Сугъукъ боран белясын кечиргеним —
Салкъын яшнен язылы дефтеримде.

Къарт анайдан масаллар тынълагъаным,
Чынъ, икяе «архивнен» топлагъаным,
Шу аятым севинип макътагъаным,
Омюр, яшав истекнен дефтеримде.

Джылт-джылт китап акътарып ойлагъаным,
Аят, заман истегин сайлагъаным,
Ойдан-къырдан тюземлик ёл къувгъаным —
Меним гъарип, чаресиз дефтеримде.

1927 с., февраль 11

Ешиль чёльде

Ешиль чёлде серин еллер,
Ачкъан чичек, ляле, гуллер,
Бакъынъ, бизе нелер сёйлер?
Эр тарафтан алгъышлары,
Бизе дюльбер бакъышлары,
Бир гузеллик дуйгъусыны,
Мейдан чёльнинъ къайгъысыны
Татлы-татлы сездиредир.
Севинчлерле гездиредир.

Эр бир чичек назлы бакъып,
Серин еллер талгъын акъып,
Юреклерни сызлаткъаны,
Кениш къальбни агълаткъаны.
Бизнен ойнап кулинъ, дийдир,
Дердимизи билинъ, дийдир.

Ешиллигин толкъунлары,
Серин ельнинъ салкъынлары,
Чичеклернинъ юрегинден,
Ашлыкъларнынъ бебегинден,
Инсанлыкъкъа зевкъ beредир,
Шаирлерге йыр тёгедир.

Йырлап бунен шаир кедай,
Ешиль чёльден бахыт арай.
Эр бирини сейир этип,
Чокъ беклеген куньге джетип,
Севинчлерле зевкъланадыр,
Бол сырларнен макътанадыр.

1927 с., апрель 2

Ешиль чёльнинъ чичеклери

Серин еллер баарь кунюнде,
Яш Къырымынъ кенъ чёлюнде,
Индже, лятиф къокъу вирен,
Шаирлере ильхам орен —
Ешиль чёльнинъ чичеклери!

Агъым-агъым талпынаракъ,
Шенъ кунештен зевкъ аларакъ,
Кулерюзьнен баш котерен,
Эр ким ичюн селям вирен —
Ешиль чёльнинъ чичеклери!

Дюрлю ренкте аллы, гуллю,
Къатмер ачкъан алтын телли,
Не ярашыкъ, не севимли,
Индже, назик, сырлы тенли —
Ешиль чёлнинъ чичеклери!

Бакъсанъ онынъ осюшине,
Назлы-назлы кулюшине,
Санъа йырлар сездиредир,
Шенъ зевкъынен гездиредир —
Ешиль чёльнинъ чичеклери!

1927 с.

Йигитлик омюринден бир парча

Зевкъ, сефа, шанлы кунь хатыргъа келип,
Йигитлер гонъюлин сызлатам, десе,
Эр тараф ешерип, чичеклер кулип,
Омюрге севдалыкъ къайгъысын версе,

Эльбетте, бунлара яныкълыкъ йыры,
Юректен янгъырап йырлатыр, диймен.
Эр кесчюн сюсленмиш табиат сыры
Даима къалипте нурланыр, диймен…

Онынчюн байырда, яйлада, къырда
Йигитлер севгинен къальбини сырлар.
Ай ярыкъ тюземлик, мейданлыкъ ёлда
Истикъбаль истеги ал йырын йырлар.

Чёлюнде, тогъайда трактор айдап,
Мамурлы топрагъы эшип эп кезер.
Акъикъат омюрнинъ темелин сайлап,
Толкъундан, далгъадан дуйгъулар сезер.

Онынъчюн умюди чин, чевик олгъан
Акъсызгъа шамарын кучьлюден урар.
Аятта бир «байгъуш» къалпазан болгъан
Саврюклер сачманынъ къулагъын бурар.

Истемез сафсата фельсефе ёлун,
Даима акъ деюп færслегин билир.
Омюрде саргъушлыкъ, байгъушлыкъ алын
Анълайып, анълатып козьяшлар силер.

1927 с.

Къатейим

Тилегим олмаса, къурсагъым тоймаса,
Гъайретим тавсылып, истегим болмаса,
Ач къалсам, дюньяда яшавны къатейим!

Козьяшым къурумай, омюрге уймай,
Бахтсызлыкъ ичинде яшавгъа тоймай,
Зар къылып чекишен омюрни къатейим!

Сабанджы адымман отьмекке тоймай,
Ызангъа онъача сабаным джаймай,
Башкъагъа бойсунгъан яшавны къатейим!

Керекми, бунлары ябанджы саям,
Мамурлы чёлюмде отьмекке тоям,
Ач куньлер керекми, онлары къатейим!

Бугунь де артыкъ акъыран-союмман
Табиат къувети фукъаре оюмман
Янъы омюр къурмасам, башкъасын къатейим!

1927 с., апрель 15

Къырым яшлыгъына!

Юртынъ янып, атешленип дёнеркен,
Ёкъсуллыкълар къалибинъи делеркен,

Умит сёнмей азатлыкъ деп юрьгенинъ,
Къанлы яшлы тар бир омюр сюргенинъ

Бугунь тарих къаршысында корюле,
О ёллардан юзь миллионлап юрюле.

Козь кездирип кечмишинъни ойласам,
Эр биринден дерин сырлар сайласам,

Пек чокъ яныкъ ойларынъны сеземен,
Силинмейджек излеринъден кеземен.

Бир вакъытлар чыр-чыплакъ, ялангъач
Омюр сюрдинъ афта-куньлер къурсакъ ач.

Эльбет, бунлар истикъбале багъыштыр,
Тарихынъа силинмейджек нагъыштыр.

1927 с., апрель

Шенъ багъчада

Ачкъан чичек къатмер гуллер,
Ничюн бойле, неден дюльбер.
Эр биреви куле сагъа,
Бакъсанъ эгер, юрек якъа.

Тёзалмайсынъ йырламадан,
Гонъюллери сырламадан.
Эр бир чичек дердин айта,
Юрегинъни шай мугъайта.

Къушлар йырлай, кулюшелер,
Назлы гуллер осюшелер,
Башын саллап яш бир къыздай,
Мавы кокте шенъ йылдыздай.

Гузель ренкли эргъуванлар,
Къатмер ачкъан гуль, тюльпанлар,
Кулер юзьнен селям бере,
Къалибинъе йырлар оре...

1927 с., майыс 8

Достларыма

Юрегимде атеш яна!
Эй, достларым, бакъынъ манъа,
Бильсенъиз сиз меним сырым,
Гонъюль якъкъан адджы йырым.

Эр биреви мейдан чёльде,
Тер-акъраба, джарты койде,
Къалибимден узюльгендир,
Дефтериме дизильгендир.

Сабанымнынъ къуйругъында,
Аран-авла ыйыгъында
Омюримни хатырланъыз!
Йырларымны сонъ йырланъыз!

Сонъра мени огренирсиз,
Достым олып сёйленирсиз.
Мен де сизнен севинч юзьнен,
Юрек охшар татлы сёзнен,
Бахтым ольчер, севинирмен.
Зевкъ-сефанен бир кулермен.

1927 с., майыс

Йигитлик шаны

Къайнагъан серт булут къайгъылар берсе,
Умюдинъ сёндирип яныкълар серсе,
Къутургъан къасыргъа фельсефе орьсе,
Бунлара лянет дер йигитлик шаны.

Йылдырым йылтырап, гурюльти къопса,
Къанлы джав пулемёт топларын атса,
Омюри сёндирип яныкълар къатса,
Ич къоркъмаз, яшав, дер йигитлик шаны.

Тав къая тепренип, дерьялар ташса,
Чатырнынъ думанлы тёпесин ашса,
Аятчюн тоз, боран дешетин сечсе,
Эпсине куреш дер йигитнинъ шаны.

Боранлар увулдап, къатты ель эссе,
Салгъырнынъ, дерьянынъ ташкъынын кессе,
Инсанлыкъ аяты омринден безсе,
Онлара севкъ верир йигитнинъ шаны.

Ач, чыплакъ масюмлер козьяшын тёксе,
Къалипке, гонъюльге, яныкълар серпсе,
Къалеминъ деринден «а…!» сесин чексе,
Омюрлер къайгъыртыр йигитлер шаны.

1927 с.

Кунь догъаркен

Эр шей тыныч, сес-солукъсыз,
Далгъын-далгъын дуруркен,
Шевкъы айдын Чолпан йылдыз
Монъ чырайнен солуркен,

Салкъын эсен серин еллер
Танъ къайгъысын болеркен,
Индже сесли шенъ бульбуллер
Назлы йырнен кулеркен,

Эр тарафта шенъ бахтияр
Севгилери дёндюре.
Чаре булмай яр беклеен,
Ашыкъ рухын сёндюре.

Бундан сонъра ямачланып,
Нурлу кунеш дёнеркен.
Бутюн небат, вар махлюкъат
Яш бир къыздай кулеркен,

Аят артыкъ бош ашыкътан
Умютлери узерек,
Севда чеккен чаресизлер
Яныгъыны дизерек,

Айдын нурнен эр бирине
Истикъбали косьтере.
Тар гедженинъ бош ашкъына
Сонъ бильгинен дерс вире.

1927 с.

Къырым къызлары

Омюр недир, яшав недир бильмеден,
Анъламадан, эшитмеден, корьмеден,
Гъафлет куньден, хор омюрден безмеден
Аят сюрен шанлы Къырым къызлары..!

Бугунь артыкъ лянет этип кечмишине,
Хор этильген, хакъырлангъан кунине,
Омюрини шай тараткъан ерине
Азат нуры сача Къырым къызлары!

Онлар энди дюльбер нурлы козинден,
Йигит бойда акъикъатлы сёзинден,
Мазолленен эллеринден, юзинден,
Севинч вере къызыл Къырым къызлары!

Джемиетин истеклери огюнде,
Котерильмез атсыз мейдан югинде,
Ер ве юртнынъ, булутларнынъ кокюнде
Бир къараман къызыл Къырым къызлары!

Окъув, билюв, анълав, корюв ёлунда,
Кягъыт, китап, дефтер, къалем къолунда,
Енъи омюрнинъ чин темели огърунда
Дев адымнен къызыл Къырым къызлары!

1927 с., апрель 7

Табиат левхасы

Кунь къапалып, дёрт бир якътан салкъын еллер эскенде,
Къара булутлар къабарараkъ шенъ юртумдан кечкенде,
Къайсы якъкъа юзь чевирип, кучьлю назар ташласам,
Къалемиммен сырдашаракъ сонъ огютке башласам.

Пек сеземен узакълардан аджджы боран къопкъанын,
Джарлыларчюн, джаявларчюн сонъ интикъам айткъанын.
Эр турмушы бирер дешет, аджыныкълы бир левха —
Этрафлара къайгъы серпен къарлы-бузлу бир ава.

Ачув топлап, пек сертейип, шай о увулдап юре,
Къатты эскен салкъын еллер зеэр сувукъ пуськюре.
Эр шей суса, кунь къапала, тек аязлар учуша,
Анасызлар, мекянсызлар: «Ох! Омюр!» — деп къалкъыша.

Яшав къалмай, гъариплерде эль, аякълар къалтырай,
Гонъюль солып, къалип тала, нурсыз козьлер йылтырай.
Яна юрек, тёзюм къалмай бу алларны корьгенде,
Мазлум куньсиз гъарип джанын къарлы бузгъа сергенде.

Эльбет, бунлар табиатнынъ бирер мискин левхасы,
Дешет серпен бир манзара, кучьлю шаир ильхасы.
Бунлар артыкъ юреклерге яныкъ сеслер кетире,
Шенъ зевукълы яз кунюнинъ шенъ зевкъыны битире.

1927 с.

Къалемим дерди

Эр иши сезен — яныкълар вирен,
Къайгъылы конъюллер сырларын билен,
Даима бунлары огренем диен
Акъикъат деврaны къалемим дерди.

Акъикъат дюньясы — йигитлик ёлы,
Шенъ багълар-багъчанынъ къатмерли кули,

Бенимле сырдашып, сёйлешен куни
Къайгъымны ольчееен къалемим дерди.

Къаранлыкъ кедженинъ нурлы танъында,
Шевкъи-сафалы акъикъат ёлында
Кедайлар кезеркен сазынынъ янында
Къол басып къургъалар къалемим дерди.

Эр тараф дургъунлап, нефессиз къалса,
Махлюкъат уюшып, уйкъугъа далса,
Тек шаир бунларчюн кеманын чалса,
Шевкъатлар сездирир къалемим дерди.

Йырджылар йыр топлап, манесин къурса,
Къайгъылы белянен къалибинъ урса,
Джылалы козинъе монълы яш толса,
Бунлара кулинъ, дер къалемим дерди.

«Илери», 1927 с. — № 3 (11). — С. 15

Бараман!

Узангъан рельслерден, мейданлы чёллерден
Ашыгъып бараман джат болгъан иллерден.
Къарайман булуткъа, тавлар, къырларгъа,
Ильхамлар къатыла шадлы джырларгъа.
Джырлайман шадланыб…
Паровоз окюре,
Тютюнлер боратып авагъа тюкюре,
Кетемен,
Кетемен,
Токътамай кетемен…
Кърымдан,
Москвадан
Башкъырткъа джетемен.
Къарайман койлерге, кенъ къырлар башына,
Сёзлерим бар азгъана Башкъырт яшына,
Тынълыныз!
Эй, яшлар, сырлы козь къызлар,

Бельгили макъсадлар бар, темелли ызлар.
— Келинъиз, келинъиз!
Джеалет урмагъа
Бирликде къардашлыкъ темелин къурмагъа.
Турмышнынъ ролини сол якъкъа бурайыкъ,
Табиат кучюне баш болып турайыкъ.
Андан сонъ
Аятда,
Яшавда сырланып,
Азадлыкъ йырлары шад болуп джырлайыкъ.

«Илери», 1928 с. — № 5 (25). — С. 11—12

Яш шаирге

Севгили назарынъ, татлы сёзлеринъ,
Атешдай парлагъан нурлы козьлеринъ
Вакъытсыз уйрюлип, бирден талмасын,
Омюрден ичте артта къалмасын.

Йырла сен, эй, достым, йырларынъ оссин,
Къалеминъ дамласы къырлары кессин.
Бильсенъ сен, курешке бирликте чыкътыкъ,
Хурафат кольгесин бирликте йыкътыкъ.

Ант эттик курешке, ант эттик бирге,
Хаинлер, душманлар комюльди джерге.
Батыр сен къалеминъ джарлы сырына...
Конълюнъ толушкъан азатлыкъ йырына.

Мевзу эт озюнъе омюр сырларын,
Ёкъсулнынъ къальбинде янгъан йырларын.
Джан севген яшлыгъынъ къалеминъ болсын,
Даветинъе сырлы истеклер толсын.

Дамласын сырланып, нурланып, кулип,
Зевкъ берсин яшавгъа, юрекке толып.
Унутма сен бир вакъыт, бизлерге куреш,
«Медений инкъиляп» бильгинен кенъеш.

Онынъчюн, яш шаир, ильхамынъ артсын,
Къалеминъ зеэри мешчанны тартсын.
Душманны таптасын, джелькесин эзсин,
Енъиден бир варлыкъ культура тизсин.

Кульмесин джавларынъ, гонъюлинъ талмасын,
Омюрден ичте артта къалмасын.
Къалеминъ бегишкен, чебер сёзлеринъ,
Турмышны тешкере нурлы козьлеринъ.

Сен айтсанъ, йырласанъ, эзги ташласанъ,
Омюрни тасвирлеп ишке башласанъ,
Севине халкъларынъ баарь гулидай.
Не чебер къалеминъ — рессам къолыдай.

Тасвирлей азырки джарлы Къытайны,
Юксельген Хималай, дюльбер Алтайны.
Сес ташлай джиангъа, левхалар оре.
Замангъа, турмышкъа бол къысмет бере.

«Илери», 1928 с. — № 1 (21). — С. 35

Тёзалма́йман

Тёзалмайман джарлымны джырлатмасам,
Джаш асавдай къалемим океленe.
Къыдырлездай омюрни сырлатмасам,
Саф къалибим хорлана — лекелене.

Усьтюн келип, джавларым таптатмасам,
Къыркъа сачым тикленип, тим-тик тура.
Джашлыгъыма заманны макътамасам,
Шенъ джурегим булана, тып-тып ура.

Къалемиммен аждерха урькютмесем,
Джырчылыкъны усьтюме алалмайман.
Джаш Къырымынъ кедайы дедиртмесем,
Тазе джырым джарлыма бералмайман.

Джарлы турмыш, чынълары, адетлери
Магъа къанлы, джарашыкъ джыр бергендир.
Заманымнынъ байлары, кадетлери,
Зеэр серпип конъюльге сыр орьгендир.

Джырланмагъан ачувман джарлы койден,
Тиль дамарым ишленген тар оджакъта.
Сес бергенмен культёпе алчакъ уйден,
Пек кичкене болгъанда джаш бир чагъда.

Зевкълангъанман тайларнынъ кишневинден,
Эр бирине айырды сёз айткъанман.
Хор, факъырман сойларым ишлевинден,
Достларыма джаныкълы джыр айткъанман.

Тёздирмеген бу хорлыкъ, тёздирмеген,
Талаш ичюн мейдангъа джол косьтерген.
Дженъеджектен умидни уздирмеген,
Джурегимни арсландай бол осьтирген.

Дженъген куреш, бу къувет, бу арада
Магъа кучьли, къуванчлы джыр уйреткен.
Бай-джарлынынъ талашы сонъ сырада
Магъа джиддий — бенъишкен сыр уйреткен.

Мен болгъанман заманнынъ джаш джырджысы —
Meслегинден таймайджакъ, безмейджекдей.
Санылгъанман джарлынынъ дост-сырджысы
Онынъ джырын джырламай тёзмейджекдей.

«Илери», 1928 с. — № 3—4 (23). — С. 46—47

Радио

Чывылтылы-ярашыкъ енъи койде,
Тельсиз-тенсиз эркинли сёйлениш бар.
Яшав ичюн къурулгъан салкъын уйде,
Джырлар тизе татдан индже бир зар.

Тынълай-тынълай буны джошкъун халкълар —
Джат сеслерге зевкъланып козь этелер.
Чал сакъаллы акъайлар, киргин къартлар,
Ким джырлай шу? Къайда о? — деп сёз этелер.

Бильмек истеп оджадан джевап сорай,
Пионерлер джылмайып кулип тура.
Къарт инанмай, къыядан туртып къарай,
Бинъ шубемен заркъылып тамакъ къыра.

Болмасын шу ящикте къай биреви,
Айын-вайын идип сёйлене джат бир къазакъ.
Къайдан чыгъа, къайда шу сёз тюреви?
Талгъын келе, татлыдан гъалиба узакъ.

Эльбет, айткъан пек узакъ Германиядан,
Мында тек бир къыскъата, чонтыкъ тель чатыр.
Бизлер дегиль, тынълайлар, вар дюньяда,
Оны айткъан кучьли аккумулятор.

«Илери», 1928 с. — № 12 (32). — С. 11

Вагонда

Ай да джарыкъ, ер де акъ, дюльбер ава,
Къалиплерге шаат болып шевкъат джава.
Окюрикли паравоз ялкъын сача,
Акъ къарларны чангъытып джоллар ача.

Тозалмайсынъ, тозалмай корьгинъ келе,
Эр бир шейни, эр ерни бильгинъ келе.
Къарайсынъ шай пенджере къыйыгъындан,
Джель де тиймий тавларнынъ ыйыгъындан.

Зып-зып отип кетесинъ джат иллерге,
Койлер дюльбер корюне кенъ чёллерде.
Лякин барып ичине киралмайсынъ,
Саф турмушын уйренип билялмайсынъ.

Джан дарсыгъа вагонда, джетсем дейсинъ,
Къарт Уфаны бир сейран этсем дейсинъ.
Шай дей икеч паравоз гудок вере,
Акъ Идельден ыжгъырып ичке кире.

Идель юкълай, индемей, шарлап отьмей,
Къайыкъ, геми, параход — бириси кетмей.
Юкълай артыкъ, юкълай о, язны къарай,
Чалса, иптеш уянсын, чалса къурай.

Акъсын гурьлеп, шарылдап джырлар айтсын,
Яш Къырымнынъ джырджысы шадлы къайтсын.
Макътасын шай Уфаны, башкъыртларны,
Урал бою, тавлары, кенъ къырларны.

Шиир орьсюн онларнынъ байлыгъындан,
Шахталарнынъ деринлик, сылыгъындан.
Сёз юрютсин маденлер таш комюрден,
Чынъ пролетар яшавы омюринден.

Дерслер алсын демирлер къайнавындан,
Динамика-чархларнынъ ойнавындан.
Айтсын «магнит тавынынъ» къалайларын,
Шахталарда ишлеген малайларын.

Къалайы бар, бакъыры, алтыны шай,
Кенъ Уралнынъ байлыгъы конъюль охшай.
Къарап-къарап доймайсын къырларына,
Юрегинде сакълангъан сырларына.

Сакълы джаткъан пек дерин сырлары бар,
Джат тиллерде макътавлы джырлары бар.

«Илери», 1928 с. — № 6 (25). — С. 36—37

Джырлайман!

Дюнья джарлыларын бахтын ойлап,
Тёзмей, талмай джырлап турам.
Эр адымны ольчеп, сайлап,
Къан къардашлыкъ яшав къурам.

Джыр ашыгъа, ташмакъ тилей,
Мени къутлап осьтире.
Бутюн ильни ашмакъ тилей,
Салкъын еллер эстире.

Эсе еллер куньтувуштан,
Чатыртавдан айлана.
Джыр джырлайман саф турмыштан,
Къалем дерин ойлана.

Тёзмей асла пишкин юрек,
Нишан верген яш бир къыздай.
Конъюльсизлик менден эрек,
Макъсадым бол таптав издай.

Макъсадыма бараджакъман,
Джырларымман макътанып.
Комсомолны сараджакъман,
Туткъан ёлум «акъ» танып.

Мен джырладым джарты койден,
Енъи эсмери яш болып,
Сес чыкъардым алчакъ уйден,
Эсленмеген баш болып.

Артыкъ кене эркин койде,
Джырларымны оремен.
Совет форма енъи уйде
Тазе омюр сюремен.

1928 с., октябрь 19

Бизим той

Бизим джыйын, бизим той, бизим яшав,
Бизим куреш, бизим ёл, бизим ашав.
Эскиликден бинъ башкъа лекеси ёкъ,
Яшларымыз сыдыркъы океси ёкъ.

Лякин шимди мен яман макътамайым,
Макътап-макътап, сонъ бирден токътамайым.
Бол окели яшлар да ёкъ дегиллер,
Бунлар ичюн омюрден вар делиллер.

Бар яшавдан, сынъырдан арткъанлары,
Къыркъ градус сыджакълыкъ тарткъанлары.
Ёкъ дегиллер шалий шал япынгъанлар,
Эски адет, ырымгъа тапынгъанлар.

Ничюн, ничюн бунлары айтмайджакъман,
Эскиликни яманлаб къайтмайджакъман?
Якъды меним джанымы, йырларымы,
Синъириме силинген сырларымы.

Коп йырладым, коп айттым, коп макътадым,
Яныкъ берген яшавнынъ кунин сайдым,
Артыкъ яшай тюземли таптап ёлда
Куреш копден джельпирей бизим къолда.

Джёльделер бар, джильве бар ишленгендай,
Ал янакълы алмадай, тишленгендай
Корюнелер козюне кокче болуб,
Джырлар таркъай янъыдан копче болуб.

Куле гонъюль ызларына
Ал явлыкълы комсомол къызларына.
Ярашыкълы сырлы козь къызлары бар,
Омюримнинъ макътавлы ызлары бар.

«Илери», 1929 с. — № 9 (44). — С. 15

Мектюп

Отурдым бу гедже
Къаршылыкъ язмагъа
Лампалы столнынъ башына.
Гонълюме рух берип,
Сен келе эдинъ
Диварда — къаршымда.
Козь алмай къарадым
Ядикяр берген —
Алып шу ресминъни эльге.
Ах, диймен, бу сенинъ
Яш девран омрюнъден
Дакъкъалыкъ бир кольге.
Хатрыма кене де
Отькен яз тюшти.
Зевкълы каникул куньлери.
Бир йыллыкъ сабыргъа
Даянмакъ керек,
Деп манъа сёз бергенинъ.
Окъугъан шеэринъ
Айтувлы ве дюльбер,
Вай, онынъ мис гъамбер авасы!
Лякин мен истеймен,
Эр алда, ынджынув
Бильмесин севгенинъ дамасы.
Сагъынам, лякин де
Сагъынгъан сайтын,
Куньджюлик азаплай кене.
Эгер де коксюнъде
Севги бар исе,
Мен дейим: авлакъ ер олса не?
Мен бунъа къуванып,
Мен бунъа шадланам.
Ах, сени яшлыкъ!
Кунь кечер дестелеп
Афта ве айларны,
Мен сени къаршылап, вокзалгъа чыкъарым.
Шимдилик коп савлыкъ,

Коп селям санъа — тазе гуль-эргуванчыгъым.
Не гонъюль дарсыкъсын,
Не азапласын —
Мектюп яз, джанчыгъым.

1931 с., апрель

Омюр къызы

Яваш эскен ель бугунь далгъаларны тепрете,
Сейир этип буларны дюльбер бир къыз ял эте.
Козьлер мавы, бель индже, узун, буйра сачлары,
Инджиден акъ тиши бар, назик, сызма къашлары.
Узакъ дегиль, янымда, козь алмайым козюнден,
Севинч толу юреги сезильмекте юзюнден.
Кулюмсирей, севдире, ойчан, тюпсиз козьлери.
Сёйлешеджек денъизнен, анълашылса сёзлери.
Дерсинъ денъиз буны анълай — кенъ-кенъ джая далгъасын,
Сонъ толасий, санки дей: «Дюльбер тюшсин, ялдасын»,
Джыйнап топлап гурь сачын, ер кунеши бу дюльбер,
Тюшти яваш денъизге, бакъты онъа кок ве ер.
Балыкъ киби ялдай о, сувны эшип къолунен,
Тюшип мен де ялдадым онынъ кеткен ёлунен.
Де джоюла, де къалкъа, сувда ойнай сувкъызы,
Шакъа, оюн бегене, джиддий дегиль о озю.
Акъ мермердай тенине далгъа келип окътала,
Ынджынмасын дюльбер, деп океленсе, токътала.
Дюльберлиги акърансыз, къошакъ тапмакъ кучь онъа,
Кунеш биле тёпеде: «Чиркинмен», — деп утана.
Эгер Меджнун корьсейди, эль чекерди Лейлядан,
Татьянадан кем дегиль, Ширинден де абадан.
Ширин олгъан девринынъ нам къазангъан дюльбери,
Амма бизим бу дюльбер — дюльберлернинъ дюльбери.
Кельген Идиль боюндан, ады онынъ Айсылув.
Кирпигининъ уджундан тама севги ве джылув.

Совет эдебияты, 1940 с. — № 6

Не де яхшы!

I

Автомобиль азырлангъан, эв алдында беклей бизни,
Чыкъып миндик, гурьделетип девам эттик къызгъын сёзни.

Сёзлер узай, бакъам достнынъ кулип тургъан чересине,
Дерсинъ, йигит севгисини беян эте яресине.

Не де яхшы, бир вакъытта келип чыкътынъ, — деди манъа, —
Семерели ишимизчюн багъыш бизге бу машина.

Даа акъшам келип кирди коюмизге Москвадан,
Къой-къозумыз, богъдайымыз олгъанычюн пек абадан.

Бу сёзлерни гъурурланып айткъан достым сыйпай сачын,
Шенълендирип урьлик севген сырлы козюнъ, чатма къашынъ.

Сагъын ойнай, биз кетемиз сагъын къувып чёллер бою,
Козьни опе ер сырлагъан чичеклернинъ тюрлю сою.

Насыл ренкни истесенъ, бар: мавы, ешиль, къызыл, сары,
Бакъып-бакъып тоялмайсынъ, къуванчнынъ ёкъ ич микъдары.

Дюльбер, сагълам къадынларнынъ тени киби темиз ава,
Серин ельге къувет къатып, эр тарафтан къокъу ява.

Санки дерсинъ мис дерьясы ичиндемиз бугунь бизлер,
Къарув джайып къуванч топлай бу чёллерге бакъкъан козьлер.

Кунеш кулип нурлар сача, ойнап юре къозучыкълар,
Тойгъандан сонъ, бала киби татлы-татлы юкълай олар.

Явашлады машинамыз, тюштик чичек дженнетине,
Аякъ бастым мен севинип чёлюмизнинъ когетине.

Эр бир олен, эр бир япракъ юрегимнен субет эте,
Кенъ хаялым чичеклерден къанат ясап учып кете.

Бакъам огге, бакъкъан сайын койлер, чёллер даа дюльбер,
Ёл узана, оны къурды улу даий, улу ребер.

II

Бу ерлернинъ чёллеринде пек чокъ къартлар корьгеним мен,
Балалыкъта бу ерлерде ойнап, ишлеп юрьгеним мен.

Бу сефери селям берип, къол тутуштым бир чобаннен,
Кокюсине орден такъкъан чал сакъаллы одаманнен.

Я мераба, хош кельдинъиз, яхшысызмы, къалай юриш? —
Бакъып манъа деди къартым: — Билесизми бойле орюш?

Мен де кулип джевап бердим: — Табиат къальп уяндыра,
Тюз чёллернинъ сагъынлары козь алдымда ойнап тура.

Шу арада мен къартымнынъ сол къолуна бир къарадым,
Бильмек ичюн: — Къолунъызда насыл китап? — деп сорадым.

Къарт джылмайып джевап берди: — Бу китапмы? Шаир Пушкин,
Джоштыралар мени чёльде Татьянасы ве Онегин.

Окъуп-окъуп сукъланам мен «Багъчасарай чешмеси»не,
Кимлер ашыкъ олмаз, кадам, бу шаирнинь гурь сесине.

Лякин бизге къартайгъанда къысмет олды бу… окъумакъ,
Севда экен о денъизге, ялыларда олгъан къонакъ.

Джанлы тура дюльбер ульке шиирлернинъ сатырында,
Гонъюль охшай эр бир сёзю, къала инсан хатырында.

Шув-шув этип мавы денъиз далгъалары ишитиле,
Сербестлик деп далгъаларнынъ арасындан гурь сес келе.

Сес юксельген, эп джайрагъан толкъунланып рус илине,
Рух кетирген о славян, тунгъуз, къалмыкъ, фин илине.

Эр бир тильде ольмей яшай онынъ орьген дестанлары,
Бакъий, ольмез догъса биле онынъ улу акъранлары.

— Ана шаир, ана шиир! — деп битирди къарт сёзюни,
Ыргъагъына сюйкенди де, букледи о сол тизини.

Дюнья сени, масал киби! Аят талмай тез-тез кете,
Бизим девир чобанлары не акъкъында сёз юрьсете!

Сарды мени янъы дуйгъу, ойгъа далдым, къарткъа бакъам,
Дагълар киби сагъламсынъыз, — дедим онъа, — Бекир агъам!

Турушынъыз, юрюшинъиз деликъанлы яшлар киби,
Агъарса да сач ве сакъал, баарьдеки къырав киби.

Азмы дертлер корьди бу баш, — деди къартым манъа къарап,
Бир юткъунды, бир токъталды, пармагъынен сакъал тарап.

Нелер-нелер айтмакъ истей кечкенлерни эске алып,
Сагъ элинен тюзетти о къалпагъыны четке салып.

Сонъ чыкъарды тавур иле аркъасындан тагъарчыгъын,
Салды онъа джандан севген «Пушкин» адлы китапчыгъын.

Бакъып-бакъып сейир эттим къартнынъ япкъан урьметине,
Янъы девир койлерининъ чобанлары адетине.

III

Бакъкъан сайын бакъкъынъ келе орюшлернинъ кенълигине,
Дерья киби толкъунлангъан колхоз кою экинине.

Арпа-богъдай баш багълагъан, башакълары сюем-сюем,
Йылан кечип оламайджакъ, ойле оськен, ёкъ бир олен.

Сырт четинде отуртылгъан алма, армут, къайсы терек,
Сагълыкълаштыкъ къартнен бизлер, дедик онъа: — Кетмек керек.

— Яхшы, ёлгъа, акъшам койде корюширмиз, — деди къартым.
Машинагъа минип бизлер огге догъру аттыкъ адым.

Бакътыкъ огге, яваш-яваш юрюш эте бир машина,
Чокъкъа бармай сюрюштирип, етип бардыкъ бизлер онъа.

О токъталды бизни эслеп, селям алды бир яш йигит,
Кулюмсиреп деди бизге: — Бу экинлер берир къач пуд?

Къач пуд бильмем, гектарындан тонна-тонна алтын тюшер,
Къа бакъайыкъ, шу улькеде бизге бу йыл ким етишир? —

Бу сёз эди иште догъгъан гъурурларнынъ алямети,
Енъишлерден гъурурланмакъ инсанларнынъ хош адети.

Гъурур керек, макътанчакълыкъ яттыр бизим рухумызгъа,
Агрономнен субетимни мен къатайым йырымызгъа.

IV

Куньге янгъан, къундуз сачлы, бойы орта дюльбер йигит,
Козьлеринден, кирпигинден тама онынъ шадлы умют.

Эр сёзюнден сезильмекте озь ишине садыкълыгъы,
Чересини кульдирмекте семерели иш шадлыгъы.

Меракъланып субет эттик ер экими — яш йигитнен,
Деди бизге: — Теджрибечюн сачкъан эдим буларны мен.

Девам этти: — «Йигит сёзю бир олур» деп айткъан къартлар,
Бу иш ичюн мен сёз бердим, партиямыз бизни къутлар.

Яхшы джыныс, мамур богъдай етиштире ызанымыз,
Нафле дегиль, бош макътамай гъурур севген Ватанымыз. —

Бу сёзлерни кулип айтты, яры шакъа, яры керчек,
Сонъра деди: — Даа устюн берекетли йыл келеджек.

Атеш уча нал тюбинден, йыр созыла мейдан чёльге,
Къызлар, яшлар сыкъып туткъан винтовканы къавий эльге.

Гъурурландым койдешлернинъ бу алевли юрюшине,
Козь ташладым бир оларгъа, бир де койнинъ орюшине.

Къувангъанда сёз тапалмай, санки дерсинъ тиль кильтлене,
Юрек тёзмей чапалана, козюнъ алды конъюртлене.

Артыкъ джошсанъ, яшлар ие, агъламсырай козюнъ бираз,
Инсанларнынъ юрегине хастыр бойле индже бир наз.

Саф севгидир инсанларнынъ дуйгъусына къанат керген,
Джемиетни огге тартып, истеклерге гъайрет берген.

Онынъ ичюн терен севги олюмни де эзип енъе,
Индже, юксек дуйгъуларнен севгенлерни халкъ бегене.

Халкъ адындан текрар севдим шенъ яшларнынъ юрюшини,
Чичекленген янъы койнинъ багъчасыны, орюшини.

Бу юрюште мемлекетни огге тарткъан севги къайнай,
Келир куннинъ сагъынлары козь алдымда текрар ойнай.

Эр бир козьде, эр бир эльде Ватанымнынъ бар къудрети,
Сезильмекте урь халкъымнынъ енъип оськен гурь адети.

Бу адетлер хатырлата джесюр Чапай юрюшини,
Акъ-Идильде, кенъ Уралда эльде эткен енъишини.

Несиль къувмакъ адетимиз, иш беджерип,켜реккенде,
Енъип оськен халкъым берген азаматлы юрек менде.

Мавзолейде ята бизге юрек берген улу Инсан,
Инсан ёлу иле талмай кетмек бизчюн энъ улу шан.

...Бакътым текрар, яшлар кете арбий ишке алышмагъа,
Ана топракъ тынчлыгъычюн, енъиш ичюн чалышмагъа.

Кетти олар озь ишине, биз джёнедик койге таба,
Къой-къозуны джайылдырып, кенъ байырда йырлай чобан.

Совет эдебияты, 1941 с. — № 3. — С. 7—11

СЕВГЕН ХАЛКЪЫМ, ТУВГЪАН ХАЛКЪЫМ! (1941–1945)

Ватан

Аджайип севгинен ватанны севемен!
Бу севги яр севген севгиден къуветли.

Дюньяда севгенлер севгисин топласанъ,
Бу севгим оларнынъ эпсинден къудретли.

Не ичюндир о къадар исирип севемен
Джевабын араймaн, тапмайман мен озюм.

Мас-мавы уфукъдай коким бар тёбемде,
Джылмайып ай джуре, козь къыма йылдызым.

Къарагъан севда олар, козюни алалмай
Сагъынлы чёллерден, денъизден, къарадан.

Денъизи, сувлары эсапсыз коп онынъ
Оларгъа шорбаджы иш севген эмекдар.

Айтынъыз, эмекке биздеки олгъандай
Сынъырсыз, къудретли саф урьмет къайда бар?!

Ватаным иджадий урь эмек ирмагъы,
Онынъчюн мен оны исирип севемен.

Севгининъ джыйымы мында деп билемен
Керекте онынъчюн джанымны беремен.

1942 с., Къазан

Севген халкъым, тувгъан халкъым!

Севген халкъым, тувгъан халкъым!
Ойлап къара, тынъла мени!
Къайда бакъсанъ, козь ташласанъ,
Джебир, хорлав укюм сюре.
Урьлик севген эр къапыда
Панджа созып олюм джуре.
Ач олюмден козьяш шишкен,
Ынърана шеэр-койлер.
Откъа джана ана-баба,
Догъып-оськен тувгъан уйлер.
Юрт йыкъыла, юртлыкъларгъа
Юва япа миявкъушлар.
Дарагъачкъа астырыла
Ватан севген къарт ве яшлар.
Севген халкъым, тувгъан халкъым!
Ойлап къара, тынъла мени!
Эмегинънинъ емишлери
Къайдаларгъа кеткенини.
Баланъ-чагъанъ джан чекише
Ач олюмнинъ азабында.
Несилинъни джоймакъ истей
Тонавджылар келип мында.
Тонавджыны торай бугунь
Фронтларда батырларынъ,
Озюнъ киби къоркъу бильмез
Урьлик севген эр-улларынъ.
Улларынъдай батыр олып,
Тора, халкъым, фашистлерни,
Ырызынъны, гъурурынъны
Таптап джурьген ач итлерни.
Тувгъан халкъым! Сени къырып,
Озьлерини «энъ медений»
Сайып джурьген бу кийиклер
Сенинъ миллий гъурурынъны
Джерге таптай, пеземенклер.
Джоймакъ истей ана-баба,
Тили олгъан чебер тильни,

Тюрьме этип догъып оськен
Къырым киби дюльбер ильни.
Мен сорайман: нечюн санъа
Джат этильсин тувгъан тилинъ?
Нечюн, нечюн тюрьме олсун
Сенинъ севген тувгъан илинъ?
Сен гъururлы, урьлик севген
Азаматлы, кучьлю халкъсынъ.
Асырларнен асыл эткен
Берекетли багъча-багъынъ,
Эр бурьтюги алтын тёккен
Кенъ тогъайлы топрагъынъ,
Нечюн бугунь немселерге
Махсул берген деп сайылсын!
Сюрю-сюрю кетинъ, халкъым,
Партизанлар сырасына.
Яра ачынъ фашистлернинъ
Сагъылмайджакъ ярасына.
Мезар олсун, тувгъан халкъым,
Дюльбер Къырым немселерге!

1942 с., ноябрь, Къазан

Эй́, тувгъан халкъ!

Эй, тувгъан халкъ, эй, севген халкъ, тынъла мени азгъана!
Яш юрегим бугунь сени нечюн терен къызгъана.
Сени гъарип, сени кучьсиз, мискин бир халкъ деп дегиль,
Сен къудретли, сен гъururлы, батыр халкъсынъ, буны биль!

Лякин бугунь юрткъа келип сени тонай немселер,
Немселерге хызмет эткен юзи къара кимселер.
Тилинъ джарып бир сёз айтсанъ: я дарагъач, я олюм.
Озь джуртынъда озюнъ ичюн сербест-сербест ёкъ джурум.

Ач олюмнинъ панджасында баланъ-чагъанъ ынъране,
Эмегинънинъ махсулындан файда-келир ёкъ санъа.
Бойнынъ эгме, къуллыкъ этме, тувгъан халкъым, немсеге,
Несилинъни джоймакъ ичюн хызмет эткен кимсеге!

Бу улу кунь узакъ дегиль, кулер ана топрагъы,
Сербест-сербест солукъ алыр инсан ве къуш эм япрагъы.

Къызыл Къырым, 1943 с., август 21

Къара денъиз джигитине

Къаяларгъа окътала шувултылы толкъунлар,
Дерсинъ олар йыр айткъан юректеки ялкъынлар.

Армакъ-талмакъ бильмейлер коп давушлы йырлары,
Динълер оны бегенип Къырымнынъ кениш къырлары.
Бу къырларда, денъизде омюр эткен джигитим,
Меним севген батырым, кучьлю, татлы умютим.

Толкъунлардай талмай джур, куреш денъиз боюнда,
Кремильде корермен сени енъиш тоюнда.
Назлы-назлы опермен толкъун джерни опькендай,
Эрининъ джылув кетирир кунеш нурын сепкендай.

Кунеш догъсын денъизден, кульсин кучьлю толкъунлар,
Тез айлансын шенъ язгъа къар-боранлы салкъынлар.
Сенде ольмез халкъымызнынъ енъип оськен кучю бар,
Халкъны тонап куль эткен къанлы душманнынъ омрю тар.

1942 с., октябрь 20, Къазан

Ана

Ана — шефкъат нуры, озь сутюнен беслей баласын.
Шунъа коре айван биле севе тувгъан анасын.

Ана олмай сен де ёкъсынъ, мен де ёкъман дюньяда.
Онынъ ичюн яшав башлангъычы деймен анада.

Аналарнынъ анасы бар — о къадырлы саф Ватан.
Омюринде къуванч корьмез Ватаныны агълаткъан.

Ватан деген ана юртнынъ сувы кевсер ве шербет.
Таш топрагъы бинъ бир алтын, эр буджагъы бир ибрет.

Къайсы юрек анасыны севип-севип кульмеген?!
Онынъ хош бахты ичюн кокюсин берип ольмеген.

1942 с., Къазан

Джырланъыз, къызлар

Джырланъыз, къызлар,
Гонълим сызлар.
Къалмасын менде
Къайгъыдан ызлар.

Къайгъыдыр яман,
Солдырыр аман.
Джырланъыз, къызлар,
Урь олды заман.

Урьликтир бизде,
Къуванч бар гонълимде,
Джырланъыз, къызлар,
Кучь артсын тизде.

Къызларнынъ йыры —
Кунешнинъ нуры.
Гонълимни охшар
Тувгъандан берли.

Тувгъан ер Къырым,
Ондадыр омрюм.
Джырланъыз, къызлар,
Шенъ олсун гонълим.

1943 с., ноябрь 7,
Краснодар

Дюльбер Къырым

Дагъы къудрет, сувы шербет дюльбер Къырым,
Меним асыл догъып оськен энъ къадирли тувгъан ерим.
Азиз еринъ, денъизининъ акъ орькечли толкъунлары,
Кунеш нурын джинап берген юзюмлернинъ салкъымлары.
Къайсы совет адамынынъ рухын охшап кульдюрмеген,
Къайсынъызгъа омюр джалгъап, аят дадын бильдирмеген?!
Шырыл-шырыл акъып тургъан салкъын сувлу чокъракълары,
Сельбилерде ельпиреген акъчиль ешиль япракълары.
Къайсы козьге къарув берип, юреклерни джоштурмагъан,
Севгилернинъ назик-юксек нокътасындан аштырмагъан?!
Энъ самимий дуйгъуларгъа къанат олгъан гузель Къырым.
Меним асыл догъып-оськен энъ мукъаддес тувгъан ерим.
Бугунь онынъ ольмез магърур шырынлыгъын таптай немсе.
Къайсы къалип тёзип турар гуль багъчалар кульге дёнсе?!
Эр кошеде укюм сюре: джебир, хорлукъ я дарагъач,
Юртнынъ асыл саиби олгъан халкъым исе ач-ялангъач.
Тувгъан халкъым, ничюн санъа ана юртынъ олсын тюрьме?
Алтынъа къан тарагъан немселерге джюрюм берме!
Кульсин кене, советлешсин гулистандай дюльбер Къырым,
Меним асыл догъып оськен багъры шефкъат тувгъан ерим!

Къызыл Къырым, 1943 с., ноябрь 30

Амет Батыр

(Йыр)

Советлар Бирлигининъ къараманы, къырымтатар халкъынынъ шанлы огълу А. Султангъа багъышлана

Къанат керип Амет Батыр,
Джав устюне учаятыр.
Ерде дегиль, кокте биле
Чатал юрек ат ойнатыр.
Халкъ кучю бар къанатында
Енъалмаз о, аятында

Озь къудретин коре халкъым
Ахметхандай эвлядында.
Ватан огълу — шанлы шаин
Гъайып эте азмы хаин!
Севиндре совет илин
Мавы кокте учкъан сайын.
Котериле Къырым яшы
Сагълам къалмай немсе башы.
Къоркъу бильмез бу яш йигит
Чораларнынъ аркъадашы.

(Бу йыр:
Ана-мына келеятыр,
Чорабатыр келеятыр,
Аягъында къызыл къатыр,
Тюй шорбагъа отьмек батыр,
— деген халкъ йыры макъамынен йырлана).

Къызыл Къырым, 1944 с. — № 7 (6053). — январь 29

Дёгюшке!

Япракъ джарса къарт теректе яш корюне козюме,
Бакъкъан сайын конъюль джоша, такъат келе сёзюме.
Мен къарадым несилимиз асыл эткен терекке,
Яшав ашкъы толды, достлар, аят севген юрекке.
Санки дерсинъ, о теректе яшав ашкъы сакълана,
Ешиль ренкли япракълар севинчлернен къаплана.
Ельпир-ельпир эте олар, озьлериндже йыры бар.
Мен оларгъа этем, достлар, бугунь айры итибар.
Насыл этип урьмет олмаз бизге ярдым эткенге,
Баскъынларнынъ, арсызларнынъ эджелине еткенге.
Бир кунь акъшам койни бакъып джуре эди немселер,
Къарт терекни башта кесер эди олар, билелер.
Чюнки онынъ аркъасында сакълы эди партизан,
Онынъ аткъан къуршунына акъты ерге зеэрли къан.
Ер джиренди, голь тюрленди, сасыкъ толды орталыкъ,
Къайтмаз олды коюмизде омюр сюрген зорбалыкъ.
Къарт терекке тек мен дегиль, урьмет эте коюмиз,

Янъы тазе омюр къура енъип оськен союмыз.
Союмизнинъ асыл эткен эр бир шейин сюемен
Бир япрагъы къорлыкъ чексе онъа да мен куемен.
Бу йыл, достлар, япракъларнынъ тазелиги бам-башкъа,
Сербест омюр къайта кельди Къырымдаки къарт-яшкъа.
Бу омюрнинъ эшкъы ичюн халкъым огге, енъишке!
Фашистлернинъ сонъ солдаты ольгенгеджек дёгюшке!

1944 с., Краснодар

КУНЕШ ДОГЪАР АЛДЫНДАН (1950—1965)

Бир корюшюв

Озьбек совет шаири Хамид Алимджаннынъ хатырасына

Язда бир кунь
Ташкенттеки сельбилернинъ кольгесинде
Эки эгиз къардаш киби
Биз отурдыкъ, эттик субет.
Корьдим онынъ козьлеринде,
Эр бир айткъан сёзлеринде
Бакъып тура
Якъын достлукъ, чексиз сайгъы.
Чын муаббет.
— Къайдан, достым,
Къайдаларгъа барыш, — деди
Дертли шаир.
Къарап алды
Шу арада меним солдат чалбарыма.
Козь ташлады
Чызмамдаки къаткъан фронт тозларына,
Кулип къойды.
Башымдаки акъчилленген чалларыма.
Юреклерни шадлыкъ иле
Аралашкъан къайгъы басты.
Сёзсиз турдыкъ бир дакъикъа…
Шаид олды къарт сельбилер.
Козь алдына кельди онынъ
Къанлы согъыш, тар окоплар;
Ватан ичюн эляк олгъан —
Къалемдешлер ве эм достлар.
…Ойгъа далып эки къардаш
Кеттик Ташкент вокзалына…
Арбий кучьли эшелонлар

Кечип-кетти куньбатыгъа.
Бильген киби
Чал сакъаллы къарт бир озьбек
Деди бизге:
— Бу батырлар кетти мына
Берлиндеки сонъгъы атышгъа.
Мына бундай корюшювлер акъылымдан
Ич кетмейджек,
Бирге олгъан якъын достлукъ хатырымдан
Силинмейджек.

1957 с., Алабугъа

Хызмет маршы

Айдынъыз, йигитлер, янъыджа хызметке,
Биз япкъан хызметтен кучь артсын девлетке!
Биримиз джумлечюн, джумлемиз биревчюн,
Аджымай, аямай сарф этсин озь кучин!

Сание, дакъикъа алынсын эсапкъа,
Биревнинъ омюри кечмесин бош-бошкъа!
Омюрнинъ лезети хызметте, билимде,
Билимсиз хызмет ёкъ аджайип бу куньде!

1957 с., Алабугъа

Аметхан Султан

Къара денъиз толкъунында,
Чатыртавнынъ салкъынында,
Отькен онынъ сабий чагъы.

Ерде дегиль, кокде биле
Ойнап тура аргъамагъы.
Дегиль онынъ аргъамагъы

Муджизели бир алаша.
Къойыб олмай бу батырны
Озгъанларнен ич янаша.

Чорнынъ, Ильнинъ кучьлери бар
Онынъ челик къанатында;
Енъилювнинъ не болгъанын

Бильмей осе аятында!!
Озь къудретин коре халкъым
Аметхандай эвлядында.

Ватан огълу, намлы шаин
Гъайып этти азмы хаин?!!
Севиндирип совет илин

Мавы кокде учкъан сайын!!
Отда янмаз, сувда сёнмез
Ялкъын юрек ватан яшы,

Ольгенде де енъип ольген
Мусаларнынъ къан къардашы!!
Бундай эткен улларындан

Халкълар бугунь тапа гъурур.
Олар берген батырлыкълар
Битмез дестан, ольмез бир йыр!

1958 с., Алабугъа

Джоша юрек

Пенджереден бакъып турам,
Тып-тыныш, ельсиз ава.
Бир-бирлерин къува-къува
Тербетилип джерге къар джава.
Нефес алув аджеп, енгиль,
Дерсинъ, охшай сени бир гуль!
Конъюль куле, джоша юрек.
Асрет-къайгъы кеткен иракъ.

Ашыкъып, алсуланып,
Мектептен къайта къызым.
Пенджереден корем озюн:
Къаргъа комюп баскъан изин.
Бундай эткен бир заманда,
Севинч арта къорантада.
Куле къызым, джоша юрек,
Асрет-къайгы кеткен иракъ.

Тамчылангъан кирпиклери
Ирип къарнынъ буртюклери.
Бу тамчылар ойле гузель,
Эр биреви нургъа бенъзер.
Бакъкъан сайын бу нурларгъа.
Меджбурсынъ сен эп джырларгъа.
Куле къызым, джоша юрек.
Асрет-къайгъы кеткен иракъ.

«Бабам!» — деди эрке къызым.
Союндырып озю-озюн.
Берди чебер нагъышлангъан,
Комсомолгъа багъышлангъан,
Эскирткиргич бир джавлугъын.
Коринъиз деп янъылыкъны.
Конъюль куле, джоша юрек,
Асрет-къайгъы кеткен иракъ.

1958 с., декабрь 4, Алабугъа

Тазе отьмек

Тазе деген сёзнинъ ози недай гузель, недай арув!
Мусбет олгъан эр тазелик инсан ичюн бере къарув.

Къарув берген тазеликни севип осьтим балалыкътан
Мен буларны макътай-макътай джырлар язам, бильсенъ, чокътан.

Бугунь тазе, юмшакъ пишкен отьмек ичюн тизем дестан
Бу дестаннынъ ичтелигин джанып кельдим эштен-досттан.

Достларымнынъ бири манъа азырлагъан бол софра,
Софранынъ ортасында корькемленип отьмек тура.

Ап-пакъ ундан, пек къабаргъан бу отьмекте гузель къокъы:
Анъкъып тура орталыкъта берекетли чёллер рухы.

Акъчиль булут — кенъ чёллернинъ рухын джынап кельген бизге
Энъ къадырлы ниет бола тойлардаки меземизге.

Къай биревлер мезелернинъ ярашыгъы шарап дерлер,
Къаделерни токъыштырып «сув джутмагъан» батыр эрлер.

Мен шарапкъа къаршы дегиль, лякин оны корьмем устюн.
Ракъы-шарап къаршысында тазе отьмекни этмем мискин.

Тазе отьмек эр вакъытта копчиликнинъ урьметинде,
Онынъ ичюн адден ашкъын урьмет этем онъа мен де.

Анъкъып турсын эр кунь сайын эр бир эвде тазе отьмек,
Недай бахыт тазеликтен гъайрет алып хызмет этмек!

Отьмек ичюн олгъан куреш халкъ кучине къата къувет,
Отьмек олса, эт-май арта, софра тола шырын шербет.

Шербет киби шырын аят бахты ичюн артсын куреш!
Джакъкъан джерлер — къыртышларгъа нурын
сепсин алтын кунеш.

— Бу отьмекте якъкъан кунеш нурлары бар,
келип тура къыртыш иси,
Эшитильген киби бола бир сес — ата чёльде
джурьген къушлар сеси.

Бу сёзлерни айткъан достым бакъты меним козьлериме,
Софра башы алларындан къызарынгъан юзьлерим.

Тазе деген сёзнинъ ози недай гузель, недай арув!
Мусбет олгъан эр тазелик инсан ичюн бере къарув!!

1959 с., июль, Алабугъа

Эй́, гузель Татарстан!

Сенсинъ улу тувгъан джер, гузеллер гузели,
Юрекке энъ якъын, конъюльге севгили.
Шан санъа, эй, гузель, эй, гузель Татарстан.

Кишиге шифалы орманынъ, сувларынъ,
Бар сенинъ Мусадай федакяр улларынъ,
Шан санъа, эй, гузель, эй, гузель Татарстан.

Кенъ ильде ириштинъ бахттан-бахткъа,
Яшавы, ишлеви шад болгъан вакъыткъа!
Шан санъа, эй, гузель, эй, гузель Татарстан.

Дерьянъда секире акъ урькеч толкъунлар,
Джер тюбинъ бай сенинъ — битмейджек алтынлар.
Шан санъа, эй, гузель, эй, гузель Татарстан.

1959 с., ноябрь 5, Алабугъа

Танъ еллери

Язгъы бир кунь. Танъ сызылып, аткъан чакъ.
Бойле танънынъ ели ямле, юм-юмшакъ.

Ондан юмшакъ нерсе бармы дюньяда?!
О эскенде татлы умютлер уяна.

Умют берип эркелесе юзюнъни,
Недай раат сезесинъ сен озюнъни.

Бутюн тенде муджизели тазелик,
Бармы экен танъ елиндай гузеллик?!

Недай гузель танъ сызылып аткъан чакъ.
Бойле таннынъ ели ямле, юм-юмшакъ!

Менгиликке тынч танълар атсынлар
Бар кишилер танъ темлерин татсынлар.

1960 с., Алабугъа

Кунеш догъар алдындан

Мавы кокке ал сув булутлардан
Нагъышлангъан перде илинген.
Къарап-къарап тоялмазлыкъ уфукъ
Чеберликке чомгъан-комюльген.

Булай арекетсиз тургъан киби
Гульчечеклер къангъый, юкъусырай.
Татлы-татлы юкъласынлар деген киби
Олар ичюн индже тавушларнен
Монъландырып къушлар сайрай.

Япракъларда чыкълар бурделене
Козьяш киби олар нурлана.
Къай ягъына бугунь сен къарама
Сукъландырып дюнья сырлана.

Недай гузель кунеш догъар вакъыт!
Янъы ислер сепип кучь бере!
Талгъын гъыда юзьни сийпай-сийпай
Куньдюзгиден енгиль ель юре.

Енгиль, юмшакъ ельде солыш алув
Тендюристлик бере тенинъе.
Сагълам тенълер, рух енъильмез болса
Недай бахыт тувгъан илинъе!

«Устюнизде кунеш догъырманъыз!»
Деген бизге коптен аталар.
Тынч тизилишли эр эртемиз
Кучимизге кучьлер къаталар.

Мавы кокке ал сув булутлардан
Нагъышлангъан перде илинген.
Къарап-къарап тоялмазлыкъ уфукъ
Чеберликке чомгъан-комюльген.

1960 с., Алабугъа

Абдулла Токъайнен сёйлешюв

Окъугъанлар тааджипленир, анъламазлар бирден-бирге,
Ольген Токъай насыл этип кельген, дерлер, узакъ ерге?
Узакъ дегиль, кенъ Идилли Къазан ичюн гузель юртым,
Нидже къызлар ве йигитлер эшиткендир Токъай йырын.

Токъай озю кельмесе де, кельген онынъ йыры учып,
Юрьген бизим юртымызда хош сезгилер, ислер сачып
О яраткъан нагъмелерни къайсы юрек бегенмеген?
Йырларындан лезет алып бармы аслы эгленмеген.

Тильден тильге кочип юрьген «Шурале»лер, «Кесикбаш»лар
Азмы юрек яндыргъандыр макътанылгъан къыйгъач къашлар!
Яш бульбюллер сазын чертип, йырлагъанлар шиирлерде,
Халкъ такъдири, хаяллары орын алгъан эр биринде.

Окъуп-окъуп рухлангъанлар аят севген чокъ юреклер,
Токъай иле балаларгъа сырдаш олгъан кобелеклер.
Тувгъан халкъы ве Ватаны олгъан онынъ ильхамджысы,
Шадландырып оськен олен, ягъмурларнынъ нур тамчысы.

Буюк Пушкин шиирлери рухландыргъан Абдулланы,
Улу шаир япкъан кедай етим къалгъан бир баланы.
Орьнек олгъан халкъын севген шаиримиз Усеинге*,
Экиси де шиир окъуп юргенлердир эвден-эвге.

«Тамчы олып тамар эдим халкъыма», — деп, хызмет эткен,
Ольгенде де паклик ичюн йырлай-йырлай олип кеткен.
Олюм озю къарт олса да, енъалмагъан шаир йырын,
Онынъ йыры далгъаланып, эп котерген халкънынъ рухын.

Халкъ унутмаз озь шаирин ич бир вакъыт, ич бир заман,
Халкъы иле о даима адымлайджакъ огге таба.

Тахминен 1960 с., Алабугъа

* Усеин Токътаргъазы — къырымтатар халкъ шаири.

Тувгъан джерим

Улу Пушкин шиириндай лезет берген дюльбер Къырым,
Мени асыл тувгъан, оськен энъ къадирли сюйген джерим.

Онынъ Къара денъизининъ акъ урькечли толкъунлары,
Кунеш нурын джынап берген юзюмининъ салкъымлары.

Шырын-шырын акъып тургъан Салгъыр сувы, чокъракълары,
Зифа бойлу сельбилерде джельбиреген акъчиль
ешиль япракълары.

Къайсы козьге къарув берип джуреклерни джоштырмагъан,
Муабетлернинъ назик-юксек нокътасына аштырмагъан.

Кишилернинъ ислерине къанат болгъан дюльбер Къырым,
Меним осюп омюр эткен меним къадирли джерим.

Тахминен 1943—1961 сс., Алабугъа

Ильнинъ Къара денъизи

Чалкъа яткъан чайпана,
Ильнинъ къара денъизи.
Акъраны ёкъ акъындай
Турмай йырлай бир озю.

Йырла, денъиз, шувулда,
Урьлюк севген табиат.
Мавылангъан далгъанъа
Дюльберликнен гъурур къат!

Бу къудретли денъизни
Бенъзетемен илиме.
Сувдай сагълам, тендюрист,
Халкъны севген гонълюме.

Гонъюлим киби гурьдели
Севем енъиш, шадлыкъны.
Талмай огге талпыныпп,
Анъдыра о урь халкъны.

Эркелене кенъ ялы.
Опе оны денъизим.
Къарап-къарап тоялмай
Яшав севген шенъ козюм,

Арув корьмек козьге арув,
Юрек джоша, къарасанъ.
Мына бойле дюльбер юрт
Дюньяда ёкъ, сорасанъ.

Тим-тик оськен кокче тюс,
Кенъ кокюсли къаялар.
Къучакъ керип денъизге,
Булутларгъа чомалар.

Осе оларгъа ясланып,
Назик бойлу чынарлар.
Оларнынъ бойле осюши
Санки дюльбер назлы яр.

Салланалар, ель эссе,
Къулакъ салып денъизге.
Къарув бере дюльберлик
Онъа бакъкъан эр козьге.

Чынарлыкъта, багълыкъта
Дюльбер, дюльбер сарайлар.
Къою мавы денъизге
Кулюмсиреп къарайлар.

Умют киби арув ер,
Бахыт киби пек яхшы.
Нидже шаир йырлаткъан
Денъизнинъ бойле бакъышы.

Пушкин бугъавын къырып,
Кельген юртны арзылап,
Юрьген Горький шадланып,
«Боран къушун» азырлап.

Дертке дева бу ерлер,
Кунеши къызгъын, эп куле.
Тебретильген денъизден
Йымшакъ, серин ель келе.

Сыйпай ельчик черенъни,
Опюши татлы арувдай.
Гонълюнъ осип къабара,
Енъильмейджек къарувдай.

Къарув сакълай озюнде
Ильнинъ къара денъизи.
Анда бизнинъ енъиджи,
Отькюр корьген иль козю.

Душман булут къабарып,
Бизге явмакъ истесе,
Йыры кучьлю ватангъа
Ач окъталып, сус десе,

Крейсерлер ёргъалап,
Булутларны даркъатыр.
Бу онъушлы енъишлер,
Денъизге, ильге йыр къатар.

Эбедий йырлар денъизим,
Акърany ёкъ акъындай.
Дюньяда ёкъ йыр севген
Бахытлы, кучьлю халкъымдай.

1938—1961 сс., Алабугъа

Достлукъ

Ич олмасын фитне, фесат ве ошек,
Достлукъ, татув ашкъы иле толсын юрек.
Эски адет бир-бирини коралмаюв,
Ялан айтув, ийлекярлыкъ, достны алдав.
Досты чокънынъ омюри узун, дегенлер.
Ёкъ дюньяда буюк шадлыкъ, гузель бахт,
Достлар иле татув, бирдем яшавдан.
Янгъызлыкънынъ берген ахи-зары исе,
Яман дейлер джан къыйыджы душмандан.
Эр кунь сайын арта барсын иджадий иш иеси.
Бойле иштен чет турмасын инсанларнынъ бириси.
Кишилернинъ энъ яхшы сыфатлары — эмекте.
Кереккенде или ичюн батырларджа ольмекте.
Эркин эмель достландыра тюрлю миллет-халкъларны.
Четке къагъа бу бирдемлик кери, кольге якъларны.
Ер тапмасын миллий гъарез, ынджытувлар арада.
Буюк бахт достча яшав Ватан-анада.

1962 с., август 12 — сентябрь 12, Алабугъа

Шаир севе

Шаир севе созылып танълар аткъанын,
Алсувланып нурлы кунеш баткъанын.
Севимлик, чынълыкъ — ильхамджылар шаирге,
Олар шиирни дертлендире улу омюрге.
Эгер олар ич бириси олмаса,
Гузель ислер конъюллерге толмаса,
Шаир исми ич биревге дегиль ляйыкъ!
Дуйгъу, фикир эр заманда болсун айынықъ!
Асыл шиир догъа халкънынъ юрегинден,
Онынъ чексиз, адиль ве саф юрегинден.
Халкъ юрегин, халкъ тилегин анълай алгъан
Халкъ ишине эр сание садыкъ болгъан,
Озюн шаир, асыл эдип дие билир.

Озь халкъындан айырылгъан омюр бою сюрюнир.
Сюрюнип джурьген «къафиеджи» манзумджылар
Сав чагъында озьлерине къазар мезар.
Догъар-догъмаз ольгенлерден бармы файда?!
Менги къалсын шиирлеринъ бу джианда.
Несиллерге олсын байракъ эр мисра
Акъикъий шаирнинъ олмаз юзи къара.

1962 с., август 12 — сентябрь 12, Алабугъа

Тынчлыкъ маршы

Къозгъалынъ, тюрлю иль халкълары,
Ред чекинъ дженклерге, сиз, достлар.
Сакълансын дюньяда тынчлыкъ
Сакълансын эмекке укъукълар.

Тынчлыкъ байрагъы — энъ шанлы бир байракъ,
Котеринъ сиз оны гъурурнен юкъары
Омрюмиз дахи болсын деп энъ парлакъ.

Ясаманъ, досларым, силялар,
Эджельсиз ольмесин балалар.
Балалар бахтынен шадлансын,
Севимли, къадирли аналар.

Тынчлыкъ байрагъы — энъ шанлы бир байракъ,
Котеринъ сиз оны гъурурнен юкъары
Омрюмиз дахи болсын деп энъ парлакъ.

Яшасын тынчлыкъ укюми,
Шад болсын инсаннынъ эр куни.
Джурьмесин къоркъунч булутлар
Энъ тынч аятны къоруйыджы.

Тынчлыкъ байрагъы — энъ шанлы бир байракъ,
Котеринъ сиз оны гъурурнен юкъары
Омрюмиз дахи болсын деп энъ парлакъ.

Котеринъ гъурурнен юкъары,
Толкъунлансын тынчлыкъ байрагъы!
Гурьлеген багъчагъа айлансын
Севимли дюньянынъ эр ягъы.

Тынъчлыкъ байрагъы — энъ шанлы бир байракъ,
Котеринъ сиз оны гъурурнен юкъары
Омрюмиз даима болсын деп энъ парлакъ!

1962 с., сентябрь, Алабугъа

Меним къаргъышым

Меним къаргъышым — халкъ къаргъышы.
Алгъышларым онынъ алгъышы.
Халкъ уйрете, халкъ тюзете
Шиирлернен буюк янълышынъ.

Халкъ кучьлю шаир, эдип о,
Адалетли, буюк тенкъитчи.
Эр вакъытта дурюст айткъан
Истидатлы джошкъун бир джырчы.

Джыр уйретти онъа партиямыз,
Джыр уйрете аман манъа да.
Монълы къаргъыш янгъырай
Юрегимде къалгъан ярада.

Олды шундай агъыр куньлер
Фаджиалы озгъан бир заман.
Бу заманнынъ агъырлыгъы
Къаргъыш яз дей манъа аман.

Неге-неге къаргъамайым?!
Не ичюн лянет айтмайым?!
Акърансыз яманлыкъкъа
Юрегимде кин тутмайым ?!

Иль душманы исим къатты:
Чечен, къалмыкъ, бизлерге.
Бинъ лянетли шахыс культы
Къан тёктирди козьлерге.

Догърусын айтсакъ, тилинъ кести,
Фикирлерге салды тамгъасын.
Озь шахсын байракъ этип,
Бозгъалады феннинъ манасын.

Имад, ойлав ишлерине
Ясай кельди аман къамачав
Массаларнынъ гъайретине
Аякъ чалды, къайыш болды джав.

Пармакъларын къангъа бояп,
Кирюлерни атты вахший.
Онынъ ичюн миллионларнынъ
Юрегинден нефрет таша.

1962 с., октябрь 2, Алабугъа

Джан кесегим, дюльберим!

Токъта, гузель, бакъ, джаным;
Бульбуль къонгъан гуллерге.
Недай татлы джыр джырлай
Сен, севимли дюльберге.

Сен севимли дюльберге.

Тынълай оны кенъ ялы.
Денъиздеки толкъунлар.
Татлы, монълы джырларда
Юрекке шифа-ялкъын бар.

Юрекке шифа-ялкъын бар.

Сен де джырла, гузелим,
Юрек тапсын шифасын.
Экевлешип ялыда
Сюрейик муаббет сефасын.

Сюрейик муаббет сефасын.

Саф авада саф севги,
Тенъдешсиз о дюньяда.
Сукъланып тынълай бульбульни
Ялны опькен далгъа да.

Ялны опькен далгъа да.

Далгъалансын юреклер
Экиси болып бир дане.
Кель яныма эбедий,
Джан багъырым, мердане.

Джан багъырым, мердане.

Гузелликке гузеллик,
Къаильсинъми, чеберим?
Биргелешип джырлайыкъ,
Джан кесегим, дюльберим.

Джан кесегим, дюльберим.

1963 с., январь 5, Алабугъа

Отур, ярем!

Йигит:
Отур, ярем, сен яныма,
Джан кирсинчи шу джаныма.
Эгер, дейим, сен болмасанъ джанларымда,
Бир джансызлыкъ асыл бола къанларымда.

Къыз:
Эп болырман джанларынъда,
Джан ойнасын къанларынъда.
Сенсиз озгъан куньлер манъа буюк азап.
Бильсенъ, джаным, асыл муаббет болмаз харап.

Йигит:
Тоялмайман санъа къарап,
Отур, гузель, кейфим арап.
Севги битюв юреклернинъ харабасы.
Ич тюзельмез севгисизлик ярасы.

Йигит эм къыз:
Битмез севги, гузель дуйгъу —
Кетирмезлер асрет-къайгъы.
Асретсиз, бир азапсыз отьсе омюр,
Бизнинъ муаббет менги ольмезлик болсын бир джыр.

1963 с., январь 13, Алабугъа

Бу меним тилим!

Эр иште устюн, эр иште джесюр,
Эр кимден кучьлю, эр кимден отькюр,
Чатыртав кибидир — бу Ана тилим!

Къаранлыкъ ёлдан, чав-чатырмандан,
Тик къаялардан, ташлы къырлардан
Дев киби отер эп — бу меним тилим!

Кунешнинъ нурын, дюньянынъ юзюн,
Буллюрдай парлакъ йылдызлар изин
Корип билир о — бу меним тилим!

Топракънынъ сырын, койлюнинъ йырын,
Джошкъун иш кунюн, гонъюллер сырын
Медх этер, билир — бу меним тилим!

Къайгъылы кунюм, нефретли йырым,
Къальбиме синип сакълангъан йырым
Йырлана бугунь — бу меним тилим!

Янгъызлыкъ чеккен, козьяшлар тёккен,
Залымгъа конип тарласын экken
Етимге досттыр — бу меним тилим!

Сёзюнден къайтмаз, достларын сатмаз,
Дюрюстлик йипини ич де ёгъалтмаз
Эр-йигитликни — бу меним тилим!

Эм де эр вакъыт челикдай сафта,
Досткъа ярдымгъа, эвден иракъта,
Джавгъа къаршы турар — бу меним тилим!

Эписин билип, къуваныp-кулип,
Иджаткяр яшлар сафына кирип,
Эп огге кетер — бу меним тилим!

Дюньяда бойле — эр иште джесюр,
Эр кимден кучлю, эр кимден отькюр,
Эр шейден зенгин — бу Ана тилим!

1963 с., Алабугъа

Ич бир инсан къыйналмасын

Озь вакътында озюмизге
Ишангъандан артыкъ ишандыкъ.
«Сёзге саран, фикирге бай,
Адиль, дахи киши» деп сандыкъ.

Акъикъатен заманында
Буюк ишлер япты ватангъа.
Къудрети артты илининъ,
Намы кетти онынъ джиангъа.

Акъсызлыкълар корюнсе де,
О бильмейдир дедик узман.
Исмин эске ала-ала тюрьме,
Фронтларда бердик джан.

Къабиринде козь-яш тёктик
Асретлендик терен къайгъыдан.
Мавзолейге къойдыкъ оны —
Булар бары болды сайгъыдан.

Тамырындан кесип атты
Шахс культы салгъан яраны.
Бу яраны къаргъай-къаргъай
Шиир язам, достлар, мен бугунь.

Къаршы айтсанъ, тынъламады
Фикирлерге салды тамгъасын.
Озь шахсын устюн корюп,
Бозгъалады фенлер манасын.

Аятынынъ сонъгъы йылларында
Тек шубеге толды юреги.
Джат корюнди онъа аман
Чын достларнынъ фикир-тилеги.

Иджат, ойлав ишлерине
Ясап кельди джиддий къамачав.
Халкънынъ гъайретине
Аякъ чалды, базен болды джав.

Озь шахсын чексиз санды,
Бозгъалады Ленин тертибин,
Партиядан устюн къойды,
Омюрин сонъгъы эр кунюн.

Талпын юрек, джошкъунлан сен,
Аваленсин, сурьсин укюмин.
Шахсий культи варислери
Къайтармасын онынъ бир кунин.

Мен коремен анда-мында:
Яшап джуре онынъ кольгеси.
Аз болса да, къай иллерде
Корюнип ала онынъ ольгеси.

Ольгеси де, кольгеси де
Къалмасынлар магърур дюньяда.
Ич бир инсан къыйналмасын
Шахс культы салгъан ярада.

1963 с., март 18, Алабугъа

Тынълар эдим оны куню-тюню

Эгер мумкюн болса эди, тынълар эдим эр кунь оны,
Онынъ ольмез монъларынен сырлар эдим конъюлими.
Конъюллерни, хаялларны байытувджы терен ислер
Котерелер сени кокке, котергендай якъын достлар.

Не аджайип искиткеч муджизели бир музыка,
Копни бере, копни айта монъы онынъ бугунь манъа.
Бундай эткен гузелликни тек инсанлар эте иджат,
Гузелликнинъ негизинде къайнап тура омюр-аят.

Артсын аман яшав дертин, куреш ашкъын ерген монълар,
Эшитиле инсанларнынъ бахыт ичюн курешлери.
Тонкъунлана юреклери сызландыргъан шадлыкъ нуры.
Гузелликни бу негизде остюрсинлер яш бувунлар.

Келеджекнинъ музыкасы ондан устюн янъгъырайджакъ,
Миллионлагъан эркин инсан ондан ильхам-дерт аладжакъ.
Бир манасыз, тасыр-думбуркъулакъ йырткъан бош тавушлар
Чин гузеллик тек формада деп айтылгъан коп ялгъышлар.

Зерре къадар ер тапмасын бизнинъ бу девирде
Бир-бир артлы янъгъырасын бетховенлер гурь омюрде.

Тувар, осер девримизнинъ дестелеген Бетховенни.
Тынълар эдим, мумкюн болса, мен оларны куню-тюню.

1963 с., апрель 4, Алабугъа

Эки чебер

Бойдан бирдай эки чебер: бири Гульсюм, бири Айше,
Сукъландыра джильвелери, корьгенлернинъ козю тюше.
Чыкъкъан олар юртда кеткен акъ памукънынъ сеферине,
Иш этелер кенъ тарлада, ярдымлашып бир-бирине.
Эки къоллап джыя берген махсуллары черен-черен;
Бу черенлер афта ичинде болып къала бирер кебен.
Бу чеберлер экиси де бильги алгъан институтта,
Бильги иле огренгенлер ишни олар улу юртта.
Татар къызы Айше деген озьбек къызы Айгульсюмге:
— Къолнен ишлев ляйыкъ кельмей, Гюльсюм достым,
бизим куньге.
Экевлешип ойлангъанлар янъы гузель бир машина,
Бу машина юз къол джыйгъан памукъларны озю джыя.
Мына бундай бизим юртнынъ сельби бойлы чеберлери.
Иште осе, иджад эте эм къызлары, эм эрлери.
Эмеклери иджат иши бутюн халкълар бизим ильде,
Бу халкъ иши дестан олып кочип юре тильден-тильге.
Бу дестаннынъ бир болюги догъгъан къызлар сеферинде,
Азмы олар иджат этер озьлерининъ омюринде!..
Эр бир корьген ашыкъ бола бу севимли чеберлерге,
Лякин олар къысмет олмаз джалы, джалкъав, тенбеллерге,
Ишлериндай сукъландыргъыч аят тизер бу чеберлер.
Бахыт тапар бу чеберлер яры болгъан ишлек эрлер.
Орьнек олсын миллионларгъа Гульсюм, Айше арекети —
Эр кунь сайын арта берсин юртымызнынъ берекети.

1963 с., Алабугъа

Недай тынч

(Лермонтовгъа такълит)

Айлы бир тюн, дагъ этеги.
Бар махлюкъат терен юкъуда.
Дагълар, къырлар джал этелер
Айлы тюннинъ къучагъында.

Денъиз де тынч, шавламай:
Чалкъа джатып, яваш тербеле.
Тюрлю олен, япракълардан
Байылдыргъыч хош ис келе.

Ич тозан ёкъ, тюше чыкълар,
Дым сув ава, эсе серин ель.
Дерсинъ, чакъыралар мени, дейлер:
Джал эт бираз, мында кель!

1964 с., Алабугъа

Партизан къыз

(Саиде Усеиновагъа)

Узакъларгъа кулип бакъкъан
Козьлеринъе къарадым.
Элинъ сыкътым, сонъ озюнден
Сагъ-эсенлик сорадым.

Сёзсиз турды, къыя басты
Ал ленталы къалпагъын,
Сюртти бираз ал явлыкънен
Тозлар баскъан янагъын.

Ал янакъкъа аллыкъ кельди,
Эп тазерди череси,
Мына бундай дживан къызлар
Олсун яшлар яреси.

О къызларнынъ эр адымы
Омюр ашлай несильге,
Шадлыкъ бере, рух кетире,
Яшав севген гонъюльге.

1964 с., Алабугъа

Лермонтовгъа

Болмадынъ сен бу дюньянынъ куньделик мусафири.
Кенъ ачылды санъа халкъ эвлери, юреклер тёри.

Юреклерге къан-джан болып къагъа аман джырларынъ
Конъюллерге синъе бара яхшы макъсад, сырларынъ.

Айтынъ манъа, болырмы бундан да буюк бир бахыт?!
Дестангъа айланып тиллерде макъталсанъ эр вакъыт?!

Джырладынъ эм дединъ сен: «Фуртунада гуя тынчлыкъ!»
Тынчлыкъкъа чакъырып айттынъ: «Бир курешсиз омюр ёкъ!»

Урь-сербест аяткъа халкъларны токътавсыз оньдединъ
Къардашлыкъ эм достлукъ джырлавчы болгъангъа ольмединъ.

Болса эгер улу Пушкин шиириет кунеши
Сен боласынъ онынъ девамджысы эм тенъдеши.

Шиириет кунешине тенъдеш болув буюк шереф!
Шаирлерге дерс бересиз Пушкин иле биргелеп.

Эр бир ильнинъ, эр бир халкънынъ шаирлери баш ие
Менги ольмез, менги яшар чин дахилер деп суе.

Болмадынъ сен бу дюньянынъ куньделик мусафири
Эр вакъыт ачыкъ санъа халкъ уйлери, юреклер тёри.

1964 с., июль, Алабугъа

Пейгъамбер

(Т. Шевченкодан)

Кишилерни аталардай севип,
Саф гонъюлли бабалардай корип,
Танъры джерге бир пейгъамбер берди,
Айтсын деп эзги акъикъатны,
Балкъытсын деп, айды, мухаббетни.
Шунда эзги сёзлер сарды джерни, —
Олар Днепрдай кенъ акъты,
Гонъиллерге нур алып кирди,
Юреклерге талгъын от якъты.
Пейгъамберге джумлеси уюрдилер,
Топракъ опип, арттан сюйредилер.
Рухы оксюз кишилер кельди тезден
Бу къанунны олар эзги ыздан
Тайырдылар, бозыкъ эттилер,
Къурбан берип башкъа джат аллагъа,
Макътав сёзин шунъа септилер.
Пейгъамберни — халкъ севген затны,
Къыйнадылар — барысы ташлар атты.
Буюк танъры бунынъ барын корьди,
Дурслик севген адиль эмир берди:
Кийик вахшийлерге такъкъан киби,
Агъыр темир бугъавлар тагъаргъа,
Халкънынъ бир несилин тутып,
Къара зиндан — бастырыкъкъа джабаргъа.
Муляйим пейгъамбер ерине исе,
Йыртыджы падиша тахткъа къояргъа!

1964 с., Алабугъа

Арзу

(А. С. Пушкинге такълит)

Эсимдедир бир-биринден буюк тавлар-дагълар,
Агъарынып шадлыкъ иле акъкъан сувлар
Гузель кольге, сув шавлавы бу ерде.
Терен эйеджан догъура олар сенде!
Омюр эте факъыр татар аилелери
Достча оте бойле халкънынъ кунь-тюнлери.
Севиндире мен шаирни бойле омюр,
Олдым мен адий халкъта чокъ мусафир.
Къайда бакъсам, коремен, къайнай къысмет:
Татар бере бакъча гольге бол берекет.
Осе багъда баллы юзюм салкъымлары.
Ава аман гюзель, ёкътыр акъшам салкъынлары!
Бу ерлерге чокътан ашыкъ олдым озим:
Шенъ Салгъырнынъ ялысында джувдым юзюм.
Ич бильмеймен, къачан даа келе алырман,
Къырымда олгъан эр кориниш манъа берди ильхам.
Унытални бу ерлер манъа берген чокъ йырлары,
Ёкътыр мында кенъ шимальнинъ салкъынлары.

1965 с., Алабугъа

(Керим Джаманакълы бу терджимеге о къадар джиддий янашкъан ки, атта сабыкъ талебеси Ф. А. Мурадимовагъа Ленин кутюпханесинден та Пушкин сагъ экенде нешир корьген метиннинъ фотокопиясыны кетирмесини риджа эткен. 1921 сенесине аит «Кто видел край, где роскошью природы» шииринде къырымтатарлар ве оларнынъ аят тарзы учь кере анъыла — Ш. Ю.).

Зафер маршы

(Къыскъартылгъан)

Зафер маршын чалып ордум
Кирер тезден юртымгъа,
Шадлыкъ толып, аятымыз,
Минер янъы къурумгъа.
Янъы омюр, сербест аят
Халкъымызнынъ тилеги.
Тилегине наиль олыр,
Чечекленир эмеги.

Кулер кене чокъны корьген.
Бинъ яшагъан Чатыртав,
Виран олып кокке чанъгъыр
Юзю къара фашист джав.
Бойле джанвы енъген аскер —
Халкъымызнынъ баласы,
Кучьлю эльнен сагъылтмакъта
Инсанлыкънынъ ярасын.

1944 с., апрель — 1965 с., майыс

МАКЪАЛЕЛЕР

I*

Масал текерлемелери акъкъында**

Тертип эткенимиз бу макъале ичинде халкъ эдебияты материаллары «текерлемелер»нен башлар. Бу текерлемелер адети-узьре масаллардан эвель айтылыр, сонъ масал девам этмеге башлар.

Текерлемелер, бир тарафтан, Къырымтатар фольклор эдебияты материалы олмакънен къыйметли исе, дигер тарафтан, эдебий къурулышы, сёз байлыгъы, саделигинен де муимдир.

Биринджи текерлемеде бир сыра традицион сычрамалар олгъаны киби, пек де характерли ерлери бардыр. Меселя:

Эскилер отая,
Джашлар къартая,
Тазелер ачыла,
Эскилер сачыла.

Буларнен берабер эски диний хурафатларнынъ тесири алтында шу тарздаки сёзлерге де раст келине:

Дёрт дане къуш коктен кельген

Татарлар тек бирини бильген.

Бу эфсаненинъ келип къарышмасында пек ачыкъ корюне ки, мында дёрт къуш — дёрт китап демек олса, татарлардан макъсат мусульманлар деп анъламакъ иджап эте.

Иште, озь деврине коре, масалджы — авам бир койлюнинъ тюшюнджелери ве бунынъ акъкъындаки муакемеси бу къадарлыкъ ола билир. Бу текерлеме башындан сонъуна къадар девам эткенде, къуветли образларгъа маликтир.

Экинджи текерлеменинъ муим нокъталары шу сатырлар арасында корюне. Буны айткъан адам бир-бири артындан кельген сатырларны къуветлендире ве озь аятыны даа зияде арттыра. Меселя:

---

* Макъалелернинъ метинлери окъуйыджылар кенъ даиреси ичюн уйгъунлаштырылгъан.

** Масал текерлемелери хакъкъында // Bolşevık jolь. — 1935. — № 3. — С. 24—26.

Бабам бойдакъ экенде,
Мен бабамнынъ тойында
Къаде сюзип джургенде,
Дерелерден сель киби,
Тереклерден джель киби
Кетти, кетти, не кетти?
Арпа бойы джель кетти.

Мына бу дереджеге чеврильген сёзлер ашагъы догъру озь фикирини денъиштире ве динълейиджилерни агъыр бир вазиетке къоя:

Баргъаннынъ тили тутылды,
Тап шу замандан чойылды.
Башын къылычман кестирди.
Заман шу вакъыттан эскирди.
Къаныман дерелер толды.

Текерлеменинъ сонъуна догъру кедай динълейиджилерни бу агъыр вазиеттен пек усталыкънен чыкъара, динълейиджилер текрар кульмеге башлайлар. Меселя:

Эки апакъай олып да
Джангъыз ози джатаннынъ
Вай алына, вай башына.

Бунынънен берабер масалджы озь кечинмесини де унутмай. О, халкъны эглендирмекнен къалмай, озь вазиетини де тюшюне. Меселя:

Болса эди къаршымда
Ах, бир тотайым,
Тизине джантайып джатайым,
Сизге сонъ масал айтайым.
Бир йыллыкъны сиз берип,
Къонай-къонай джюргейдим.

Иште, экинджи текерлеме де бойле бир мотив узеринде девам эте.

Текерлемелерни мешур масалджылар айталар. Озь девринде джемиетнинъ аким сыныфы буны да озь менфаатына чевир-

ген, задекян, акъсюеклер ве руханийлер озь кейфлери ичюн тюрлю джемиетлерде бундан истифаде эткенлердир. Бунынънен масалджылар озь акълий емеклерини пек аз фиятле алий табакъанынъ кейфи ичюн саткъанлар.

Текерлемелер

I

Бир заманда бар экен,
Бир заманда ёкъ экен.
Батырлар башына кельген,
Къоркъакълар къоркъудан ольген,
Алимлер ойланып бильген,
Бильмезлер шакъылдап кульген,
Акъылсызлар аслына джеталмагъан,
Болымсызлар бир айсыз къайталмагъан,
Чапып кельген джангъан-кюйген,
Дюльберлерни джанлар сюйген —
Татлылар джангъа тийген,
Адджыны аджыкъкъа уйген.
Бир топракътан ореген,
Къырыкъ япракътай тюрленген.
Бир кесеги бюрленген —
Бир кесеги бир тамам,
Негизлери тюрленген,
Бу себептен къарарып
Исимлери кирленген,
Эписи болгъан шейлер.
Шимди айтсанъ халкъларгъа,
Эписи ялан дейлер.
Эскилер отая,
Джашлар къартая,
Тазелер ачыла,
Эскилер сачыла.
Корьгенни унуталар
Джаныны туталар.
Кечкенни толдурып торбагъа,
Кене де джашларгъа саталар.

Дёрт дане къуш коктен энген,
Татарлар тек бирини бильген.
Учь данеси ювагъа сыймай,
Вакъты толып ольген,
Ай айлана, кунь тува,
Йылдызларны парлата,
Йылдырымлар чакъырдий,
Ачыкъ козьлерни торлата.
Ал, атайым, бер, сатайым,
Козюм джымып мен де джатайым.
Къападынъ козинъ, бильмезсинъ озинъ,
Ач козинъ, ачарлар козинъ.
Инкяр этме ашагъан этмегинъ-тузынъ.
Дюньягъа къара
Джаныкъа бара,
Джерлерден къара
Эскиге бара.
Байлама башынъ
Сеч къулагъынъ,
Айткъангъа онъна
Иште, кельдим масалгъа
Джуректен тынъна.

II

Бир заманда бар экен,
Бир заманда ёкъ экен,
Заман, заман экенде,
Эвель заман экенде,
Сув сыгъыр аммамджы экенде
Къарылгъач къады экенде,
Батырлыгъына бель сыкътырып,
Баразна тибинде джатыр экенде,
Бабам бойдакъ экенде,
Мен бабамнынъ тойында
Къаде сюзип джургенде,
Азмы кетти, озьми кетти,
Дере-тёпе тюзми кетти,
Дерелерден сель киби,

Тереклерден джель киби,
Кетти, кетти, не кетти.
Арпа бойы джель кетти,
Торелер сарайына джетти
Перилер алдындан отти.
Ыргъатлар тёреге хабер етти.
Чыкъты, бакъты, къарады корьди,
Айт деди, айт деди,
Тиленджи кельген, джойыт деди.
Баргъаннынъ тили тутылды,
Тап шу заманда джойтылды.
Башын къылычман кестирди,
Заман шу вакъыттан эскирди,
Къаныман дерелер толды.
Эвель заман кечип,
Шимдики заман олды.
Баш кевдеден айрылгъан,
Мурын бугъы чыбыргъан
Козининъ джашы тыгъыргъын.
Ал аланнынъ,
Табуткъа котерип саланнынъ,
Кефинсиз мезаргъа киргеннинъ.
Эки апакъай алып да
Джангъыз ози джатаннынъ
Вай алына, вай башына.
Шу вакъыттан къалгъан
Селям джумле къардашкъа:
Айт десенъиз, айтайым.
Бош кельдим, параман къайтайым.
Достларны къунатайым.
Душманны мугъайтайым.
Эскини джанъыгъа сатайым
Сизге сонъ масал айтайым.
Болса эди къаршымда,
Акъ бир тотайым,
Тизине джантайып джатайым
Сизге сонъ масал айтайым.
Бир йыллыкъны сиз берип,
Къонай-къонай джургейдим.

Сыджакъ тенге ургъанда,
Къувандым да, ах, дедим.
Мен гъарипке ондай тотай,
Акъибети ёкъ дедим.
Дёрт якъкъа козь ташлайым
Ал масал башлайым.

III

Эски заман кунинден
Алим киши тилинден
Алдым да, яздым.
Бу масалгъа эки кунь
Терек тюби къаздым.
Динълер исень айтайым,
Севмез исенъ къайтайым.
Башта къарын ачыкъкъан,
Сонъра чере къачыкъкъан.
Бер, ашынъны ашайым,
Дюньяда къыркъ кунь яшайым.
Сюер ашым чиберек,
Чиберекке не керек?
Эки окъкъа эт болса,
Джайпы къазан май толса,
Чыр-чыр этер мубарек.
Эртенгене тёгерек,
Тёгерекке не керек?
Къартоп къаршы май керек.
Уйлеге де эт асар,
Экиндиге чай кетир.
Акъшамгъа долма тотур,
Мен ашайым, сен отур.
Болды яшы дегенде,
Сарылгъан кельсин сарылып.
О севгенчи отурсанъ,
Отурарсынъ, козинъ кормей къарарып.
Алдар исенъ къылына
Сюздир къаде къолына.
Ал боналдым дегенде,

Къораз кельсин чагъырып.
Джатышты аякъ дегенде,
Чыкъ тышаргъа айгъырып.
Кимни корьсенъ масхара,
Сарыш болыр къап-къара.
Эс башына кельгенде,
Къызарылсын бир тавукъ.
Айынгъан сонъ тёвбе деп,
Сал башына бир къавукъ.
Коп кишилер эп бундай,
Сагъын, болма сен де шай.
Бильдигим мен айтайым,
Сонъ масалгъа башлайым.

VI

Ал аланнынъ, сёз сораннынъ,
Дестюрсиз багъчагъа киреннинъ.
Эки таякъ акъкъы бардыр, дей.
Къаплы-къуплы бакъалар
Къанатланды учмагъа.
Денъиздеки балыкълар
Кира тутты къачмагъа.
Болечикнинъ минареси эгильди
Салгъырдан сув ичмеге.
Джигит дегенинъ баладыр,
Чынгъырав къуюдан
Эгилип сув аладыр.
Къуюнъыз сай болгъандыр,
Сай да болса болгъандыр
Эртен аткъан таш
Акъшамгъа тюбине баргъандыр.
Эвелькининъ куни къыскъа болгъандыр,
Къыскъа болса болгъандыр.
Эртен къачкъан къунанджын
Акъшамгъа бузавлап кельгендир.
Джар джагъалап отурма,
Джар мыраса олерсинъ.
Джаманман ёлдаш болма,

Киши оттирсе, толерсинъ.
Хырсызман дост болма!
Достынъа хиянет этерсинъ.
Джаман Сары макътанса,
Джерден джумрен макътанса,
Эсир къоян алдым дер.
Джаман киши макътанса,
Джанымдан джан достумнынъ
Джанындасын алдым дер.
Кене эки айтынса
Джатлардан дост таптым дер.

Чынъ ве манелеримиз акъкъында*

«Халкъ эдебияты» демеси, табиий, ич бир ильмий термин дегиль, чюнки «халкъ» эпитети астында фольклорнынъ сынфий олувы ве онынъ сынфий джемиетте сынфий хусусиет ташыгъаны устю бус-бутюн орьтюльмектедир. Онынъ ичюн «халкъ эдебияты» терминини ильмий бир термин оларакъ къулланув сиясий янълышлыкътыр.

О термин ерине алдыгъымыз «фольклор» термини бу куньде интернациональ бир характер алгъан ильмий-эдебий бир терминдир. Онынъ шимдики куньде ильмий манасы, бизим анълайышымызджа, сынфий идеологияларны образларда акс эттирген кутьлевий, шифахий, поэтик яратыджылыкъ демектир. Мына бойле тайинлештирильген ильмий бир объектнынъ озюне махсус хусусиетлери де бардыр. Бириндживде, фольклорнынъ специфик нокътасы онынъ конкрет авторларнынъ бельгисизлиги ве материалларнынъ халкъ кутьлеси тарафындан тюрлюдже уйдурылып айтылмасы ве йырланмасы; экинджиде, онынъ шифахий олмасы, ве, бу себептен, онынъ мейдангъа кельген деврини, ай ве йылыны конкрет тайинлевнинъ мумкюнсиз дереджеде зор олмасы.

Учюнджиде, фольклорнынъ язылы эдебияткъа къарагъанда, базы бир жанрлары медениетнинъ айрым элементлери олгъан ишмар, мимика, оюн арекетлери, музыка ве макъамнен бирликте

---

* Чынъ ве манелеримиз акъкъында // Большевик ёлу, 1935. — № 2. — С. 30—33; № 4. — С. 24—26.

догъмасындадыр. Меселя, йырлар, чынълар озьлерининъ мотивлери ве макъамларынен бирликте догъсалар, манелер эм макъамлары ве эм де оюн арекетлеринен бирликте догъмакътадыр.

Дёртюнджи специфик моментте фольклорнынъ тили язылы эдебияттаки тильден зияде ерли шиве ве шивелерге даа сыкъы бир сюретте багълы олмасындадыр.

Фольклорны огренювде бу косьтердигимиз моментлер даима козьде тутуладжакъ моментлердендир. Буларны козьде тутмадан, меселеге догъру янашув мумкюн дегильдир.

Шимди бу умум къайдларны япкъандан сонъ фольклорнынъ шиирие къысмындан сайылгъан чынълар ве манелеримизни ачыкъ анъламакъ ичюн умумен шиириет не, ве онынъ характер нокъталары къайда, деген суаллерге джевап берип кечмелимиз.

Биринджиде, шиириет ичтимаий омюрнинъ махсулы олмакънен, онынъ осюв къанунларына таби олгъан ве айны заманда онъа тесир япыджы поэтик яратыджылыкътыр.

Экинджиде, шиириет — «дуйгъу образларынынъ сёзлерде гъайып этильмеси ве эмоцияларнынъ озюне махсус умумийлештирильмеси демектир».

Ич шубесиз, эмоция ве дуйгъуларнынъ тип маиетлери сынфий джемиетте сыныфлы инсанларнынъ эмоция ве дуйгъуларыдыр. Башкъа тюрлю айткъанда, шиириет сынфий идеологиянынъ специфик бир формасыдыр. Поэзияны кенъ ве тар манада эки тюрлю анъламакъ ве анълатмакъ мумкюндир. Чюнки эр бир образлы айтылгъан лаф поэтик лаф сайыла билир ве сайылмакътадыр. Ондан себеп проза шеклинде язылгъан эдебий эсерлер де кенъ манадаки шиириет сырасына кире билирлер. Буларгъа, мисаль оларакъ, Алимджан Ибраимовнынъ «Табиат балалары», «Къызыл чечек»лери, Гогольнинъ «Олю джанлар»ыны косьтермек мумкюндир. Бу нокътадан бакъкъанда, косьтерген эсерлеримиз поэтик сёзлю эсерлернинъ эсасларындан сайыла билирлер.

Тар манадаки поэзия исе тек дуйгъу образларынынъ сёзлерде къайд олунмасы дегиль де, лафларнынъ ритмли олмасы ве рифмалашмасыдыр. Лякин бу ерде къайд этмек керек ки, эр бир ритмли ве рифмалы парча да шиириет сырасына киремез. Бойле парчалар образлы сёзлерден башкъа ич бир шей дегильдир:

Исим джыныс бир джынысны текмиль бильдирир.
Исим хасса хукум ферде вердирир,

Ад дийиндже джумле адлар мырад
Ахмет ады акълы заде ирдирир.
Ад исе исим джыныс, Ахмед исе — исим хас,
Бу Къыяс эсмайи тефрикъ эттирир.

(М. Абдулкъадыр «Къаваидилисани тюркий», с. 14).

Мында муайен грамматик бир къаидени акъылда тутмакъ ичюн сёзлер ритмлештирильгендир. Юкъарыда къайд эттигимиз киби, шиириет акъикъий олмасы ичюн тек сеслер дегиль де, дуйгъуларнынъ образларда айры бир тарзда умумийлештирильмелери керектир. < … >

Чынъ ве манелернинъ ичтимаий функциялары

Чынъ ве манелеримизнинъ ичтимаий функцияларыны ачыкъ анъламакъ ичюн башта йырларнынъ ве умумен санатнынъ тарихий башлангъычы къайда ве неде олгъаныны айрыджа къайд этип кечмелидир. Бу меселелерни ачыкъ анъламакъ ичюн ичтимаий омюримиздеки шу киби алларгъа козь ташласакъ, буны анъламакъ олдукъча къолай ве енгильдир.

Меселя, ишчилернинъ бирликте бир агъыр ишни джыйылышып ишлегенлери вакъыт, йырладыкълары ве умумен ритмли сес чыкъаргъанлары эр кеске беллидир. Бундан да башкъа, аскерлернинъ узакъ ёл юрьдиклери вакъыт, оларнынъ тез ёрулмамалары ичюн ве умумен бир такт боюнджа енгиль юрьмелери ичюн йырладыкълары ве иляхри киби алларда эр ким ичюн белли олгъан аллардандыр. Мында шуны да айтмакъ керек ки, буларнынъ базылары ич бир манасыз тек айры макъамларны текрарлавдан ибареттир. Бунынъ себеби йырларнынъ макъамлары оларнынъ агъыр ишлерини енгиллештиргенинде ве бир тактнен къозгъалмалары ичюн хызмет этмесиндедир. Затен йырларнынъ макъамлары ритмли олмасы, ишленген ве юрюльген юрюшлерни де ритмге таби эттирмек оны енгиллештирмеге ярдымджы бир васта олалар.

Ич бир шексиз ки, бу омюрде олгъан адиселерге бакъкъанда, йырларнынъ озьлери макъамларынен бирликте коллектив эмек процесси саесинде мейдангъа кельгени ве оны тертипленген ичтимаий бир адисе олгъаныны айдынлаштырмакътадыр.

Бундан да гъайры, инсанларнынъ эмек процесси саесинде айванлардан айрылабашлавына козь ташламакъ йырнынъ ве музыканынъ эмек емиши олгъаныны ачыкъ корьмек мумкюндир.

Буларнынъ джумлеси йыр ве музыканынъ эм бутюн санатнынъ башлангъыч тарихы эмек процессинде олгъаныны ачыкъ анълатмакътадыр. Сёйледигимиз киби, йырлар эмек процессинде догъмакънен бирге оны тертиплемек ичюн де ярдымджы хызмет эткенлер ве этелер. Булар бойлеликле яваш-яваш озьлерининъ догърудан-догъругъа олгъан ярдымджы алларындан узакълашып, халкъ кутьлесининъ эстетик дуйгъуларыны турмадан осьтюргендирлер.

Бойле бир ёлларнен бизим йырларымыз ве бу джумледен оларакъ чынъ ве манелеримиз эмек процессининъ илерилевинен оськеннинъ ве айны заманда озюнинъ онъа ярдымджылыкъ ролюни сакъламакънен эстетик дуйгъуларны юксельтерек, ве хусусан капитализм джемиетинде окъув, язысы олмагъан «ашагъы» ичтимаий табакъа — койлю ыргъат, ишчи ве эснафларнынъ язылы эдебияты ерини туткъан кутьлевли, сынфий нефис эдебий яратыджылыгъы олып къалгъан ве къалмакътадыр. Мына бойле олгъан чынъ ве манелеримиз, ич шубесиз, узун бир девирлерден берли сёйледигимиз халкъ кутьленен айры ичтимаий, тарихий сарфлар ичерсинде аяткъа бакъышындаки олгъан моментлери ве умумен онынъ кейфини, курешини ачыкъ анъламагъа хызмет этеджектир.

Фольклор язылы эдебияткъа коре даа зияде массанынъ турмушында къонакълагъанындан, фольклорнынъ бир къысмы олгъан чынъ ве манелерде массанынъ турмуш адетлерини, къылыкъларыны, гъамларыны, къайгъы ве севинчлерини огренювде де олдукъча ярдым косьтереджектирлер.

Учюнджиде, фольклор ве бу джумледен чынъ ве манелеримиз юкъарыдаки къайд эттигимиз киби, энъ кескин сынфий куреш вастасы олгъан тильни осьтюрювде де буюк бир хызмет эте, эткен ве этеджектир.

Деребейлик ве капитализм девирлеринде окъув ве язысы олмагъан «ашагъы» ичтимаий койлю, ыргъат, ишчи ве эснафларнынъ язылы эдебияты ерини къапаткъан шифахий поэтик яратыджылыгъы олдукъча зенгиндир. Ич шубесиз, фольклорнынъ бир къысмы олгъан чынъ ве манелеримизнинъ мундериджелери джеэтинден сонъ дередже байдырлар. О хусуста халкънынъ озю

оларнынъ битмез-тюкенмез бир дереджеде зенгин яратыджылыкъ чокърагъы олгъаныны ве онынъ фикирлери гъает отькюр ве дерин бир манада айтмагъа хызмет эткенини косьтерген пек яхшы характеристикаларда бардыр. Меселя:

Чынъ дегени чий гоньдир, къайда олса кетер.
Анъламазгъа бош сёздир, анълагъан джетер.

Демек, чынъ адий ве бош сёз дегиль де, манаджа толу ве эдебий айтувлар экен. Бу бир тюрлю тасвирлеме.

Экинджиси:
«Чынъ демеси недир о, келиштирсенъ,
Чынъдан чекмен тогъурманъ, эриштирсенъ».

Мында энди чынъджыларнынъ муайен усталыкъ ве истидат истегени къайд этильмектедир.

Чынъларнынъ олдукъча сезгин бир яратыджылыкъ чокърагъы олгъаныны косьтерген ве косьтермек истеген кене шу чынъларгъа дикъкъат этинъиз:

«Джоргъа миндим, тай джеттим, Орны оттим.
Сексен тие (деве), къыркъ маджар чынъ тиеттим»,

айны шу манада:

«Джоргъа миндим, тай джеттим, Орны кечтим,
Юз алтмыш чувал чынъымнынъ бирсин чечтим»,

демеси чынъ чокъракъларынынъ не къадар зенгин олгъаныны косьтермектедир.

Бундан да башкъа бизим чынъларымызнынъ эксериети той ве джыйынларда чынълагъаныны ве массанынъ той-тойдан чынъджылыкъ япып юрьген ве тойларнынъ «зийнети» сайылгъан дереджеде язылы эдебият шаирлери ве эдиплери киби къыйметли кедайлары, яни профессиональ чынъджылары олгъаныны чынъларнынъ озьлеринде ачыкъ косьтермектемиз. Меселя:

Къонакъбай: Чынъланъыз, кедай, чынъланъыз, ойламанъыз,
Не боса болсын, айтынъыз, сайламанъыз.

Кедай: Акъылсызмы кедайынъ, чынъ сайламай,
Манъгъыттан келип, Тарханны бир бойламай.
Бир ай койден чыкъкъаным, тойдан тойгъа,
Къыбла, баты, куньтувуш бойдан бойгъа.

Къонакъбай: Сиз бир кельген мусафир айбет-къыйбет,
Ярашыкълы бир чечек, тойгъа зийнет.

Буларнынъ эписи халкъ кутьлесининъ шифахий, нефис эдебий яратыджылыкъ не къадар зенгин олгъаныны ве онынъ айрым яратыджылыкълары халкъ тарафындан не киби урьмет ве севги къазангъанларыны косьтермектедир. Бу киби зенгин бир нефис эдебий яратыджылыкъкъа бизим якълашувымыз да олдукъча джиддий ве дерин олмалыдыр.

Бизим чынъ ве манелеримизнинъ буюк бир эксериети керек къыз ве керексе яшларнынъ озь севгилилерини макътавгъа, онынъ гъамларына ве эм де севинчлерине багъышлангъандыр. Бунынъ эсас себеби эмекдар халкъ кутьлесининъ инкъиляптан эвель даима истисмар ве зулум алтында булунмасында ве ичтимаий, сиясий омюрден узакълаштырылмасындадыр. Дигер тарафтан койлю ходжалыкъта узун бир девир патриархаль бир системнинъ озюне махсус традицион бир турмуш мейдангъа кетирмесиндедир. О аньанелернинъ пек чокълары, бизим пек чокъლармызгъа белли олдугъы киби, онынъ айры къалымтылары шимди де, аз да олса, яшамакътадыр. Бу куньде чынъ ве манелеримизни огренюв о киби адетлернен курешювде де буюк роль ойнайджакътыр.

Эски омюрде къызнен яшнынъ шимдики киби сербест ве ачыкътан-ачыкъ севишювлери ве севдиклерине барып я да алып олмалары мумкюн олмагъанындан, экинджиден, озь севгисини шимдики киби мектюп васталарынен бильдирмеге язысы ёкълугъындан себеп олар озь севгилерини чынъ ве манелеримизнен бильдиргендирлер. Онынъ ичюн чынълар ве манелернинъ буюк бир эксериети хусусий севгиге багъышлангъан ве яшларнен къызлар арасына джайрагъандыр. Бунынънен багълы оларакъ чынъ ве манелеримизнинъ образлары, формалары джеэтинден де олдукъча къыскъа ве конкреттирлер.

Бу алнынъ экинджи себеби де айтылгъан фикирлернинъ акъылда тез ве узакъ вакъыт къала бильмесине хызмет этмесиндедир. Онынъ ичюн яшлар эм де къызлар озьлерининъ севгилерини шу тарзда къыскъа ве конкрет образларнен айтмакътадырлар:

«Ай догъар сини киби,
Салланыр сельби киби,
Меним яреми корьсенъиз,
Сёйленир бульбуль киби.

Сув акъар бульдур-бульдур,
Явлугъым толу гульдюр,
Бен яреми корьмедигим
Эки ай он эки куньдир.

Раф устюнде он айва,
Оны кимлер къокъласын,
Меним ярем мында ёкъ,
Мени кимлер ёкъласын».

«Ачылып тургъан бир гульсинъ, тек солмасанъ,
Мен дюньяны къатийим, сен болмасанъ.

«Ах» дегенде алайым сени къайдан.
Толу эттен тюшюрдинъ, джурек майдан.

Дерья ташкъын, сув салкъын, бермий кечюв,
Сен къартаймай, мен ольмей джокъ вазгечюв.

Акъшам «ах» деп джатаман ай баткъачы,
Адынъны айтып чыкъаман танъ аткъачы.

Сувдай сени чайпамам, кирдай сыкъмам.
Тюкдай сыйпап тутарман, хатиринъ джыкъмам»

киби чынъ ве манелер къызнен яш арасындаки хусусий севгини дерин бир дуйгъуларнен устаджа косьтермекте ве оларнынъ бир-бирлерине олгъан дикъкъатларыны джанлы образларда бермектедир.

Ай догъар акъмакъ иле,
Не болыр бакъмакъ иле,
Чиркин къызлар дюльбер олмаз,
Чокъ алтын такъмакъ иле

демеси, бай къызына эр не къадар алтынны чокъ такъсанъ да, чиркинлигинъ кене чиркинликтир деп мыскъыллап айтылгъан манелердир. Кене де чынълар арасында шу сой чынъларны да корьмек мумкюндир. Меселя:

Ай къатында бир йылдыз ай баласы,
Алтын тастан сув ичер бай баласы, —

деген чынъгъа джевап олгъан чынъгъа бакъынъыз:

«Ай къатында бир йылдыз айгъа тартыкъ,
Бай баласы болгъанчюн кимден артыкъ?»
киби ве «Коптен чокълукъ корьгеним, не болур алым?
Уйде шийим къалмады, тышта малым».

Бу чынъ, сёйледигимиз киби, ич шубесиз, койдеки сынфий табакъалашувны олдукъча айдын косьтермектедир.

Бунынъ аксине оларакъ эски девирде юкъарыда айттыгъымыз шу чынъны чынълагъан койлюлер дигер миллетлернинъ эмекдарларынен бирликте социализм эсаслары узеринде кунь-кунден оськенлерини, колхоз омюрининъ тавлылыгъыны бильдирип, мына шойле дейлер:

Этли шорба, акъ отьмек биз ашармыз,
Советский власты, токъ яшармыз

диерек, чынъларымызгъа эски йыкъылув ве чемрилюв ве ёкълукъ манасы дегиль де, токъ къувачлы, оськюн маналар бермектедир. Янъы оськен омюрни акс эткен бойле чынълар бир дегиль, бинълернендир. Онынъ ичюн янъы фольклорымызны топлав, оны огренюв энъ актуаль меселелердендир.

Чынъ ве манелеримизде айрыджа къайд этиледжек бир нокъта олса, о да революциядан эвель истисмарджылыкъ укюм сюрген бир девирде къадынларнынъ «ярым» инсан сайылгъаныны ве онынъ эр тюрлю укъукътан, ичтимаий омюрден кенар этильгенлери чынъ ве манелеримизде пек айдын, ачыкъ акс эттирильмекте ве чокъ ер къапатмакътадыр. Меселя:

«Кель анама, келин бол — эгиль, бугуль,
Беш юз рубле козюме бир шей дегиль.

Къапылары къалындыр,
Къомшулары залымдыр,
Анеси не десе десин,
Къызы меним малымдыр.

Азгъана къойдан кок тувар — эльтир тери,
Сен бабанънынъ сатлыгъы, мен муштери»

киби чынъ ве манелер эскиде къадынларнынъ мал тарзында сатылгъаныны ве оларгъа ойле бакъыш олгъаныны косьтермектедирлер.

Булардан гъайры къадынларгъа къаршы олгъан эски тербиенинъ буржуа характерини ве диний адетлерининъ маиетлерини косьтерген чынъларгъа расткельмектемиз. Меселя:

«Къапым алды гуль терек, къатмер ачмай,
Туклю фанель кийдим деп, кимседен къачмай»,

денильмеси къадын-къызнынъ эрлерден мытлакъа къачмакъ ве оларгъа корюнмеси керек олгъаныны, къыскъасы, оларгъа табий олмасыны огреткен чынълардан бирисидир. Турмушнынъ бойле агъыр шартлары ве диний тербиелер къадынларны эр не олса-олсун озюнинъ «такъдиринден» корьмеге ве «баш язысыны козь корер» деп чынъламагъа меджбур эткенлер. Меселя:

«Ах» деп дертим тогемен анайыма,
Кореджек куним язылгъан манълайыма»,

деп, гъарип къызлар озьлерининъ «такъдир»ге бойсунмагъа меджбур олгъанларыны агълай-агълай чынънен айткъанлар.

Чынъ ве манелеримиздеки лирик моментлер

Бизим чынъ ве манелеримиз фольклорнынъ лирик къысмыны тешкиль этелер. Онынъ ичюн объектив барлыкънынъ чынъ ве манелердеки акис эттирюв ёллары эпослардакинден башкъадыр. Эпосларда адиселерни ве инсанларны тасвир меселеси лирик эсерлериндекинден кениш бир тарзда къоюлыр. Онынъ ичюн эпос шекилинде эсер язгъан языджылар ве фольклорны яшаткъанлар

окъуйыджыларына бериледжек нетиджени догърудан-догъругъа бермейлер ве кенъ тарзда косьтермейлер, эпослар адиселерни ве инсанларны кенъ бир тарзда тасвир этелер ве озьлерине керек олгъан мантыкъий нетиджелерни чыкъарталар ве чыкъармагъа меджбур этелер.

Даа догърусы, сёйлейиджи яки языджы шараитни тасвир ёлларынен бермек истеген идеясыны бере. Лириклер айткъанлары яки яздыкълары эсерлеринде адиселерни ве яки инсанларны тасвирлевде кениш токъталмадан, догърудан-догъругъа озьлерининъ шулардан акъкъан ве олар хусусындаки ички къайгъыларыны акс эттире ве айны заманда берильмеси керек олгъан идеяларны образларнен бермектедирлер. Меселя:

«Ах эттим мен деринден,
Джаным кочьтю еринден.
Мен «ах» этмей, ким «ах» этсин?
Ярем кетти элимден.

Джангъызгъа джала коп болыр, дюльберге душман,
Къаралдынъны къоругъан мен бир къушман.
Ичим джалын, тышым от, козьяшым монъдир,
Душманым болсанъ, джакъ ольдир, дост болсанъ сёндир», —

деген чынъ ве манелерни косьтермек мумкюндир.

Чынъ ве манелеримиздеки манзаралар

Эдип ве шаирлер, чынъджы кедайлар ве манеджилер озь ятыджылыкъларында инсанларнынъ курешлерини, арекетлерини ве къайгъырувларыны акс эттирмекнен берабер о адиселернинъ насыл бир шараитте девам эткенини косьтермек ве оларны даа картиналы, даа да ачыкъ этип бермек ичюн табиатны да тасвир этерлер. Табиатнынъ эдебияттаки тасвири «манзара» деп адланыр. Бизим чынъ ве манелеримиз табиаты бай, олдукъча дюльбер олгъан Къырымнынъ табиатынен зийнетленген ве онынъ география хусусиетлерини де акс эткендирлер. Манзара чынъ ве манелернинъ ифадели, чешит ренкли олмасына буюк хызмет этмектедир.

Пейзаж эдебий эсерде чынъ ве манелерде тюрлю-тюрлю вазифелер корьмектедир.

Бириндживден, манзара муэллифнинъ яки сёйлейджининъ дюньягъа бакъышыны ве кейфини косьтерир. Онынъ ичюн, ич шубесиз, чынъ ве манелердеки манзара сёйлейиджининъ аяткъа бакъышына, настроениесине багълы оларакъ сайланып алыныр. Меселя:

Яйляларда боран вар,
Бени дерде къоян вар,
Чек, къайыкъчы, куреги,
Банъа ёлда бакъан вар.

Мында биринджи мысрадаки манзара къайгъынынъ ве дертнинъ деренлигини бильдирмек ичюн кетирильгендир.

Экинджи бир момент — манзаралар массанынъ объектив барлыкъкъа бакъышыны бильдирир. Меселя:

«Ярашыкълы, онъ бостана Акъ (Алла) бергиси,
Ашамакънен битмейджек бол сергиси

деген чынъдаки биринджи мысрадаки манзара эски девир койлюлерининъ аяткъа мистик бакъышыны ачыкъ косьтермектедир.

Чынъ ве манелеримиздеки образлар

Нефис эдебиятнынъ ве онынъ айрылмаз бир къысмы олгъан фольклорнынъ специфик хусусиети объектив барлыкъны образларда акс эттирювиндедир. Образнынъ эсас хусусиети исе аятны индивидуаллештирип косьтерювде ве о индивидуаллештирильген адиселернинъ озьлерине махсус олгъан джанлылыкъ хусусиетлерини сакълавындадыр. Табиий, бу языджынынъ ве халкъ кутьлесинен фольклорны мейдангъа кетирген аяттаки адиселернинъ фотографиясыны чыкъаргъан бир тарзда чыкъарып алув. Онынъ ичюн нефис эдебий эсерлердеки ве фольклордаки образлар аятны ве ондаки адиселерни адий бир тарзда догърудан-догъругъа акс эттирюв дегиль де, куреш амелиятында мейдангъа кельген сынфий нокътаий-назардан менимсенильген ве айры адиселерде джанлылыкъ, типиклик, дуйгъулыкъ формасы ташыгъан ве шу адиселерде умумийлешкен сынфий идеологиядыр. Онынъ ичюн мей-

дангъа кетирильген эр бир образ ичтимаий якътан шартландырылгъандыр. Биз эр бир образ вастасынен айры сыныфларнынъ ве айры ичтимаий группаларнынъ объектив барлыкъкъа бакъышларыны ве онъа мунасебетлерини анълай ве онынъ объектив барлыкъны денъиштирмеге не киби актив хызмет эткенини коремиз.

Образлар айры стиль ве жанрларда озьлерининъ къурулышлары тарафындан башкъа-башкъа олалар. Бу айрылыкълар айры стиль ве жанрларны тешкердигимиз вакъыт ачыкъ корермиз. Меселя, эпик жанрларнен лирик жанрлардаки образларнынъ къурулышлары бири-бирлеринден башкъадыр. Лякин бу башкъалыкъларнынъ да ичте бири-бирлерине ошамагъан нокъталары ёкъ демек дегильдир. Айры моментлерде эпос иле лирика бири-бирлерине къатылырлар, о вакъытта образларнынъ къурулышлары эм лирик, эм де эпик характер ташырлар.

Эпик жанрлардаки инсанлар аятнынъ олдукъча муреккеп олгъан бир шараитинде акс эттирилирлер. Бу ал исе эпик эсерлердеки образларнынъ къусурларыны денъиштирир. Чюнки эпик эсерлерде омюрнинъ чешит корюнишлери чырмалып алына билир ве бунынънен берабер эсернинъ композициясы денъишир, колеми де кенишлер. Лякин лирик жанрлар тасвирден зияде шараитлернинъ тесирлери саесинде мейдангъа кельген ички къайгъырувларны, фикир ве дуйгъуларны акс эттирир, онынъ ичюн лирик жанрлардаки фикирлер сыкъыштырылгъан ве къыскъартылгъан бир тарзда олурлар. Бундан себеп де лирик жанрларда муреккеп композиция олмаз ве оларнынъ колемлери гъает къыскъа олур. Бизим чынъ ве манелеримиз композициянынъ башлангъыч ве иптидаий элемент ташыгъан лирик жанрлардандыр. Сёйледигимиз киби, олар объектив барлыкъны тасавурдан зияде ички яныкъларыны, фикир ве дуйгъуларны бермектедирлер.

Меселя, ыргъат образыны берген шу чынъда сёйледигимиз моментни ачыкъ корьмек мумкюндир:

«Ай козюнъни севийим, къумрал омач,
Мырза да иш буюра, къарным да ач»,

демеси эски мырзалар къолундаки эксплуатация этильген ыргъат образыны ич бир тюрлю объектив барлыкънынъ муреккеп шараитини тасвир этмеден къыскъа, лаконик бир тарзда бермектедир. Айны шу чынъ киби ыргъат образыны берген ве онынъ саибине

бунтарджылыкъ бильдирген ашагъыдаки чынъны косьтере билирмиз:

Тамам анамы айдадынъ къуру сюекмен,
Келеджекте мен сагъа джурмейджекмен.

Бунынъ киби чынъ ве манелеримизнинъ буюк бир эксериетини тешкиль эткен севги образлары да къыскъартылгъан ве лаконилештирильгендирлер. Меселя:

«Ёл янында мермер таш,
Дилим сёйлер, козюм яш.
Меним ярем сорасанъ,
Ал янакълы къалем къаш»,

дие адий бир композиция элементлеринен къыскъа бир тарзда ве гъает ачыкъ оларакъ озюнинъ севгисининъ не къадар къуветли олгъаныны айта ве озь «яреси»нинъ образыны бермектедир. Бу образ тынълайыджынынъ тасавурында ялыбой къызларындан дюльбер бир къызны джанландырмакътадыр. Айны шунынъ киби чынъларда да дюльбер къызларнынъ образлары берильмектедир. Меселя:

«Айдай манълай, джайдай къаш, комюрдай козь,
Оймакъдайын авуздан шекерли сёз» киби

Атым башы дагъадыр,
Ата минген агъадыр,
Бу севдалыкъ санъадыр.

Мында эски девирдеки яшлыкъ ичюн характер олгъан момент сакълангъан ве буман бирге «яреси»нинъ образы берильгендир. Меселя, мындаки «ата минген агъадыр» деген сёзлер эски татар яшлыгъы ичюн аткъа минмек характер бир нокътадыр. Чюнки эскиде аткъа минюв джигит ичюн пек буюк къуванч сайылгъан ве «джигит башына ат башынен нелер кельмез» дие бу ал аталар сёзю арасына киргендир. Онынъ ичюн мындаки севги образы эски девир яшлыгъы ичюн типик ве характер олгъан нокътанен бирлешкендир. Меселя, шу ашагъыдаки севги анълаткъан чынъда татар

яшлыгъы ичюн характер олгъан типик моментни корьмек мумкюндир:

«Сибиртким сабы сом-сырма, кумюштен алкъа,
Мени севсенъ, ичтен сев, дуйдурма халкъкъа»,

демеси яшлыгъынынъ севгиси даима гизли олгъаныны ве гизли олмагъа тырышылгъаныны, чаресини тапмагъанда, яшнынъ гизлиден къыз пенджересине къоркъа-пыса келип кеткенини анъдырмакътадыр.

Эски девирде медений миллетлер киби къызнен яш джыйынларда, тойларда ве топлашувларда ачыкътан-ачыкъкъа отуршып-севишмек дегиль, сёйлешмедиклери ве атта бири-бирлерини корьмедиклери якъын куньлерде унутылмайджакъ бир акъикъаттыр. Иште, севгидеки бойле характерли нокъталар чынъ ве манелеримизде озьлерини сакълагъандырлар. Юкъарыда анъгъанымыз бутюн бу мисаллер чынъ ве манелеримиздеки образларнынъ къурулышлары, ичтеки къайгъырувлары, фикир ве дуйгъуларнынъ къыскъартылып акс эттирильгенини тасдикъ этип турмакътадырлар.

Юкъарыда сёйледигимиз киби, эпослардаки образ къурулышлары лирик жанрлардакинден башкъадыр. Меселя:

Чорабатыр бошанды,
Буздай демир къушанды.
Ель етмезни минди, дий,
Джели-чаба кетти, дий.
Али бей оны корьди, дий,
Сакълавларына айтты, дий;
Токътачынъыз, джигитлер!
Бир къараджа булут чыкъа,
Къараджа булутнынъ астындан,
Бир яман сан (тоз-думан) чыкъа,
Шу сан ичинден корюнген.
Нарик огълу Чорадыр.
Айткъачы къадар шу арада
Чорабатыр кельди.
Чорабатыр кельгенде,
Али бей огъа бир йыр айтадыр:

Айт иним, айт иним,
Ат иеси сен болсанъ,
Атынъ ал да, къайт, иним.

Чорабатыр:

Къайтмам акъам, къайтмам, дий.
Ат иеси мен болсам,
Улав алкъан сен болсанъ,
Сучым алмай къайтмам, дий…

Иляхре… бойле кете.

Мында образлар шараитнинъ муреккеплигинен бирликте берильгени ачыкъ корюнип тура. Онынъ ичюн мындаки образларнынъ къурулышлары чынъ ве манелердеки киби дегильдир. Мында эсер муайен бир композициягъа маликтир.

Чынъ ве манелеримизнинъ тили

Тиль — эдебият ве фольклорнынъ эсас материалларындандыр. Эдебият ве фольклордаки образлар сёзлерде джанландырылыр ве онда акс эттирилир. Онынъ ичюн образларнынъ эдебият ве фольклорда тильсиз яшамасы ич бир тюрлю мумкюн дегильдир.

Тиль образларны там ве айдын бермек ичюн озюнде махсус специфик бир характер ташыр. Онынъ ичюн эдебият ве фольклордаки тиль, илим ве фендеки тиль киби дегильдир. Табиий ки, эдебият ве фольклордаки тильни илим, фен тилинде сёйлешюв ве умумен эдебий тильден бам-башкъа айры бир тиль деп анъламакъ догъру дегильдир. Онынъ башкъалыгъы ве специфик нокъталары эдебият ве фольклорнынъ спецификасындан акъып чыкъмакътадыр. Бунынъ себеби эдебият ве фольклорда объектив барлыкънынъ олдыкъча индивидуаллештирилип берильмесинде олса, дигер джеэттен эдебият ве фольклорда айры сыныфларнынъ ве ичтимаий группаларнынъ образларны берюВде, о, образларнынъ озьлерине махсус олгъан сёйлешюв хусусиетлерини эм де оларнынъ тиль байлыкъларынынъ характер нокъталарынынъ сайланып алмасындадыр. Онынъ ичюн эдебият ве фольклордаки тиль илим, фен, техника ве сёйлешюв тилинден олдукъча ифадели, дюльбер олмасынынъ себеби, сёйледигимиз киби, образларнынъ озьлерине махсус специфик хусусиетлеринен багълы

олмасындадыр. Чюнки язы ве фольклорны догъуруджылар бермек истедиклери образларнынъ сынфий бельгилерини ачыкъ суретте бермек ичюн о, образларнынъ бутюн хас тарзларынынъ адетлерини ве дюньягъа бакъышларыны типик бир тарзда айтмакъ ичюн о, образларнынъ лафларыны, сёз ве лексикаларынынъ эм грамматик хусусиетлерининъ типик ве характер нокъталарыны акс эттирирлер. Бундан себеп, эдебият ве фольклордаки тиль озюне махсус специфик бир хусусиет алыр. Лякин шуны айрыджа къайд этмек керек ки, язылы эдебият тилинен фольклор тили арасында айрылыкъ айры хусусиетлер яшатмакътадыр. Оларнынъ биринджиси фольклор тилининъ язылы эдебият тилине къарагъанда сёйлешюв тилине даа да айдын олмасы ве онда конкрет фикирлер ташыгъан сёзлернинъ эксериет олмасыдыр.

Экинджиден, конкрет оларакъ чынъ ве манелернинъ тилине кельгенде, шуны айтмакъ керек ки, чынъ ве манелернинъ белли бир дереджеде муайен ичтимаий табакъанынъ озь арасында (койлюлернинъ ыргъат ве эснафларнынъ) чынъланып, йырланып юрьмесинден себеп онда айры сыныфларнынъ ве айры ичтимаий группаларнынъ тиль хусусиетлерининъ характер нокъталары олдыкъча аздыр. Бойлеликле, чынъ ве манелер озьлерининъ хусусий характерлеринен муайен ичтимаий группаларнынъ тиль нумюнелерини бермектедир. Мында, шуны да къайд этмек керек ки, бизим чынъ ве манелеримизде абстракт фикирлевлер гъает аз, язылы эдебиятта исе абстракт мукъаеселер буюк бир ер къапаталар. Мына чынъларда «къара», «ярыкъ» киби адий абстракт сёзлер биле «булуттай къара» «айдай ярыкъ» киби конкретлештирилип берильгендирлер. Мукъаеселер, эпитетлер ве ошатувлар инсанларнынъ аятта бакъыш нокътаи-назарынен олдукъча багълыдыр. Мукъаесе ве ошатувлар халкънынъ истеклерини, онынъ мешгъулиетини, джошкъунлыгъыны анълатыр ве анълатмакъ истенильген фикирни олдукъча къуветлендиририрлер. Меселя:

«Кетеджекмен койимден булуттай къайнап,
Эндиги киммен джурерсинъ чечектай джайрап»,

деген чынънынъ биринджи мысрасында къызнынъ озь коюнден меджбуриет алтында кеткенини, булутларнынъ къайнамасына ошатмасы, онда олгъан къайгъыны даа зияде дерин ве даа дуйгъулы япмагъа хызмет эткендир. Экинджи мысрада исе «чечектай

джайрап» деген мукъаесе къызнынъ озь коюндеки севген яшынен олгъан севгисининъ не дередже къуветли ве дерин олгъаныны джанлы ве дуйгъулы этип косьтермеге иришмектедир.

Биз юкъарыда мукъаеселер, ошатувлар халкънынъ мешгъулиети ве муитнен сыкъы бир тарзда багълыдыр деген эдик. Буны шу киби чынъларда даа ачыкъ корьмек мумкюндир. Меселя, 1925 сенеси Тагъыл коюнде 55 яшында Къурт-Султан деген бир къартанай озюнинъ яшлыгъында не къадар джалагъай (чалт) ве не къадар тырышчан ве яшавчан олгъаныны анълатмакъ ичюн эскиде та айванасравджылыкъ девринден адет олып къалгъан ат чабув ве джуйрюк къулланув киби специфик бир нокътаны аля даа озь яшлыгъыны онынънен мукъаесе эте:

Джашлыгъым меним къайкъы эди, ичим талав,
Къартлыкъта джуйрюк атман мен, къайкъыйман къалав,

деп, озь къартлыгъыны джуйрюк аткъа ошатмасы ич де тесаддюфий дегильдир. Бу, оларнынъ эскиде специфик мешгъулиетлеринен гъает сыкъы бир суретте багълыдыр. Мында мукъаеселер, мукъаесенинъ конкрет ве турмушнен багълы олмасы, тильнинъ ачыкъ ве айдын олмасына да олдыкъча хызмет этмектедирлер.

Къырымтатар халкъ яратыджылыгъы*

Акъикъий санат, эдебият бай ве дюльбер эдебий тиль халкъ яратыджылыгъы эсасында осе ве зенгиллеше биле. Онынъ ичюн дюньяджа эмиетке малик олгъан улу классиклер акъикъий яратыджылыкъ гъыдасыны даима халкъ яратыджылыгъындын алалар. Бунынъ энъ джанлы мисалини рус халкъынынъ дюньяджа эмиетке малик олгъан классик эдебиятыны мейдангъа кетиргенлернинъ эсерлеринде корьмек мумкюн.

Меселя, рус эдебий тилининъ темелини къойгъан А. С. Пушкин ве социалист совет эдебиятынынъ сой башы олгъан А. М. Горькийнинъ ольмез классик эсерлерининъ бир чокъу догърудан-догъругъа халкъ яратыджылыгъы эсасында къурулгъандыр. Эсерлери там манасынен интернациональ хусусиет ташыгъан бу эдебият ве медениет деалары озьлерининъ яратыджылыкъ ишлеринде

* Кърымтатар халкъ яратыджылыгъы // Эдебият ве культура, 1939. — №№ 9—10. — С. 30—38.

тек бир рус халкъынынъ яратыджылыгъындан дегиль де, айны заманда дигер халкъларнынъ, бу джумледен къырымтатар халкъ яратыджылыгъындан да уста файдаландылар. Меселя, А. С. Пушкиннинъ дюньяджа эмиетке малик олгъан классик «Багъчасарай чешмеси», А. М. Горькийнинъ «Хан ве онынъ огълу» эм «Шаин акъкъында йыры» ве «Къырым эскизлери» адынен адлангъан эсерлери къырымтатар фольклоры эсасында къурулгъан ольмез эсерлердир.

Бойледже, къырымтатар халкъ яратыджылыгъы дюньяджа къыймети олгъан классик эсерлернинъ мейдангъа келювинде де айрыджа бир итибаргъа маликтир. Лякин, бунъа бакъмадан, бу куньге къадар къырымтатар фольклорыны ильмий эсаслар узерине системалы суретте топлав ве ишлеп чыкъарув иши олмады. Та 1934-35 сенелерине къадар Къырымда къырымтатар фольклорыны топлав ве огренюв ишинен огърашкъан ич бир ильмий меркез ёкъ эди десек, янълыш олмаз. Бу эксиклик ишке буюк кедер кетирди ве бир чокъ къыйметли материалларнынъ язылы суретте озь топлулыгъынен сакъланылып къалмасына аякъ чалды.

1939 сенеси 27—28 июньде Акъмесджитте Къырым Маариф Комиссарлыгъы тиль, эдебият ве ильмий тешкерюв институты тарафындан тиль ве эдебият меселелери боюнджа чагъырылгъан мушавереде япылгъан марузадан къыскъартылып алынды.

Бу куньге къадар Къырымда къырымтатар фольклорыны топлав ве ишлеп чыкъарув ишинде эсас бир меркез олса, о да Пушкин адында тиль ве эдебият ильмий тешкерюв институтыдыр. Бу институтнынъ бугуньге къадар япкъан энъ эсас иши халкъ арасында олгъан сынъырсыз бай фольклор материалыны топламакъ олды.

Бугуньде институтта топлангъан материалларнынъ сайысы орта эсапнен шу къадардыр:

1) Эпос (тюрлю вариантларда) — 8 матбаа табагъы
2) Масаллар — 45
3) Чынълар ве манелер — 15
4) Йырлар — 15
5) Тапмаджалар ве аталар сёзлери — 12
6) Ногъай бейитлери — 3
7) Совет деври фольклоры — 4
8) Дестанлар, поэмалар — 6

Топлангъан бу байлыкънынъ ильмий суретте тешкерилюви даа япылмады ве онъа эсаслы характеристика берген джиддий бир макъале биле язылмады. Къыскъасы, халкънынъ медений, ильмий ве сиясий джеэттен буюк эмиетке малик олгъан яратыджылыгъы даа озь юксеклигине котерильгени ёкъ. Бу джиддий эксикликнинъ эсас себеби бу фронтта халкъ душманларынынъ сонъ вакъытларгъа къадар ат ойнатып кельмелериндендир. Ильмий тешкерюв институтынынъ халкъ яратыджылыгъыны басып чыкъарув ишинде бу куньге къадар япкъан дёнюмсизлиги, къоркъакълыгъы, айны заманда Къырым совет языджылары бирлигининъ да халкъ яратыджылыгъыны яшаткъанларнен етерсиз дереджеде огърашкъанларындадыр…

Къырымтатар фольклорынынъ энъ характер нокъталары ве энъ эсас мундериджеси неден ибареттир? Къырымтатар фольклорынынъ биринджи муим характер нокътасы, дигер халкъларнынъ яратыджылыгъында олгъаны киби, къараман ве къараманлыкъ акъкъында йырлав, халкънынъ сербестлик ве бахт огърунда исрарлы курешюв къуветине малик олгъаныны анъдырувындадыр. Экинджи характер нокътасы, фольклор эсерлеринде халкънынъ истек ве ынтылышларыны акс эттирген къараманларнынъ озь макъсады огърундаки куреште эр сой душманны, зорлукъ ве эзиетлерни устаджа енъе билювинде ве акимиетни озь къолуна кечирюв акъкъында хаялланув киби бай фантазиягъа — хаялгъа малик олувындадыр. Буларнен бирге, халкънынъ къараманлыкъ чизгилерини ве курешчен табиатыны буюк бир нефисликнен берген эсерлер арасында халкънынъ йылларнен тюрк султанлары, татар ханлары ве рус монархиясы тарафындан эки якълы амансыз эзилювлерине къаршы оларакъ мейдангъа кельген терен нефрет, козьяшлы ынъранувлары йырлар, чынълар ве манелерде янъгъырамакъталар. Халкънынъ эксплуататорларгъа къаршы юреклерининъ энъ терен кошелеринден котерильген нефрет ве ынъранувлары халкънынъ улу социалистик инкъиляпкъа къадар олгъан акъикъий вазиетини ве истеклерини йырлагъан ольмей яшайджакъ халкъ кедайларыны — Эшмырза къартны, Исметийни ве истидатлы шаир-демократ Шамиль Токътаргъазы кибилерини догъурды.

Къырымтатар халкъ яратыджылыгъынынъ характер бир нокътасы даа онынъ терен интернациональ бир хусусиетини ташувыдыр. Бу киби момент энъ зияде XIX асырнынъ орталарында яша-

гъан, там манасынен халкъ къараманы олгъан Алим акъкъында йырларда, эфсанелерде (Алим акъкъында айтылгъан йыр ве эфсанелерде караимлер, румлар ве башкъалары арасында буюк севгинен айтыла, бу акъта о халкълар озьлери де яраталар) ве тышкъы уджюмлерге къаршы айтылгъан дестанларда ве поэмаларда пек ачыкъ оларакъ корюльмектедир. Бу момент, меселя, къырымтатарларынынъ XVII асырнынъ орталарында, 1648 сенелери Украина халкъынен бирликте Польша тутып алыджыларына къаршы сеферини акс эттирген «Сеферname» адындаки дестан киби дестанларда даа да ачыкъ джанлана.

Къырымтатар халкъ яратыджылыгъында айрыджа асты сызылып къайд этиледжек бир нокъта даа бар ки, о да халкънынъ Ватангъа, догъгъан топракъкъа олгъан самимий севгисини косьтерген ватанпервер эсерлернинъ чокъ олмасыдыр. Бунынъ джанлы мисаллери сефер дестанлары, иджрет акъкъындаки йырлар, чынълар ве даа къуветли ве сезимли оларакъ совет деври фольклорында, Ленин-Сталин акъкъында догъгъан йырлар, масаллар ве эфсанелердир. Улу Октябрь социалист инкъилябы халкъ яратыджылыгъынынъ чечекленип осювине сынъырсыз ве акърансыз ёллар ачты.

Халкъ яратыджылыгъы даима халкънынъ омюринде энъ муим тарихий вакъиаларгъа, джиддий сиясий-ичтимаий, турмуш меселелерине багъышлана. Онынъ ичюн халкъ яратыджылыгъы халкънынъ тарихыны огренювде актив ве керекли бир роль ойнамакътадыр. Бу акъта А. М. Горький шойле дей: «Пек бурунгъы девирден берли фольклор тарихкъа иркильмеден, озюне махсус ёлдашлыкъ япа. XI Людовикнинъ, Иван Грозныйнынъ фаалиети акъкъында онынъ озь фикири бар ве бу фикир исе тарихнынъ кескен къыйметинден кесен-кес айырылмакътадыр, мутехассыслар тарафындан язылгъан тарих, монархларнынъ феодалларнен олгъан курешининъ эмекдарларнынъ омюрине нелер кирсеткенинен о къадар меракъланмадылар»*.

Алексей Максимович Горькийнинъ бу тарихий косьтериши татар халкъынынъ тарихий эпослары олгъан «Эдиге», «Чорабатыр», «Кёр огълу» ве «Алим» кибилерини анълавда эсас ёл косьтергичинден биридир.

---

* Горькийнинъ Языджылар бирлигининъ 1 съездинде япкъан марузасындан.

«Эдиге» эпосында XIV асырда олгъан муим тарихий вакъиалар акс олуна. Яни эпоснынъ эсасында Алтын Орду ханлыгъынынъ сонъки ханларындан олгъан Токътамышнынъ енъилюви киби буюк тарихий факт ята. Эпоснынъ баш къараманы олгъан Эдигенинъ къараманлыгъы онынъ Токътамышнен олгъан курешинде ве оны енъювинде косьтериле. Асла эпоснынъ прогрессив тарихий эмиети де мына мындадыр.

(...) Эпоста «Эдиге» акъикъатен халкъ арасындан котерильген ве озюнинъ Токътамышкъа къаршы олгъан курешинде Темир хандан (Тамерландан) ярдым алгъан бир къараман оларакъ косьтериле. Къыскъасы, «Эдиге» эпосынынъ бутюн халкъларда (къазакъларда*, къумукъларда ве бизде) олгъан эсас вариантларында тюп сюжет Эдигенинъ къуллукътан, ыргъатлыкътан да Токътамыш ханны енъерек, акимиетни озь къолуна алувгъа къадар котериле билювинден ибареттир.

Бизим фольклорымызда (энъ зияде масалларда) душманны къатты оларакъ енъюв, озь топрагъыны сакълав иши эксериетнен яшлыкъкъа — осьмекте олгъан несильге къалдырыла. Бу эсас чизги «Эдиге»де озюни пек ачыкъ косьтерип тура. Токътамышны къатты оларакъ енъген ве оны ольдюрген Эдигенинъ огълу Нурадин ола.

Токътамышнынъ огълу Къадри Берди, Нурадинден бабасы Токътамышны сорагъанда, Нурадин онъа шойле джевап бере:

Къындан къыскъа сынагъан,
Догъру чалсанъ таш кескен,
Ал джасман арув къылычман
Токътамышнынъ башыны алгъанман.

Эр къойнума салгъанман.
Эр къойнумда къанар деп,
Къанчыгъыма салгъанман, — дей.

«Эдиге» эпосы СССР халкъларынынъ классик эсерлери дереджесине котермек керек олгъан бир эсердир. Оны бу дереджеге

* Эбильгъазы Бахадыр хан деген бирисининъ дженазесине бакъкъанда «Эдиге» Токътамыш ханнынъ къолу астында яшагъан Акъмангъыт ырувындан олгъан Къутлу-Къая деген кишининъ баласы экен. (1938 с. Къазакъстанда къазакъ орта мектебининъ 8-нджи сыныфлары ичюн чыкъкъан китаптан).

котерген эсас нокъта онынъ мундериджесинде олгъан прогрессив моментлер, тышкъы уджюмлерге ве экиюзьлюликке къаршы ачув ве къараманлыкъ бесленмесиндедир. Айны заманда бу къараманлыкънынъ аджайип бир усталыкънен ве татар халкъынынъ кедайлыкъ истидатынен ишленилип берилювиндедир.

«Эдиге» эпосы халкъкъа бир ватанперверлик дуйгъусы ашлагъандыр. Халкъ арасында «Эдиге» акъкъында айтувлар джюре:

«Эдиге деген эр эди.
Иль четинде джав кельсе,
Мен барайым дер эди».

Эпоста «алымы» ве «зулумы» сынъырсыз олгъан ханларгъа ве экиюзьлюлик ёлунен акимиет башына кечме пешине тюшкен эпостаки Джанбай киби типлерге къаршы куреш ачыла. Онынъ ичюн бу эпоснынъ халкъымызны душмангъа — экиюзьлю хаинлерге къаршы курешке, къараманны бир рухта тербиелевде олдукъча буюк сиясий ве эдебий эмиети бардыр. Мына эпоста экиюзьлюлик — хаинлик ёлунен акимиет башына кечмек истеген Джанбай типи:

Кемалнынъ огълу Кельджанбай,
Ат джелькели ит Джанбай,
Пара бергеннинъ улусынъ,
Мал бергеннинъ къулусынъ, — деп характеризлене.

Бу чизги экиюзьлюлер — хаинлер ичюн даимий ве энъ характер нокътадыр. Эпоста образларны берюв олдукъча къуветли. Анълашыла, бу эпосны догъургъан татар халкъ йырджысы ве кедайы буюк шаирлик къуветине ве яратыджылыкъ истидатына малик олгъан. Мына, эпоста 390 яш яшагъан къарт джарувчы Софра-Джорав адындан «Эдиге» образы шойле бир чеберликнен бериле:

Аргъы огъул да, берги огъул,
Батыр экен кучюк огъул.
Къоллар тюзгюн корюне,
Мергин экен бу огъул.
Эрини уфакъ корюне

Сёзге чебер кучюк огъул.
Пармагъы джездай майышкъан
Чебер экен кучюк огъул.
Бети нурдай тёкюльген
Тёре олур бу огъул.

Эпоста Эдигенинъ батырлыгъы тек онынъ ишлеринде ве курешлеринде дегиль де, онынъ тышкъы портретини берювде де уста ве къуветли ишленген. Бундан да башкъа, эпоста Эдигенинъ огълу Нурадиннинъ образы олдукъча уста бериле. Бабасынынъ душмангъа къаршы курешини девам эттирген Нурадин:

Кесек чыкъкъан булутман,
Джавмай турып токътамам.
Анамдан къара тувгъанман,
Сабынман джувсанъ, агъармам, — дей.

Мына, юкъарыда къайд этильген бутюн бу моментлерни козьде тутып, «Эдиге» эпосыны къырымтатар халкъынынъ агъыз яратыджылыгъынынъ энъ бурунгъы ве энъ къыйметли классик эсерлеринден бири эсапламакъ керектир. Бу эсерни эм рус ве татар тиллеринде бастырып чыкъармалы ве мектеплерде татар халкъынынъ классик эсери оларакъ окъутмалыдыр.

Бир къач сёз де «Чорабатыр» эпосы акъкъында. Бу эпоснынъ да «Эдиге» киби эсас тарихий ве эдебий эмиети бар. Чорабатырнынъ юзюнде халкънынъ ханларгъа ве оларнынъ мемурларына къаршы амансыз куреши бериле. Онда ильнинъ къараманлыкъ акъкъындаки бай фантазиясы бар. Эпоста акс эттирильген базы бир тарихий моментлерге бакъкъанда, ондаки вакъиалар 1552 сенелеринде, яни XVI асырнынъ орталарында олып кечкенини айтмакъ мумкюн.

Озюнде тарихий моментлерни акс эттирген бу эпоснынъ бизим эдебиятымызда ве халкъымызнынъ омюринде ойнагъан прогрессив ролю аля бугунь къыйыштырылып ве бозулып бериле. Яни эпоснынъ энъ къуветли къараманлыкъ нокътасы Чоранынъ русларнынъ Къазанны алув ичюн япкъан уджюмлерине къаршы чыкъышында косьтериле. Бу тамырындан догъру дегильдир. Эпоскъа бойле бакъув онынъ прогрессив ролюни инкяр этювден ве халкънынъ хаялыны бозувдан ибареттир. Чюнки, бириндживде,

эпоснынъ къараманы — Чоранынъ эсас куреши Къырымда — Къырым ханларына, хан агъаларына (Али-бейге) къаршы курештен ибареттир. Эсернинъ тюп негизини бу меселе тешкиль этмектедир. Базы аркъадашлар исе бу моментни козьден къачыралар, талильни бу меселелер узеринде дегиль де, онынъ Къазангъа кетмеси узерине къуралар. Бойле бакъыш онынъ ханларгъа къаршы олгъан курешини зайыфлаштыра.

Эпоснынъ базы бир вариантларында исе Чорабатырнынъ Къазан ханына къаршы курешкени пек ачыкъ айтыла. Затен, Чорабатыр ханларгъа къаршы курешчи бир батыр оларакъ бериле. Лякин, нечюндир бильмем, бу эсерни талильден кечирген базы бир аркъадашлар Чоранынъ Къазан ханларына да къаршы олгъаныны козьден къачыралар. Бу момент къазакъларда олгъан Чорабатырнынъ ве онынъ якъын досту оларакъ корьсетильген «Къопланды батыр» эпосында да ачыкъ корюнмектедир. Бу эр эки батыр да — Къопланды ве Чора эсасында Къазан ханлыгъынен курешелер. Лякин оларнынъ бу курешлери Иван Грозныйнинъ Къазангъа япкъан уджюми вакътында бериле, онынъ ичюн оларнынъ Грозныйге къаршы чыкъкъанлары да айтыла. Юкъарыда айткъанымыз киби, халкъ эпоснынъ къараманы Чорабатыр юзюнде озюнинъ эм Къырым, эм Къазан ханларына къаршы олгъан нефретлерини бильдирелер. Чорабатырнынъ Къазангъа баргъан сонъ Иван Грозныйнен олгъан куреши онынъ эр сой эзиджилерге къаршы олгъаныны ве зайыфларны акълагъан миллий бир къараман олгъаныны айтмакътадыр. Чоранынъ Къазан ханларына къаршы туруджы бир шахыс олгъаны эпоста шойле бериле:

Сен Къазангъа киргенде,
Тар сокъакъта джюргенде,
Джюйрюк аткъа мингенде,
Аягъынъы увалап,
Пек сынап бас ай, Чорам;
Идиль суву боюнда,
Сырлы чешме башында,
Хан батыры тоюнда, Хан къызынынъ къойнунда,
Сырынъны берме, ай, Чорам! — киби.

Мына бу моментлер «Чорабатыр» эпосыны олдукъча прогрессив ве эмиетли япалар. Къырым эпосында Къазан ханлыгъына,

умумен ханларгъа къаршы котерильген гъаенинъ буюк тарихий ве сиясий эмиети бардыр.

Къырымтатар халкъ яратыджылыгъы тарихында «Эдиге», «Чорабатыр»дан башкъа «Къопланды батыр» ве «Мамай батыр» киби батырлар йырлары да бардыр. Лякин олар даа толу оларакъ топлангъаны ёкъ.

Бир-эки сёз де тышкъы уджюмлерге къаршы айтылгъан поэмалар акъкъында.

Полония панларынынъ XVII асырнынъ орталарында Украина халкъы узерине япкъан уджюми тек Украина халкъынынъ яратыджылыгъында дегиль де, бизим халкъымызнынъ яратыджылыгъында да силинмез излер къалдыргъандыр. Бу из озюни эм язылы эдебиятта да косьтерди.

1648—49 сенелеринде Къырымтатар халкъынынъ Богдан Хмельницкийнен бирликте Полония панлары уджюмине къаршы олгъан тарихий сеферини ве эки халкънынъ Ватан огърунда къараманджа курешлерини, эм оларнынъ тарихий достлугъыны косьтерген «Тогъай бей» поэмасы къырымтатар язылы эдебиятынынъ классик эсерлериндендир. Бу эсер озюнде диний тесирлер олувына бакъмадан, халкъ яратыджылыгъына якъын къурулгъан ватансевер рухлу бир эсердир.

Халкъ яратыджылыгъында ягъыз-агъыздан юрьген «Сефернаме» дестанында да, «Тогъай бей» поэмасында олгъаны киби, эки халкънынъ бирликли сефери акс олуна.

Ислям-Герай тёремиз етишип кельди, Керменде,
Шырын, Барин беклери селям турды Семенде —

Эрден шеэри акъ шеэр, къоджамандыр джамиси.
Бу шеэрде къатышты бизге Богъдан тёреси.

Хан чадыры къаршына къурулды баяр чадыры,
Сыйлавына къойдылар сайламаджы батыры.

Ислям-Герай эм баяр къылдылар экев кенъешни,
Лехэлининъ башына пичтилер эм пишкешни, — дениле.

Бойледже, къыскъадан да олса, къырымтатар халкъ яратыджылыгъынынъ Къырымнынъ Русиеге къошулувына къадар

олгъан девирини акс эттирген материалларнынъ тек бир эпос ве поэма жанрларына козь ташлагъанда биле онынъ эсас мундериджеси ханларгъа ве тышкъы уджюмлерге къаршы олгъан буюк къарамане бир мундериджеге малик олгъаныны коремиз.

Къырымнынъ Русиеге къошулгъандан сонъ олгъан девирни акс эттирген яратыджылыгъынынъ эсас мундериджесине джиддий дикъкъат этсек, мындаки озек мундериджe халкънынъ куреши мутлакъиетнинъ колониаль ве онынъ миллий эзювлерине, ерли бай мырзаларнынъ эм моллаларнынъ истисмар япувларына къаршы ёнетильгени ве тувгъан юрткъа севги багъышлангъаныны корьмектемиз. Бунынъ энъ джанлы мисали улу халкъ кедайы Эшмырза къартнынъ йырлары, Исметийнинъ дестанлары ве Алим акъкъында олгъан йырлар ве эфсанелердир. Буларгъа даа иджретлер акъкъында чыкъкъан йырларны, чынъларны ве догърудан-догъругъа чаризмге къаршы догърултылып айтылгъан «Буюк Ламбат» масалы киби масалларны эм башкъаларыны къошмакъ мумкюндир. Булар арасында аман-аман бир асырлыкъ (1813—1885 с.) омюр кечирген козьлери сокъур Эшмырза къартнынъ йырлары озюнинъ мундериджеси джеэтинден энъ къыйметли бир ерни туткъаны киби, онынъ эсерлери халкъ яратыджылыгъы омюринде озюне махсус акъынтылы шиир шекили догъургъандыр. Бизде онынъ йырлары къалыбына уйдурылып айтылгъан бир сыра халкъ йырлары бардыр. Бу ал «Коккозь баяр» адынен юрьген йырда ачыкъ корюле. Эшмырза къартнынъ яратыджылыгъы ве онынъ омюрини огренюв Октябрь инкъилябына къадар олгъан халкъ кедайларынынъ омюрлерини ве яратыджылыкъ ёлларыны огренюв ичюн энъ характер бир нокътадыр. Бу къартнынъ къадирли йырларыны толусынен бу куньге къадар озь зеининде сакълап къалгъан Ленин районында, Аргъымакъ-Эли коюнде яшагъан 78 яшлыкъ Бекмамбет Къулмамбет къарт халкъ яратыджылыгъыны халкъ арасына джайратып, кой-койден «Эдиге»ни, «Чорабатыр»ны, «Эшмырзанынъ йырлары»ны, бир сыра классик масаллар ве йырларны айтып, топлап ве сакълап юре. Онынъ бу буюк медений, сиясий ишине укюметимиз ляйыкълы къыйметини кесип, онъа халкъ яратыджылыгъыны яшатыджы адынен омюрлик пенсия багълады. Бизде бу сой къартлар бир дегиль, олар пек чокълар. Оларнен айрыджа огърашмакъ ве оларгъа ярдым этмек ве айбетли осьтюрмек керек.

Къырымтатар халкъ яратыджылыгъында эпос ве дестанлардан сонъ энъ эсас ерни масаллар тешкиль эте. Къырым СССРнинъ масал ве эфсанелернен энъ бай кошелеринден биридир. Динни, динджиликни ве падишаларны кулюв энъ куветли оларакъ масалларда джанланмакътадыр. Бойле бир эсас къыйметли характерге малик олгъан масаллар даима саде сюжетли олалар. Экинджиде, къырымтатар масалларынынъ эсасында даима фактлар ве инсанлар ве оларнынъ акимиет ве бахыт ичюн курешлери ята. Куреште енъиджи ыргъат ве фукъаре яшлыкъ ола.

Учюнджиде, масалларнынъ композициясы арды-сыралы ве акъынтылы олалар. Оларнынъ бойле къурулышы динълейиджининъ, окъуйыджынынъ дикъкъатыны масалджынынъ эсас фикирлери этрафына буюк бир меракънен мобилизлей.

Къырым масалларында, айны заманда эфсанелеринде Къырымнынъ аджайип табиаты, багълары, багъчалары, чаталбаш къаялары, джайылып яткъан кениш чёллери, мавы козь денъизлери пек къуветли оларакъ озюни сездирмектедир. Къырымтатар масалларыны динълегенде, буларны сезмемек мумкюн дегиль. Буны инсаннынъ энъ индже дуйгъуларына эр кестен зияде сезе бильген ве оны ольмез бир эдебийликнен ишлеп берген улу рус языджысы Максим Горький озь эсерлеринде пек уста косьтерди. Масалларда акс олунгъан Къырымнынъ аджайип дюльберликлери арасында халкънынъ енъильмез сырлары, Ватангъа олгъан севгилери джанлана. Мына бу яхшылыкъ Горькийнинъ татар масалы узерине къурулгъан «Шаин акъкъында йыр»ында, «Хан ве онынъ огълу акъкъында»ки икяелеринде акърансыз бир юксекликке котериле. Бу эсерлерни окъугъан сайын къырымтатар масалларынынъ эдебий къуветлерини ве нефис лезетлерини даа терен, даа ачыкъ сезесинъ.

Къырымтатар масалларынынъ озюне махсус бир стили ве къурулышы бар. Башта бир олар къараманий эпос характерини ташый, экинджиде, айткъанымыз киби, эсас умют яшлыкъкъа, яш несильге къала. Бу сонъкиси дюньядаки бутюн халкъларнынъ масалларына аит олгъан бир чизгидир. Лякин бу моментнинъ тюп себебини фольклор алимлери аля бу куньге къадар дюрюст анълатамадылар.

Эдебият ве фольклор илими саасында дюньяджа эмиетке малик олгъан рус алими академик Веселовский энъ къыйын ве зор меселелерни енъмек меселеси учь агъалы йигитлернинъ энъ

кучюгине къалгъаныны къуру бир симметриянынъ талабы деп анълата. «Бир геройнынъ учь кере кетип келюви киби олгъан учь къараманнынъ бир данесининъ башкъа къалгъан экиси япып оламагъан шейни япмасы, бу ялынъыз симметрия талабы олгъаныны тасавур этмек къолайджадыр: масалнынъ чезильмеси, къараманлыкъ япув мытлакъа масалнынъ сонъуна келеджек, бу да къараманнынъ бир данесине авале этильген, башкъалары бир шей япып оламагъанлар, олар бириндживсини пахыллайлар ве онынънен душманлыкъ этип башлайлар».

Бу, эльбетте, меселенинъ ильмий чезилиши дегиль. Бунынъ астында инсанлыкънынъ прогрессив романтикий хаялы ве беклеви ята. Халкъ насыл да олса, эп янъы-янъы къазанчларгъа котерильмеге, сербест яшавгъа ве бахытлы омюрге ынтыла. Онынъ ичюн о, озюнинъ энъ лезетли хаялыны яшлыкъкъа, осеяткъан несильге, тазе кучьке ташлай. Ондан себеп энъ зор меселелерни, энъ агъыр къыйынлыкъларны чезмек даима кучюк огъланга, яни яшлыкъкъа къала. Мендже, бу факткъа бойле якълашув масалларнынъ тербиевий ве патриотик эмиетлерини бир къат даа арттырыр эди. Мисаллернинъ ве бу джумледен къырымтатар масалларынынъ эмиетлери мында дегиль. Къырымтатар масалларында пек бай фантазия, халкъ хаялы бар. Масалларда дюньяджа эмиети олгъан «Бинъ бир гедже» адынен белли арап масалынынъ тесири олдукъча буюктир. Буюк медений эмиетке малик олгъан бу меселени конкрет тешкермек ве керекли талилини мытлакъ бермек керек.

Масаллардаки фантазиянынъ ве «ойлап тапув»нынъ къыймети ве эмиети неде? Башта бир акъикъий санатны яшаткъан «ойлап тапувлар» акъылгъа кетириле бильген фикирлер ве гъаелердир. Илимни яшаткъан факторлар исе «ойлап тапылгъан» ве акъылгъа кетириле бильген фикирлернинъ омюрге кечирилювидир.

Бойледже, масаллар бизим ичтимаий ве медений омюримизде олдыкъча буюк бир роль ойнамакътадыр. Масалларнынъ бу къыймети Энгельснинъ язылы эдебиятнен халкъ яратыджылыгъы арасында юрьген халкъ китаплары акъкъында берген къыйметлерине дикъкъат этсек, даа ачыкъ корермиз. «Халкъ китабынынъ вазифеси озюнинъ куньдюзки агъыр ишинден ёрулып къайткъан койлюни эглендирмек, гонъюллендирмек, джанландырмакъ, онынъ агъыр эмегини унуттырмакъ, онынъ ташлы топрагъыны гузель къокъулы багъчагъа чевирмектир. Онынъ вазифеси зенаатчынынъ

зенаат ханесини ве эзиетленген уста ярдымджысынынъ йыкъыныкъ эвчигини шиириет дюньясына, алтын сарайгъа чевирмек, онынъ томалач арувыны аджайип дюльбер падиша къызы тарзында тасавур эттирмектир. Лякин, айны заманда, халкъ китабынынъ вазифеси оларнынъ озь кучьлерини, озь акъларыны, озь сербестликлерини анълавгъа меджбур этмек, оларнынъ эрлик кучьлерини, оларнынъ Ватангъа олгъан севгилерини уянтмакътыр».

Халкъымызгъа эдебий дам ве гъыда берген масалларымызнынъ эмиети ве къыйметлери де Энгельснинъ халкъ китапларына берген къыймети ве эмиети кибидир. Мына, масаллargъа бу нокътадан якълашып къыймет кесмек ве огренмек керек. Бойле къыскъа макъаледе фольклорымызнынъ эр бир жанрына айры-айры токъталып къыймет кесмек мумкюнсиздир. Онынъ ичюн йырлар ве аталар сёзлери акъкъында айры токъталып турмайым. Бу жанрларнынъ да эмиет ве къыйметлери айны дигер жанрларнынъ къыймет ве эмиети кибидир. Чынълар ве йырлар шекили тез арекет эткен ве янъы мундериджелерни тез къабул эткен бир шекильдир. Ондан себеп бизим бугуньки совет девринде мейдангъа кельген бай совет фольклорымызнынъ бугуньки эсас жанры чынълар ве йырлар формаларыдыр.

Чынъ ве манелер*

Чынъ ве манелер къырымтатар халкъ яратыджылыгъынынъ зенгин лирика жанрларындандыр. Олар бизге юзь йылларнен агъыз-агъыздан ве несиль-несильден девамлы суретте айтылып, ишленип келелер. Оларда халкънынъ омрюнде олып кечкен тарихий вакъиалар ве турмуш адиселери акс олунмакътадыр. Бундан да башкъа, чынъ ве манелерде халкънынъ зенгин шиирий ве музыкаль меденият иси де сакъланмакътадыр. Онынъ ичюн чынъ ве манелер бизге тек бир шиирий эсерлер оларакъ дегиль де, айны заманда музыкаль медениетни сакълагъан зенгинлик оларакъ да къыйметлидирлер. Лякин, чокъ языкъ ки, бизде оларнынъ

* Джаманакълы К. Чынь ве манелер / Чынь ве манелер джыйынтыгъы / А. С. Пушкин адына къырымтатар тили ве эдебияты ильмий-тешкерюв ин-ты; тертип эткен К. Джамананакълы — Симферополь: Къырымдевнешр, 1940.

эзгилерини-музыкасыны огренюв ве ишлеп чыкъарув ишинен огърашылмай.

Чынъ ве манелерде буюк бир оперативлик ве мевзуат чешитлиги бардыр. Оларны мевзуатджа чешитли, муайен ве оператив япкъан хусусиет олардаки шекильнинъ олдукъча къыскъа ве тез арекет этиджи бир шекильде олмасындадыр. Бильгенимиз киби, чынълар ве манелер эки мысрадан, яни эки шиир сатырындан ве манелер исе дёрт шиир сатырындан ибареттир.

Чынъ ве манелер бири-бирлеринден озьлерининъ тек бир тышкъы корюнишлеринен айырылмайлар. Оларны бири-бирлеринден айыргъан мевзуат чешитлиги, ритм даимийлиги ве акъынтылыгъы киби бир сыра хусусиетлер де бардыр. Бизде, яни Къырымда даа марксизм-ленинизм эдебият бильгиси эсасларына таянылып ишленген не язылы эдебиятнынъ ве не де халкъ яратыджылыгъынынъ тарихы белли, айны бунынъ киби, не чынъ ве не де манелернинъ догъуш ве осюш тарихы язылды. Бугуньде бизим къолумызда бу акъта ич бир материал ёкъ. Бизде бугуньде къолумызда язылы оларакъ сакъланылып къалгъан чынъ ве манелернинъ буюк бир эксериети 1924—25 сенелеринде ве ондан соньки йылларда язылып алынгъанлар.

Демек, бизде чынъ ве манелернинъ пек бурунгъылары язылы оларакъ сакъланмагъан ве азырки куньде халкъ арасында айтылмакъта олгъанлары да джиддий бир дикъкъатнен топланмагъандыр. Бизим фикиримиздже, чынъ ве манелерни къырымтатар халкъ шиириетининъ энъ бурунгъы шекиллеринден бириси деп саймакъ мумкюндир. Буны оларнынъ къурулыш шекиллери ве бу куньге къадар къулланыла кельген шараит ве вазиетлери анълатмакътадыр.

Асла, фольклор эсерлерининъ мейдангъа кельген тарихларыны конкрет тайинлемек зордыр. Онда, язылы эсерлерде олгъаны киби, эсерлернинъ мейдангъа кельген вакъытлары-даталары, авторлары даима сакъланылмай. Лякин оларнынъ мундериджелерине ве мевзуатларына бакъып не вакъытларда мейдангъа кельгенлерини къыясламакъ мумкюндир. Чынъ ве манелернинъ мевзуат чешитлигине ве оларнынъ осюшине джиддий дикъкъат этсек, оларнынъ сынфий курешнинъ кескинлешмеси ве осьмеси саесинде даа зияде кенишленгенини коремиз. Бу ал СССР-деки дигер халкъларнынъ агъыз поэзиясы тарихында да ачыкъ корюльмектедир. Меселя, рус халкъынынъ бизим чынъ ве манелеримиз-

нинъ характерини анъдыргъан частушкаларынынъ осюш тарихына бакъсакъ, оларнынъ энъ зияде осип джайрагъан деври, рус эдебият ве фольклор алимлерининъ къайд эткенлерине коре, XIX асырнынъ экинджи ярысына аиттир. Бу девир исе Русие омрюнде сынфий курешнинъ кескинлешкен девридир. Мына бу девирде халкъ арасында джайрагъан частушкаларнынъ мундериджеси ве тематикасы ичтимаий-сиясий меселелернен даа зияде толгъун олгъанлары козьге чарпа.

Бу ал исе халкъ шиириетининъ эмекдар халкънынъ къолунда душмангъа къаршы актив бир сынфий куреш алети олгъаныны пек ачыкъ косьтермектедир. Эксплуататорлар тарафындан япылгъан агъыр ве сынъырсыз эзювлер нетиджесинде мейдангъа кельген эмекдар халкънынъ терен ынъранувлары, умют ве беклевлери халкъ шиириетинде янъгъырамакътадыр. Мына, чынъ ве манелерни, умумен халкъ яратыджылыгъынынъ бутюн жанрларыны (эпос, дестан, йыр, масал, аталар сёзю, тапмаджалар ве башкъаларыны) огренюв ве топлав бу якътан даа зияде меракълы ве кереклидир.

Халкъ яратыджылыгъынынъ эмиети тек бир кечкен девир халкъларынынъ умютлерини, беклевлерини ве психологияларыны огренмек ичюн къыйметли бир яратыджылыкъ олмакънен къалмай, айны заманда бугуньки девир халкъларынынъ психологияларыны огренмек ичюн де эмиетли ве керекли олгъаны ачыкъ анълашылмакътадыр.

* * *

Биз юкъарыда чынъларнен манелер арасында бир сыра айрылыкълар бар дедик ве бунынънен бирге оларнынъ джайылып осьмелери, сынфий курешнинъ осьмеси ве кенишленмесинен сыкъы суретте багълы олгъаныны къайд эттик. Бойле бир осюшни манелерден зияде чынъларда даа ачыкъ корьмек мумкюндир.

Халкънынъ ичтимаий-сиясий омрюнде олгъан муим денъишмелер чынълар да озюни ачыкъ косьтере. Бунъа иджретлер ве империалист дженки акъкъында айтылгъан чынълар ачыкъ мисаль ола билир.

1783 сенеси, Къырым рус самодержавиесининъ боюдырыгъы алтына кечкенден сонъ, чар укюметининъ миллий колониаль сиясети нетиджесинде эмекдар татар халкъыны укъукъсызландырув, топракъсызландырув ве бундан акъып чыкъкъан иджретлер

халкънынъ омрюне котерильмез агъырлыкълар кетирди. Мына бу девирде бу агъырлыкъларны озюнде акс эттирген бир чокъ йырлар ве чынълар мейдангъа кетирильди. Оларда эмекдар халкъны эр джеэттен укъукъсызландырув, чаризмнинъ колониаль ве миллий сиясетине эм ерли бай-мырзаларнынъ эзювлерине къаршы нефрет сеслери ве ынъранувлары янъгъырамакътадыр. Халкъ иджретлернинъ ким ичюн ве не ичюн япылгъаныны анълады. Онынъ ичюн:

Хорлай бизни молла, бай, джат помещик,
Кочьмез эдик Къырымдан, кечинейик нечик?

Ашавгъа аш ёкъ, ютум сув, дрем топракъ;
Байнынъ, бейнинъ эр бир шейи, чёль ве чокъракъ.

Кеткен анда чекише, къалгъан — мында,
Козьяш толу йырларда, манеде, чынъда.

Бу сонъки чынъда пек ачыкъ оларакъ топракъсызландырылгъан ве иджретке огъратылгъан эмекдарларнынъ вазиетлери кочип баргъан ерлеринде даа зияде агъырлашкъаныны ве о ерлернинъ султанлары, бейлери тарафындан айны истисмаргъа огъратылгъанлары толу кескинлигинен айтылмакътадыр.

О девирнинъ эмекдар халкъы ичюн не дередже агъыр ве титис олгъаныны ашагъыдаки шу чынълар даа ачыкъ косьтермектедирлер:

Терк эттик биз Къырымны къыймай-къыймай,
Ичке сыйгъан баламыз дюньягъа сыймай.

Чобан, ыргъат джуремиз мырзада, байда,
Не ярыкъ бар, не шавле кунеште, айда.

Укюм байнынъ, мырзанынъ, къатеджексинъ,
Кимге барып заявить этеджексинъ.

Къайда барып айтсанъ да, кечмей сёзюнъ,
Куньдюз ярыкъ олса да, корьмей козюнъ.

Мына буларнынъ эписинде капитализм къурумына къаршы эмекдар халкънынъ терен лянети ве нефрети янъгъырамакъта ве о халкънынъ энъ яхшы умют ве беклевлери сезилип турмакътадыр. Халкъ даима озь кучюне ве енъеджегине ишана. О, эп ярыкъ кунь, сербест омюр истей ве о акъта хаяллана.

1914 сенеси башлагъан къанлы империалист дженки эвельки чар Русиесининъ ве бутюн дюнья эмекдарларынынъ омрюне сынъырсыз агъырлыкълар кетиргени киби, къырымтатар эмекдарларынынъ омрюне ве онынъ тарихына да къанлы саифелер ташлады.

Бу саифелер къоюу боялар ве саде сёзлернен халкъ йырларында ве чынъларында озюне толу бир ер тапты. Бу чынълар халкънынъ джанына еткен ве узагъан дженкнинъ тез битмеси акъкъындаки хаялыны ве истегини акс эттирелер:

Падиша дейлер, бай дейлер, алдайлар бизни,
Бездик дженктен, анайлар, сагъындыкъ сизни.

Бундан да башкъа, бу чынъларда кескин бир суретте чар самодержавие къурумына ве чар мемурларынынъ аскерлерге олгъан адалетсиз мунасебетлерине къаршы нефретли ачув корюле:

Не тербие, не низам, копекдай подход,
Бизни тенге саймайлар, саялар отход.

Окопларда ятамыз, талай битлер,
Бизни шайтып къыйнайлар, ит огълу итлер.

Койлерде, шеэрлерде ве фронтларда чар чиновниклерининъ къатты сыкъувларына бакъмадан, оларгъа къаршы эмекдар халкънынъ наразылыкъ йырлары ве чынълары баргъан сайын котерильди ве кучьлю сеснен янъгъырады. Меселя:

Шишип къалсын Николай, солдат алды,
Бир аягъым, бир къолум окопта къалды.

Бойледже, революция тек бир тарихий вакъиаларнынъ объектив кетишатынен дегиль де, айны заманда кениш эмекдар кутьлесининъ субъектив истегинен де азырланды. Бугуньки девирде, яни

экинджи империалист дженки девринде империалист ве граждан дженклери акъкъында айтылгъан йырлар ве чынъларны айрыджа бир дикъкъатнен топламалы ве халкъ арасына даркъатмалыдыр.

Улу Октябрь социалист революциясына къадар олгъан чынъ ве манелернинъ буюк бир эксериетинде хусусий севги мотивлери бардыр. Бу чынъ ве манелернинъ де тарихий эмиетлери ве къыйметлери олдукъча буюктир. Оларда кечкен девирнинъ энъ къаранлыкъ кольгелерини ве кийик адетлерини корьмек мумкюндир. Яни эски девир турмуш ве севги чынъларында да кечкен патриархаль, феодаль ве капитализм къурумынынъ бутюн агъырлыкълары сезильмектедир.

Бу агъырлыкъ, биринджи невбетте, о девирнинъ къадын-къызларынынъ эр бир джеэттен укъукъсызлыкълары ве джаилликлери эм айван киби сатылып алынувларыны акс эттирген чынъларда пек ачыкъ корюльмектедир. Мына, о девирнинъ къадын-къызлары озьлери акъкъында шойле чынълайлар:

Джавчы деген онъмасын, берген бабам.
Языкъ олды балама, демеген анам.

Чайнап берген анайлар чайкъап джаткъан,
Тюпсиз къара дерьягъа ойламай аткъан.

Языкъ олды яш башкъа, гульдай къызгъа,
Парагъа, малгъа саттылар, аттылар сазгъа.

Акъранымны тапмадым койден сайлап,
Саттылар мени моллагъа, козюмни байлап.

Халкъ, къадын-къызларны къуллукъта тутуджыларнынъ мырзалар, байлар, моллалар олгъаныны ве диннинъ оларнынъ къолунда актив бир силя олгъаныны сезди, онынъ ичюн:

Онъмасын молла, бай мырза, эльти сокъур,
Халкъны алдап, козь бояп, Къуран окъур, деп чынълады.

Бойледже, севги ве турмуш чынъларында да истисмарджыларгъа къаршы нефрет сеслери толудыр. Мына, бир факъыр къыз молла яшкъа шойле чынълай:

Сен одада сокътасынъ, койде молла,
Менден санъа файда ёкъ, башкъасын къолла.

Бир-эки сёз де чынъ ве манелернинъ поэтикасы акъкъында айтмакъ керек. Чюнки оларны яшавчан япкъан тек бир мундериджелери дегиль де, озьлерине махсус шекилининъ олмасыдыр. Чынъ ве манелернинъ эр экиси де айры шиирий хусусиетлерге маликтирлер. Бу айры хусусиетлер, биринджиде, оларнынъ шекиллеринде олса, экинджиде, оларнынъ мевзуатында олгъан сиясий ве ичтимаий меселелернинъ тарлыгъында ве яки кенълигиндедир.

Чынъ там бир фикир айткъан лирик мысралардан, яни эки шиир сатырындан ибареттир. О бу джеэттен бейитлерге пек ошап кете. Лякин олар бири-биринден тамамынен айырылмакъталар. Бейитлер, башта бир, язылы эдебияткъа якъын олгъан, халкъ арасында кенъ колемде джайрамагъан мектюплерде, джонклерде къайд этилип къалгъан ве энъ зияде медресе сокъталары арасында яшагъан бир яратыджылыкътыр. Ондан себеп бейитлер азырки девирде халкъ арасында аман-аман корюльмемектедир. Экинджиде, бейитлер шекильдже де чынълардан айырылмакътадыр. Меселя, бейитлер шу шекильде олалар:

Бейит, бейит — бейиттир, бейитни язгъан Сейиттир,
Эм агълатып, кульдюрген, къалем иле девиттир.

Мында корюнгени киби, бейитлернинъ биринджи мысрасы цезурагъа болюне. Чынъларда исе цезурагъа болюнюв, яни сатыр ортасында болюнюв ве кенъ нефес алув олмай, оларда ритмли группалар, экинджи тюрлю айткъанда, эджалар группасы даимий ве темелли бир тарзда олалар. Меселя:

◡ ◡ ◡ ◡ / ◡ ◡ ◡ / ◡ ◡ ◡ ◡ = 11
◡ ◡ ◡ ◡ / ◡ ◡ ◡ / ◡ ◡ ◡ ◡ ◡ = 12

Мисальден корюнгенине коре, чынъдаки мысралар ортадан болюнмейлер. Яни, чынълардаки эджалар 4 — 3¬¬¬— 4 ве 4 — 3 ¬¬¬— 5 олалар.

Манелер ве бейитлердеки эджалар группасында бойле даимийлик олмай. Оларда эджалар группасы 3¬¬¬— 4 эм де 4 — 3¬¬ ола билелер. Меселя:

Къаядан эндим бугунь,
Элимде алтын гугюм;
Эр кунь корьген яремни
Не дюнь корьдим, не бугунь.

Мында юкъарыдаки эки мысрада эджалар 3 ¬¬¬— 4 ве къалгъан экисинде исе 4 — 3¬¬-тир. Айткъанымыз киби, чынъларда бу ал ёкъ. Меселя:

Сувда корьдим суретинъ, джувурдым джарман,
Колеткенъден аджизмен, озьюнъден зарман.

Мында энъ биринджи мысрада эм де экинджисинде эджалар группасы
4 — 3 ¬¬¬— 4, 4 — 3 ¬¬¬— 4 кетелер. Бойледже, чынъларда даима эджа ве ритм тегизлиги ола. Эдебият теориясынынъ тилинен айтсакъ, чынълар силлабо-шиир къурулышына маликлер. Силлабо-шиир къурулышынынъ биринджи ве эсас хусусиети шиир сатырында (мысрада) эджалар сайысынынъ бир кельмесиндедир. Мында ургъуларнынъ арды-сыралыгъы эсас рольни ойнамай, ургъулар бири-бирлерине тюрлю узакълыкъ ве якъынлыкъта ола билелер. Силлабо-шиир къурулышында энъ къуветли ургъу даима шиир мысрасынынъ сонъуна келе. Эм бизим чынъларда да ургъу ойле ола. Бундан да башкъа, бизим тилимизнинъ хусусиети силлабо-шиир къурулышына олдукъча уйгъундыр.

Бизде ургъулар рус тилинде ве онъа бенъзер тертибатдаки тиллерде олгъаны киби созукъ сеслернинъ устюнде дегиль де, умумен эджаларнынъ устюне тюше. Бизде (пек аз чыкъармаларнен) ургъулар сёзнинъ сонъки эджасына тюше. Бизим тилимизде бир хусусиет даа бар ки, о да тамыр сёзлер эксериетнен бир ве я эки эджалы олалар, учь эджагъа чыкъкъан тамырлар пек сийрек, санки ёкъ демек мумкюндир. Сёзлердеки эджа тарлыгъы ве ургъуларнынъ созукъ сеслерден зияде эджаларгъа кельмеси киби аллар, айтылышта созукъларнен тутукълар арасындаки фаркъны санки диерлик джоя, ургъулар эсасен сёзлернинъ сонъларына келелер. Мына, тилимизнинъ бу киби хусусиетлери, силлабо-шиир тизилишине айрыджа бир акъынтылыкъ, тюзгюнлик ве къолайлыкъ бере.

Чынъларда, айткъанымыз киби, мысралар ортадан болюнмей, акъынтылы окъула ве айтылалар. Топлап айткъанда, эки мысрадан

ибарет олгъан там бир фикир ве образ берген чынълар эджа къурулышы ягъындан даима: . . . . / . . . / . . . . ве . . . . / . . . / . . . . . / олалар. Бундан да башкъа, къуветли ургъу даима мысра сонъуна келе.

Бир-эки сёз де чынъларнынъ къафиеси акъкъында айтмакъ керек. Шиирде ритм эсас рольни ойнаса, къафие бу ритмни джанлы ве акъынтылы эм тюзгюн япмагъа хызмет эте. Яни къафие айтылмакъ истенильген фикирни даа къуветли, музыкалы ве даа да дуйгъулы япа. Бундан да башкъа, къафие эки мысраны манаджа да бири-бирине багъламагъа хызмет эте. Къыскъасы, къафие олмаса, шиир сатырлары дагъыныкъ ве чубалыкъ бир алда къалалар (Лякин бу, къафиесиз шиир олмай демек дегильдир).

Халкъ ве акъикъий халкъ шаири эм кедайы рифманы айрыджа бир дикъкъатнен сайлай ве расткельген сёзни къафие япмай. Халкъ яратыджылыгъындаки къафиелер даима янъгъыравукъ ве аэнкли олалар. Меселя:

Суретинъден аджизмен, озюнъден зарман,
Олип джатсам, сен кельсенъ, къымылдарман.

Мындаки къафиелер акъикъатен дюльбер ве уста эм аэнкли япылгъанлар. Мына, чынълардаки бу киби усталыкълардан файдаланув, ич шубесиз, бизим чечекленмекте олгъан шииретимизни зенгинлештирир ве шаирлеримизнинъ шиирий культураларынынъ артмасына хызмет этер. Чынъларнынъ бу хусусиетлеринден башкъа даа бир чокъ файдалы тарафлары бардыр. Меселя, оларнынъ тили ве ондаки ошатувлар, образлар ве башкъалары. Булар акъкъында ашагъыда айрыджа айтырмыз.

Шимди манелернинъ чынълардан айырылгъан базы бир хусусиетлери акъкъында бир къач сёз.

Юкъарыда къайд эткенимиз киби, манелер де чынълардай халкъ шииериетининъ айры ве эсас бир къысмыны тешкиль этелер. Манелер эсасен Къырымнынъ дагълыкъ районларында, чынълар исе чёль районларында яшамакътадыр. Ондан себеп олар арасында дигер формаль айрылыкъларнен берабер шиве айрылыкълары да бардыр. Бу джеэттен чынъ ве манелер тилимизнинъ шивелерини ве онынъ хусусиетлерини огренмек ичюн де айрыджа бир эмиетке маликтир.

Бизим фикримизндже, башта бир, манелерде, чынъларда олгъан тематика кенишлиги ёкъ. Манелерде актуаль ичтимаий ве

сиясий меселелерден зияде турмуш ве хусусий севги малюматы устюнликни ала.

Бугуньде бизим къолумызда язылы оларакъ сакълангъан ве халкъ арасында чокъ айтылмакъта олгъан малюматларгъа бакъкъанда, бу ал акъикъатен де ойледир. Манелерде ритм чынъларгъа коре даа джанлы ве тез арекет этиджи бир темпке багълыдыр. Бу ал исе манелернинъ оюннен сыкъы багълы олгъаныны косьтермектедир.

Акъикъатен, манелер эксериетнен ялы боюнда дам тёпелеринде, къыз джыйынларында, къоран тепкенде ве джыйын туткъанда айтыла, анда формалаша ве чечекленелер. Чынъларда исе бу оюн мотиви ве тактлары сезильмей. Чюнки олар тойларда, джыйынларда, талакъаларда къызларнен яшларнынъ группа-группа отурып бири-бирлерине къаршылыкълы оларакъ айтылалар. Чынъларнынъ къурулышы ве макъамлары оюн тактына уйгъун кельмей. Манелерде оюн такты ве цезураларгъа болюнюв бар. Бойле аллар исе оларны озьлерине махсус къаиделерге-макъамларгъа багълай. Бойледже, манелерде мевзуат тарлыгъынен бирге макъам тарлыгъы да бардыр. Чынълар исе пек чокъ ве чешит къаиделерге-макъамларгъа уйдурылып айтылалар. Бу чынъларнынъ асла озь макъамлары ёкъ демек дегильдир. Чынъларны мане макъамынен айтмакъ да мумкюндир. Амма манелерни чынъ макъамынен айтмакъ мумкюн олмай.

Манелернинъ биринджи эки мысрасы бири-биринен рифмадаш олалар, лякин эсас къафие экинджи мысранен дёртюнджи мысрада ола. Бойледже, манелердеки мысралар цезураларгъа — паузаларгъа болюнелер. Бу болюнюв ритмни чынълардаки ритмден бираз арекетлидже япа. Бундан да башкъа, эм биринджи, эм экинджи, дёртюнджи мысраларнынъ къафиедаш келювлери манелерни даа музыкаль бир къуветке малик эте. Меселя:

Къая тюбюнде чокъракъ,
Сен гуль олсанъ, мен япракъ,
Кель экимиз сарылшайыкъ,
Душман козюне топракъ.

* * *

Бир къач сёз де чынъ ве манелернинъ тили ве олардаки ошатувлар акъкъында. Чынъ ве манелернинъ тили халкъ тилининъ энъ

джанлы ве энъ образлы бир къысмыны тешкиль эте. Лякин бизде ондан файдаланув ве оны огренюв иши олдукъча зайыфтыр.

Халкъ яратыджылыгъыны огренмейиндже, халкъ тилининъ хусусиетлерини озь тамлыгъынен огренмек мумкюн дегильдир. Онынъ ичюн рус эдебий тилини мейдангъа кетирген улу Пушкин: «Бурунгъы йылларнынъ йырларыны, масалларыны ве башкъаларыны огренмек рус тилининъ хусусиетини там манасынен огренмек ичюн мытлакъа керек бир алдыр. Бизим критиклеримиз оларнен нафиле эгелешелер»*, — дей. Онынъ ичюн бизим тильджилеримиз ве эдебий тильни байыткъан ве, даа догърусы, байытмагъа борджлу олгъан языджыларымыз халкъ яратыджылыгъыны огренмеюв ишинден вазгечмек кереклер.

Чынъ ве манелердеки тиль саделиги ве образлылыгъыны коре де, оларны окъуп-окъуп тоямайсынъ, аман окъуйджагъынъ келе. Олар инсанны даима джоштура ве зевкъландыралар.

Оларда энъ терен ве энъ индже севги ве къайгъы дуйгъуларыны бермек ичюн саде ве манаджа олдукъча бай ошатувлар къулланыла.

Меселя: иджретнинъ халкъкъа не къадар терен яныкълар къалдыргъаны акъкъында айтылгъан чынъдаки ошатувгъа дикъкъат этинъиз:

Терк эттик биз Къырымны къыймай-къыймай,
Ичке сыйгъан баламыз дюньягъа сыймай.

Халкънынъ о куньки аджыныкълы ве бахытсыз омюрлери бу эки мысрада гъает дуйгъулы ве терен маналы оларакъ берильген. Буны даа дуйгъулы этип айтмакъ мумкюнсиз дереджеде, онынъ ичюн халкъ акъикъий шаир ве акъикъий художниктир.

Турмуш ве севги чынъларындаки ошатувларгъа ве оларда олгъан муляйимлик ве самимийликке бакъынъыз. Оларнынъ эр бир сёзю ве ошатувлары юрекнинъ энъ терен кошелеринден къопалар. Иште, бундан себеп олар олдукъча яшавчан ве дуйгъулылар. Айткъанымыз киби, оларда халкънынъ энъ самимий сёзлери ве ошатувлары сакълана. Меселя:

1. Сыр сандыгъынъ болайым, сыр сакълайым.
2. Ах, деп сени айтаман, акъ бавурым.

* Пушкиннинъ 1828 сенеси «Евгений Онегин»ге берильген рецензия мунасебетинен япылгъан къайдындан.

3. Ачкъан чечек, лялемсинъ, бульбулимсинъ,
   Бутюн Къырым ичинде топ гулюмсинъ.
4. Айтчы, джаным, айтчы сен, мугъайтмачы.
5. Айбетлимсинъ, назлымсынъ, джигеримсинъ.
6. Чечек десем, чечекдай, гуль десем, гульдай,
7. Гурюльдейсинъ алдымда акъкъан сувдай.
8. Гуль багъчанынъ чечеги, сармашыгъы,
   Сенсинъ, джаным, джыйыннынъ джарашыгъы.
9. Арувымсынъ, арувсынъ, куйдюресинъ,
   Озь тилинъмен озюнъни сюйдиресинъ,

киби мисаллерни сюрюсинен кетирмек мумкюндир.

Яшлыкъ озюнинъ энъ индже дуйгъуларыны энъ зияде табиаттаки гузелликлерге ошатув ёлунен айта. Асла халкъ яратыджылыгъында табиаткъа буюк ве самимий севги бар. Онынъ ичюн мусбет ошатувлар, эпитетлер даима табиат адиселеринден алына. Кунеш, ай, йылдыз, багъ, багъча, ляле, чечек, гуль, бульбуль, дерья-денъиз, акъкъан сув — мына булар халкъ яратыджылыгъында даимий мусбет ошатувлар сайылалар. Лякин гуль, чечеклердеки омюр къыскъалыгъы ошатувларнынъ энъ юксеклигине котерелип оламай. Бунынъ мисалини шу манеде пек ачыкъ корьмек мумкюндир:

Къая тобю саз олур,
Гуль ачылса, яз олур;
Мен санъа гуль деямам,
Гульнинъ омрю аз олур.

Онынъ ичюн халкъ энъ устюн, энъ къуветли ошатувлардан бири этип айны, кунни, йылдызларны ве сувларны къалдыра. Бу мусбет аньане бизим бугуньки поэзиямызда да олдукъча темелли ве итибарлы бир ер тапкъаны киби, бутюн совет халкъларынынъ яратыджылыгъында да терен дуйгъуларны, кенъ фикирлерни айткъанда къулланылгъан ошатувлар ве эпитетлер олып къалалар.

Чынъларда портрет берюв, табиатны тасвирлев меселеси олдукъча меракълыдыр. Экишер мысрадан ибарет олгъан чынълар там бир фикир айтып бергенлери киби, ресимлер ве образларыны да уста берелер. Халкънынъ усталыгъы ве чеберлиги бу меселеде де озюни пек джанлы косьтере. Меселя:

Чыбыртма къашкъа, ал тору, тебретме ышлап,
Барсам минип коюнъе, къалырман къышлап.

Мында, йигитнинъ аты акъикъатен козь огюнде джанлана. Ве атнынъ хусусиети де айтыла.

Кене къыз образыны косьтерген чынълардан шу чынъгъа дикъкъат этинъиз:

Бойдан бойчан, бель индже, сачлар къундуз,
Эки бети — эки алма, козьлери йылдыз.

Аз сёзнен ачыкъ портрет ве образ берюв де асла бундан ибарет ола. Чынълардаки сёзлернинъ тюзгюнлиги ве акъынтылыгъы берильген адиселерни озь толулыгъынен сезмеге ве тасавур этмеге хызмет эте. Меселя:

Дерья терен, къум салкъын, мейдан ялы.

Чынъ ве манелерде сес текрарланувлары оларнынъ тилине бир къат даа музыкалылыкъ бере. Меселя:

Чечек десем, чечекдай, гуль десем гульдай.

Бундан да башкъа, бир сеснинъ чокъ текрарланмасына да айрыджа дикъкъат этиле. Меселя:

Джапалакъдай джангъызман, акъкъувдан такъман,
Сенмен ойнап кульгеним унутмайджакъман.

Чынъ ве манелерде айтылмакъ истенильген эсас фикирни айтмакъ ичюн ве табиат адиселери параллель кетирильгени киби, къошут оларакъ сес текрарланувлары да кетириле. Кестирип айтмакъ керек ки, бу пек сийрек алларда ола. Меселя:

Лям лям мийим, лям мийим, лям мийим лена,
Бир айтаджакъ сёзюм бар, къалсанъ тена.

Асла халкъ поэзиясында айтыладжакъ фикирге омюр ве табиат адиселеринден параллель кетирип айтмакъ характер бир нокъта-

дыр. Бу алны рус халкъынынъ частушкаларында, Азербайджанлыларнынъ манелеринде, къазантатарларнынъ бейитлеринде де ачыкъ корьмек мумкюндир. Меселя, шу частушкагъа дикъкъат этинъиз:

Вы не все, цветочки, вяньте,
Хоть ты, травка, зеленей,
Вы не все меня ругайте,
Хоть ты, милый, пожалей.

Мына къазантатар бейити:

Миним сюйип, джиккен атым,
Къара блен, тимир кок,
Сагъынгъанда айгъа къарим,
Ай да ялынъыз миним кюк (киби).

Бизим чынъ ве манелеримизде де бу ал бар. Меселя:

Сув янында кок нане,
Топладым дане-дане,
Арув къызнынъ артындан
Олдым дели-диване.

Я да шу чынъларгъа дикъкъат этинъиз: оларнынъ биринджи мысралары башкъа ве экинджиси исе даа башкъа бир шей акъкъында айта. Лякин, юкъарыда кетирильген мисаллерде олгъаны киби, булар арасында ички якътан сыкъы багъ бардыр:

Ярашыкълы коюм бар, онъ битер чынар,
Сюйгенине къавушкъан, онъгъан къуллар.

Йылдыз сийрек, кок ачыкъ, булутсыз ава,
Яресизмен, янъгъызман, джурек джана.

Бу ерде астыны сызып къайд этмек керек ки, чынъларда да, манелердеки киби, бу къошут кетирювлер оларнынъ тематикалары оськен сайын бите ве азала бара. Бу куньде тешвикъат ве пропаганда ишинде актив бир роль ойнагъан янъы чынъларда бу ал баргъан сайын эксиле. Бу исе чынъларнынъ, манелерге бакъкъанда, эм мундериджеве эм де шекильдже тез ишленильгенини

ве оськенини косьтермектедир. Бу киби осюм оларнынъ тилинде де корюльмектедир.

Эски девир чынъларынынъ ве манелерининъ тилинде сиясий, ильмий ве техника терминлери ёкъ дереджесиндедир. Бу уфакъ фактнынъ озю кечмиште халкънынъ сиясий, ильмий ве медений дереджесининъ не къадар ашагъы ве къаранлыкъ бир алда олгъаныны айтмакътадыр. Шимдики чынъ ве манелернинъ тили бутюнинен башкъадыр. Олар сиясий, ильмий, техника терминлеринен толу олгъаны киби интернациональ терминлеринен де толудырлар.

Революциягъа къадар олгъан чынъ ве манелер эмекдар халкънынъ агъыр ве укъукъсыз яшавыны бильдирген. Ынъранувлар ве къайгъырувларнен толу олса да, олар пессимизмден бутюнлей узакътырлар. Оларда халкънынъ эм шадлыгъы ве эм де къайгъысы, севгиси джанлана. Яни халкъ озюнинъ енъеджегине ве бахытлы кунь келеджегине даима ишана, онынъ ичюн шенъ, оптимист характерли севги чынълары ве манелери де догъура. Асла пессимизм халкъ яратыджылыгъына бутюнлей ят бир алдыр. Онынъ ичюн рус языджысы М. Горький: «Шуны къайд этмек пек муим ки, фольклорны яратып къалдыргъанларнынъ агъыр ве азаплы яшавларынынъ — оларнынъ къуллыкъ эмеклерининъ истисмарджылар тарафындан манасызландырылгъанына ве шахсий омюрлерининъ укъукъсыз ве къорчалавсыз олгъанына бакъмадан, пессимизм фольклоргъа тамамынен ябанджыдыр. Бутюн буларнен бирликте озюнинъ ольмейджегини анълав ве озюне душман къуветлерини енъеджегине иланув коллективге насыл да олса хас олгъан бир анъдыр» — дей.

Мына, бойле бир анъ халкъ яратыджылыгъынынъ эр бир жанрында сезилип тургъаны киби, чынъ ве манелерде де сезильмектедир. Акъикъий оптимист бир рухкъа малик олгъан чынъ ве манелеримиз ватан севгисинен де толудырлар. Оларда Къырымнынъ дюльберликлери корюлип ве сезилип тура:

Зевкъы артыкъ Къырымнынъ, къышы — яздай.
Топрагъы алтындай, ташы эльмаздай.

Бойле бир яратыджылыкъны севмек ве топламакъ иши эр бир совет интеллигентининъ ве, биринджи невбетте, языджыларнынъ энъ къыйметли бир иши олмалыдыр.

Къырымтатар халкъ масаллары акъкъында*

Къырымтатар масаллары къараманлыкъ акъкъындаки эпослар характерини ташыгъан эпик эсердир. Масалларда эмекдар халкънынъ корип кечирген агъыр турмушы, бахт ве сербестлик огърунда девам эткен исрарлы курешлери акс олунмакътадыр. Бу масаллар бизге эр шейден зияде халкънынъ къараманлыкъ чизгисини ве онынъ аджайип эдебий усталыгъыны косьтермектедир. Буларнен бирликте олар зенгин бир фантазиягъа малик олгъан эсерлердир. Масаллардаки фантазия халкънынъ омрю, акъикъий истеклери ве хаялларынен багълыдыр.

Аджайип багъ-багъчалар, берекетли топракълар, кокке аралашкъан зийнетли кок сарайлар, эр шейни аль эткен-енъген сербест инсанларнынъ, батырларнынъ акъыллы ишлери ве бутюн аджайип дюльберликлернинъ эписи — халкънынъ табиий ве энъ акъикъий истеклеридир. Онынъ ичюн масаллар эмекдар халкънынъ омрюнде ве онынъ медениетининъ тарихында айрыджа бир эмиетке маликтирлер.

Илькиде масаллар инсан эмегини енгиллештирмеге, онынъ фантазиясыны осьтюрмеге хызмет эткен буюк бир вастадыр. Бойледже, масалларнынъ вазифеси халкънынъ озь кучюни, озь акъкъыны, озь сербестлигини ве эрлигини эм Ватангъа олгъан севгисини уяндырмакътан ибареттир.

Оглеринде бойле муим вазифелер тургъаны ичюн де олар халкъ тарафындан севгинен динълениле ве яшатылалар. Масалларнынъ хусусиетлери Ф. Энгельснинъ немсе халкъынынъ «Халкъ китаплары» акъкъында язгъан фикирлерини козьде туткъанда даа да ачыкъ ве айдын анълашылмакътадыр. Энгельс язылы эдебияттнен халкъ яратыджылыгъы арасында джурьген халкъ китапларынынъ вазифелерини ве макъсатларыны тайин этерек: «Халкъ китабынынъ вазифеси озюнинъ куньдюзки агъыр ишинден ёрулып къайткъан койлюни эглендирмек, гонъюллендирмек, джанландырмакъ, онынъ агъыр эмегини унуттырмакъ, онынъ ташлы топрагъыны гузель къокъулы багъчагъа чевирмектир. Онынъ вазифеси зенаатчынынъ зенаат ханесини ве эзиетленген уста ярдымджысынынъ йыкъынықъ эвчигини шиириет дюньясына, алтын сарайгъа чевирмек, онынъ томалач арувыны аджайип дюльбер падиша

* К. Джаманакълы. Къырымтатар халкъ масаллары акъкъында // Совет эдебияты, 1941. — № 2. — С. 21—30.

къызы тарзында тасавур эттирмектир; лякин айны заманда халкъ китабынынъ вазифеси оларнынъ озь кучьлерини, озь акъларыны, озь сербестликлерини анълавгъа меджбур этмек, оларнынъ эрлик кучьлерини, оларнынъ Ватангъа олгъан севгилерини уянтмакътыр» — дей. Ф. Энгельснинъ халкъ китаплары акъкъында айткъан бу фикирлери догърудан-догъру халкъ яратыджылыгъына да аиттир.

Бу эсерлерде, юкъарыда къайд эткенимиз киби, халкънынъ бахыт ве сербестлик акъкъында олгъан беклевлери, эрлик кучьлерининъ къудрети ве Ватангъа олгъан севгилерининъ теренлиги джанланмакътадыр. Бойле дегерли ве бай бир мундериджеге малик олгъан къырымтатар масаллары къурулышча саде ве сюжетче меракълы олалар. Олар эр вакъыт адий инсанларнынъ курешлерини ве оларнынъ къараманлыкъларыны косьтерген фактлар узерине къурулырлар.

Масалларда къараманлыкъ чизгилерини ташыгъан бу инсанлар, адети-узьре, чокъусы фукъаре, ыргъат яшлар ве эмек адамларыдыр. Олар эр тюрлю зорлукъларгъа тёзе бильген ве эр тюрлю къыйынлыкъларнынъ астындан усталыкънен курешип чыкъа бильген отькюр акъыллы, сабырлы ве эр адымыны тюшюнип аткъан къараманлар олалар. Бу къараманларгъа къаршы оларакъ къоюлгъан еди башлы девлер, аждерхалар, падишалар, султанлар ве оларнынъ везирлери исе зайыф, матюв сумалакъ, къоркъакъ,перишан бир къувет оларакъ икяе олуналар.

Масаллардаки къуветлернинъ бойле бири-бирине къаршы къоюлып икяе олунмасы оларнынъ акъикъатен ичтимаий бир адисе олгъаныны ве халкънынъ энъ зенгин фикрий байлыгъы экенини бир къат даа тасдикъ этмектедир.

Масалларда истисмар сынфына къаршы буюк бир ачув бар. Олардан, яни падишалардан, султанлардан ве ханлардан тек инсанлар дегиль, атта энъ кийик йыртыджы айванлар биле джиренелер. Онынъ ичюн де масалларда бойле алларгъа ер чокъ бериле.

Бундан да башкъа, къайд эткенимиз киби, масаллардаки падишалар, султанлар ве ханлар беджериксиз адамлар оларакъ икяе олуналар. Яни олар озьлери озь башларына ич бир шейни чезамайлар, энъ уфакъ меселени биле озь везирлеринден сорап, акъыл танышып япалар. Бу уфакъ фактта биле истисмарларгъа къаршы буюк сиясий сатира ве терен тенкъит бар, бундан

истисмарлар джемиетинде олгъан укюмдарлыкънынъ укюми сарсынтылы, темельсиз бир эсас узерине къурулгъаныны ве онынъ эбедий олмагъаныны анъламакъ мумкюндир. Аслы, халкънынъ шаирлиги, терен акъыллылыгъы ве сезюв даиресининъ кенишлиги де мындадыр. Халкъ яратыджылыгъында терен акъыллылыкъ ве узакъ корюввченлик бар.

Масалларда: падишалар, султанлар ве ханлар даима енъилелер. Оларны енъген эмек адамлары: ыргъат ве фукъаре яшлар олалар. Адети-узьре олар эки ве я учь догъмуш агъа-къардаш олалар. Аль этиджи къараманлыкъ исе, чокъусы вакъытлар, кучюкте къала. О, акъыллы, ирадели ве йигит табиатлы оларакъ косьтериле. Бу ал аман-аман бутюн халкъларнынъ масаллары ичюн умумий ве характерли бир чизгидир.

Буны бизим «Къоркъмагъан кучюк огълан» масалында, русларнынъ: «Норка-зверь» ве грузинлернинъ «Пашкундж» адлы масалларында пек ачыкъ корьмек мумкюндир. Бу учь масалда да фабула ве сюжет тувгъанлыгъы бар. Эр биринде енъиджи къувет кучюк огълан ола. Бизим масалларда олгъаны киби, рус халкъы ве Кавказ халкълары масалларына да енъиджи къувет, къараманлыкъ къорантанынъ кучюгине аиттир. Масалларда буюклернинъ башлагъан ишлери даима кучюклер-яшлар тарафындан девам эттириле.

Бу ал дюньяджа эмиетке малик олгъан эпос эсерлерде даа да ачыкъ ве къуветли акс олунгъандыр.

Эпослардаки къараманларнынъ къараманлыкълары несильден несильге авушып, девам эте. Эксериетнен душманнынъ тышкъы уджюмлерини къатты оларакъ енъмек къараманларнынъ неслине — огъулларына къала. Бунынъ энъ джанлы мисали дюньяджа эмиетке малик олгъан эрмени халкъынынъ эпосы «Сасунлы Давуд» ве къыргъызларнынъ «Манас» адлы гениаль халкъ эсерлеридир. Бундан да башкъа, буны бизим къырымтатар халкъынынъ энъ эртеги эпосындан бириси олгъан «Эдиге» эпосында да пек ачыкъ корьмек мумкюндир. Эдигенинъ Токътамыш ханнен ве онынъ огълунен олгъан курешини Эдигенинъ огълу Нурадин девам эттире ве енъиджи къувет оларакъ Нурадин къала. Бундан себеп масалларда олгъан учь къардашкъа да оларнынъ энъ кучюгининъ даима деерлик енъиджи бир къувет оларакъ къалувына ве онынъ акъыллы ишлерине ялынъыз масалнынъ къурулышында олгъан формаль бир момент деп бакъмакъ догъру дегильдир. Мында, бириНджиде, бутюн теренлигинен халкънынъ озь келе-

джегине олгъан ишанчы ве умюти сакъланмакътадыр. Экинджиде исе, халкънынъ анъында яшлыкънынъ даима тазе оларакъ ве келеджекнинъ яхшылыкъларыны эльде этеджек ишанчлы бир къувет оларакъ яшагъаны косьтерильмектедир.

Кучюк огъланларнынъ эксери алларда енъиджи ве акъыллы тасавур этильмелерининъ аслы манасы да, иште, бу моментлернен анълатыла билир. Базан кучюк огъланлар «матюв» оларакъ тасвир этильселер биле, нетиджеде олар кене де енъиджи олып къалалар. Бу моментнинъ озю де бизим къайд эткен фикиримизнинъ догърулыгъыны къавийлемектедир.

Масалларнынъ пек чокъусы койлюлер арасында догъып ве яшап кельгендир. Онынъ ичюн койлюлер арасындаки сынфий курешни акс эттирген масаллар пек чокътыр. «Косе масалы», «Ыргъат масалы» киби масаллар бунынъ ачыкъ мисалидир. Бунынъ киби масаллар халкъ арасында энъ чокъ айтылгъан масаллардандыр. Олар эм буюклер, эм де балалар арасында меракънен динъленилирлер. Бу масалларда истисмар сынфына къаршы кескин ачув дуйгъусы бардыр.

Масалларда инсан образларынен бирликте айван образы да буюк ер тутар. Инсанларнынъ якъын достлары оларакъ атлар ве къушлар алынгъандыр. «Ат мураттыр» дегенлери киби, дюльдюллер (джуйрюк атлар) инсанларны эр сой агъыр белялардан къуртаргъан ве онъа ич де чезильмез дереджеде зор олгъан меселелерни чезмеге ярдым эткен ёлдаш оларакъ косьтерильмектедир. Бу алны «Памукъ къыз» адлы уста айтылгъан масалда корьмек мумкюн. Бу масалдаки яшкъа къараманлыкъ огреткен ве онынъ курешине ярдым эткен ат ола. Бу ат коклерге учкъан, эр шейнен сёйлене бильген акъыллы, джесюр ве къараман бир ат. Бойле атлар къырымтатар масалларнынъ энъ севимли образларындан сайылыр.

Бу сой атлар эксери фукъаре яшларнынъ атлары олалар. Оларнынъ огюне ич бир шей къаршы чыкъмай. Падишанынъ дюльдюллерини исе инсанлар биле оза. Бу ал «Къырымнынъ къара кекели» деген масалында пек ачыкъ корюне. Мында падишанынъ дюльдюлини чолакъ бир адам оза. Шай этип, бу ерде де падишаларны кулелер.

Масалларда ат образынен бир сырада къартал образы да мусбет оларакъ бериле. Къартал образы энъ зияде девлер иштирак этkенде ола ве о къушлар девлерге къаршы къоюлалар.

Къарталлар еди къат къаранлыкъ ернинъ тюбюндеки халкъларны сувсызлыкъта ве сыкъынтыда туткъан еди башлы девлернинъ, аждерхаларнынъ башыны кесип, халкъкъа тынчлыкъ берген, сув кетирген йигитлерни ер устюне — ярыкъ дюньягъа чыкъаралар. Оларгъа айрыджа бир къараманлыкъ, самимийлик ве инсаниетлилик дуйгъусы бериле. Меселя, «Фукъаре огълу авджы» деген масалда авджы яшкъа падишанынъ къызыны алып берювде ярдым этиджи айванлардан: аюв, арслан, тильки киби айванлар бутюн йыртыджы айванларны топлап, падишагъа къаршы уджюмни ерде япалар. Къартал исе къарталларны топлап, авадан уджюм эте, таш ягъдыралар. Шай этип, падишаны енъелер. Падишанынъ къызыны да фукъаре огълуна алып берелер.

Падиша къызыны алув ве бунынънен берабер падишалыкъны да озь элине кечирюв идеалы масаллардаки къараманларнынъ эсас идеалларындан биридир. Бу ал халкънынъ идарени озь къолуна алув акъкъында олгъан ве чокътан берли яшап кельген истеги ве энъ яхшы умютлеринден бириси оларакъ анълатыла билир. Халкънынъ масалларда яшап кельген бу умют ве истеклерининъ пек эски девирлерден берли девам этип кельгенини ачыкъ анъламакъ ичюн мытлакъа масаллардаки аджайип къарталларгъа, атларгъа ве чешит айванлар образларына да дикъкъат этмек керекмиз.

Акъикъат ве бахт ичюн курешкен инсанларгъа эр шей, атта айванлар, къушлар биле ярдымгъа келелер.

Масалларда фантазия пек буюктир. Бунынъ эсас себеби табиатнынъ къуветини инсанлар озь истеклерине табий эттирмек истегинен багълыдыр. Къырымтатар масалларында айван ве къуш образлары да даима мусбет къараманларнынъ енъишлерине ярдымджы къувет оларакъ анъылалар. Буларнынъ эписи акъикъат ве бахт огърунда алынып барылгъан курешнинъ не дередже къуветли ве азаматлы олгъаныны косьтермек арзусынен багълыдыр.

Масалларда мусбет оларакъ берильген инсан образларына зорлукъларда ярдым косьтериджилерден бири де адеттен тыш бир къуветке ве аджайип муджизелерге малик олгъан инсанлардыр. Бу инсанлар озьлерининъ бир «уф!» демелеринен обаларны, тав ве къырларны ёкъкъа чевирелер, ер юзюни тоз-туман этип, кокке савуралар, дерья-денъизлерни къуруталар. Шай этип къараманнынъ енъишлерине ёл ачалар ве оларга ярдым этелер.

Къырымтатар масалларынынъ буюк бир эксериети реаль бир акъикъат узерине тизильген масаллардыр. Оларда халкънынъ

омрю ве беклевлери даа да ачыкъ ве конкрет акс олунмакътадыр. Меселя, та 1896 сенесинде академик Радлов тарафындан язылып алынгъан «Буюк Ламбат масалы»нда халкънынъ озь миллий азатлыгъы огърунда япкъан курешлери ве истеклери пек ачыкъ косьтерильмектедир. Мында эсас оларакъ кучюк огъланнен къыркъ башлы аждерха бири-бирлерине къаршы къоюлалар. Кучюк огъланнынъ эр бир арекети динълейиджилерде байнынъ халкъкъа къаршы олгъан ынтылувларына нефрет уяндырмакъ макъсадынен ишленгендир.

Къырымтатар масалларында динге ве моллаларгъа къаршы кескин бир ачув ве протест дуйгъусы бардыр.

Сатиралы масаллар озьлерининъ къурулышлары джеэтинден дигер шекильдеки масалларгъа нисбетен гъает къыскъа бир шекильде олурлар. Бойле бир шекиль бу сой масалларны даа да яшавчан япа. Бу масалларда айрыджа дикъкъат этильмеси керек олгъан муим бир момент олса, о да динге, динджилерге — къады ве моллаларгъа къаршы олгъан куреште къадын-къызлар да актив иштирак этелер. Къадын-къызлар образлары халкъ яратыджылыгъында сербестлик огърунда курешкен актив бир къувет оларакъ косьтерилелер. Буны «Къадынен койлю» ве «Памукъ къыз» масалларында корьмек мумкюндир.

Сёз сырасы кельгенде, айрыджа къайд этмек керек ки, «Акъкъабакъ къыз» масалынынъ сюжети А. С. Пушкиннинъ «Чар Салтан акъкъында масал» деген эсерининъ сюжетине (хусусан баш къысмы) олдукъча якъындыр.

Рус алимлери «Чар Салтан» эсерининъ конкрет оларакъ насыл бир чокъракъ эсасына эсаслангъаныны бугуньге къадар тайин этип оламадылар. Бир сыра алимлер бу эсернинъ халкъ яратыджылыгъындан зияде Куньбаты Авропа язылы эдебияты эсасына тизильгенини айтмакъ истейлер. Бизим фикиримиздже, «Чар Салтан» масалынынъ эсасында къырымтатар масалларындан олгъан «Акъкъабакъ къыз» масалы киби масалларнынъ да юкъунтысы ёкъ дегильдир. Мында эм сюжет, эм де тематика джеэтинден буюк бир тувгъанлыкъ бар. Пушкин Къырымда олгъанда, татар халкъ яратыджылыгъыны буюк бир меракънен огренген. Ихтимал, о вакъыт бу сой масалларнен де таныш олгъандыр. Пушкиннинъ масалында олгъаны киби, «Акъкъабакъ къыз» масалында да учь дане догъмуш къыз пенджере огюнде отурып, ореке ишлейлер. Олар бу вакъыт озьлерининъ падиша къадыны олмакъ истегенлерини арзу этип, бири-бирлерине озь арзуларыны икяе этелер.

Къызларнынъ буюги: «Мен падишанынъ къадыны олсам, бир чадыр къурар эдим, о чадыргъа падишанынъ бутюн аскерлери сыгъар эди», дей. Ортанджысы: «Мен падишагъа бир къазан япар эдим, бу къазаннен пиширильген ашны онынъ бутюн аскерлери ашаса биле ярысы артып къалыр эди», дей. Къызларнынъ энъ кучюги исе: «Мен падишагъа бир огланнен бир къыз догъурыр эдим, айгъа, куньге бакъылыр, о балаларгъа бакъылмаз эди» — дей.

Падиша бу къызларнынъ бойле лакъырдыларыны пенджере тышындан динълеп анълай ве сабасына къызларнынъ учевине бир кереден къуда ёллай. Къызларнынъ учевини де озюне къадынлыкъкъа ала.

Куньлерден бир кунь падиша дженкке кете, бу вакъыт кучюк къыз бир огъланнен бир къыз догъура. Акъикъатен айнен куньге бакъыла, о балаларгъа бакъылмай экен, о къадар да дюльбер экенлер. Падишагъа эльчи джиберип, эвлят догъгъаныны бильдирелер. Аптелери къардашыны куньлеп, бир джадыны къолгъа алалар да, онынъ вастасынен балаларны сандыкъкъа къойдурып, денъизге ташлаталар. Балаларнынъ ерине исе эки копек баласы кетирип, оларны бала догъгъан легенге къойдуралар. Бир вакъытта падиша эвине къайтып келе. О, эвинде бала ерине копек балаларыны коре. Бу алны корьген падиша шашып къала, не япаджагъыны бильмей, ачувлана, кучюк къадыныны энъ къатнавлы учь айырма ёл ортасына чукъур къаздырып, тирилей кокюсине къадар комдюре. Эки тарафына да эки копек баласыны комдюре. Бу къадын ичюн бир де тюрбе таш яптыра.

Тюрбе ташына да «Кельген-кечкен тюкюрип кечсин» деп яздыра. Шай этип къадыныны джезалай. Сандыкъкъа къоюлып, денъизге ташлангъан балалар бир талай вакъытлардан сонъ экинджи бир падишалыкъкъа ялдап чыкъалар. Онда бу балаларны сейрангъа чыкъкъан падиша къызлары раст кетирип, эвлерине алып къайталар. Бу къызлар шу мемлекет падишасынынъ къызлары экен. Шай этип бу балалар падишалыкъта осип буюйлер. Куньлерден бир кунь оськен-буюген балалар озь ана-бабаларыны къыдырмагъа чыкъалар. Ёлда, бир ерде бу эки эвсиз яш озьлери эв къурып, омюр этмеге башлайлар. Къызнынъ агъасы авджылыкъ япа, шунынънен кечинелер. Бу яш эр кунь авгъа чыкъкъанда, бир падишанен раст келише. Бу падиша да яшнен къызнынъ бабасы экен, лякин олар ич де бири-бирлерини танымайлар. Падиша

эвине кельгенде, бойле бир яшнен раст келишкенини озь къадынларына айта. Къадынлары о яшнен маракълана башлайлар, нетиджеде о яшнынъ денъизге быракъылгъан бала олгъаныны анълайлар. Бундан сонъ падишанынъ къадынлары ерли джадыларны къолгъа алып, къызнен яшнынъ къардаш достлугъыны бозмагъа тырышалар. Бу къадынлар тюрлю тедбирлер япалар, лякин оларнынъ тедбирлерининъ ич биринден бир шей чыкъмай, шай олгъан сонъ, олар яшнен къызны эвлерине мусафирликке чагъырып, зеэр ичирип ольдюрмекни тюшюнелер, шай да этелер, яшнен къызны мусафирликке чагъыралар. (Яш о вакъыт Акъкъабакъ къызгъа эвленген ола).

Мусафирликке яшнен келин ве къыз — учеви бирликте келелер. Келин (Акъкъабакъ къыз) гъайып бильгенинден, падиша къадынларынынъ макъсадыны эвельден анълай. Яшнен къызны олюмден къуртара, кельген мусафирлернинъ экисини исе кучюк къадынынынъ балалары олгъаныны къонакъбайларгъа айта. Падиша шу ерде абдырай ве аджеле эмир берип, кучюк къадыныны азат эттире. Шай этип ифтиралангъан къадын Акъкъабакъ къыз саесинде азат олуна ве янъыдан акъикъий омюр сюрьмеге башлай. Бу масалда, корьгенимиз киби, энъ буюк къараманлыкъ япкъан ве ифтираджыларнынъ устюни ачкъан Акъкъабакъ къыз ола.

Бойле акъикъат ичюн ве омюр достлугъы ичюн курешкен къадын-къызлар образлары къырымтатар масалларынынъ эсас образларындандыр. Масаллардаки къызлар «айнынъ он дёртю», «дюнья гузели», «сурети сувгъа чайылып ичильгендай» деген ошатувларнен берильген акърансыз дюльбер къызлардыр ве бу дюльберлерге олгъан терен ашыкълыкъны ич бир къувет енъалмай.

Масалларда, умумен халкъ яратыджылыгъында ве бу джумледен язылы эдебиятта севги даимий ве эсас мевзулардан биридир. Халкъ яратыджылыгъы акъкъында сёз джурьсеткенде, севгининъ этрафлы ве терен ишленюви энъ зияде масалларда ве эпик поэмаларда корюльгенини къайд этмек керек. Олар энъ зияде феодализм шараитинде диний эзювлерге къаршы тургъан ве шахыснынъ сербестлигини огге сюрьген прогрессив эсерлер оларакъ мейдангъа кельгендирлер. Бойле улу классиклернинъ яратыджылыкъ къуветлерине гъыда берюв ишинде къырымтатар фольклорынынъ да ролю буюктир. Пушкин ве Горький къырымтатар халкъ яратыджылыгъындан къайта-къайта орьнеклер алгъанлардыр. Меселя, Пушкин къырымтатар масаллары ве йырлары эсасында

аджайип «Багъчасарай чешмеси»ни язгъан олса, «Чар Салтан акъкъында масал»ыны ишлегенде де къырымтатар масалларындан файдалангъандыр. Яратыджылыгъы интернациональ характер ташыгъан бу шаир къазах халкъынынъ яратыджылыгъыны да севип огренгендир.

Масаллардаки адиселер бири-бири артындан зынджырланып келелер, вакъиалар бекленильмеден олып кечелер. Базан бир масалда бир къач уфакъ масаллар — адиселер бирлеше, лякин бу бирлешме масалнынъ эсас мундериджесине ич де зарар кетирмей. Эр бир масал конкрет бир нетидже ве там бир фикир ифаде эте. Оларда терен фикирлер бар. Чокъусы алда масалларнынъ сонълары аталар сёзлери киби къуветли айтылгъан багъламаларнен бите. Меселя, «Къаракельди» масалынынъ сонъу «башкъасына хиянетлик этсенъ, озюнъе ярамаз», деп бите. Кене де «Фукъаренен падиша» масалы «падишанынъ огълуны олюмден къуртаргъан зенаат ола», деп бите. Бу киби аллар аталар сёзю, ихтимал, масалларнынъ нетиджеси оларакъ да шекилленгендир деген бир фикирни айтмагъа имкян бере. Масалларнынъ халкъ яратыджылыгъынынъ пек эски жанрларындан бири олгъаныны да эсапкъа алсакъ, бойле бир нетидже ерли ве акълы олур эди деп зан этемиз. Ич шубесиз, бойле аллар даа терен тешкерювлер талап этелер. Мында шуны да айтмакъ керек ки, масал башлары ве сонълары даима бир тарзда олалар. Масал «бир заманда бар экен, бир заманда ёкъ экен, падишалыкънынъ биринде бир яшнен бир къыз бар экен» деп башласа, мытлакъа «асрет асретине къавуша, мурадларына ирелер» деп бите. Бундан да башкъа, масалларда вакъиалар икяе этильгенде, текрарлавлар, бири-бирине ошавлар чокъ олалар. Меселя, учь огъланнынъ ёлгъа кетювлери, ер тюбюне тюшип бахыт ичюн курешкенлери пек чокъ масалларда тюрлю шекиллерде текрарланалар. Айны заманда къырымтатар масалларыны шиирлер де зийнетлемектедир. Асыл къырымтатар фольклорынынъ буюк шиирий бир къуветке малик олгъаныны айрыджа къайд этмелидир. Халкънынъ музыкагъа олгъан авеслиги ве шаирлиги масалларда да пек ачыкъ сезилип турмакътадыр. Масалджылар масал айткъанда, айры масалларны озьлерине махсус олгъан бир макъамнен йырлап айталар. Бойле йыр макъамы масалнынъ шиирнен айтылгъан къысымында даа буюк бир роль ойнай. Меселя, «Нар къамыш» киби масалларнынъ озьлерине махсус макъамлары бардыр.

Къырым масалларынынъ пек чокълары шиирнен де айтылыр. Бу ал масалнынъ умум къурулышына къувет ве джанлылыкъ бере, динълейиджилернинъ масалгъа олгъан авесликлерини къат-къат арттыра. Меселя, «Эсирликке сатылгъан огълан» адлы масалгъа бакъынъыз. Мындаки бейитлер айтылмакъ истенильген эсас фикирни къуветлендирмек ве динълейиджилерде масалгъа меракъ уяндырмакъ ичюн кетириле. Масалджы масалыны айта-айта тура да, бир кереден масал ортасында:

Аз кете, уз кете,
Дере, тёпе, тюз кете.
Айланып бакъса — не бакъсын,
Ине бою ёл кеткен, — дей.

Масалджылар динълейиджилерини ич де ёрултмайлар. Олар динълейиджилернинъ дикъкъатларыны эп янъы-янъы меселелерге джельп этелер. Бундан да башкъа олар озьлерине де дикъкъат этильгенини истейлер. Онынъ ичюн масалджы озь масалыны айта-айта келе де:

Биз бу ерде токътайыкъ,
Бирер къаде тартайыкъ.
Тамакъларымыз дымлансын,
Масалджылар ойлансын.
Тамагъымыз дымланды,
Масалджылар ойланды, —

деп, масал айтув ишини девам эттире.

Халкъ масалджыларны терен бир сайгъынен сая, севе, бир чокъ керелер динълегенлери алда, геджелер бою топлашып, айны шу масалны текрар-текрар динълей ве, динълеген сайын, ондан айрыджа бир зевкъ тапалар. Бу киби моментлер исе масал айтувнынъ айрыджа бир чеберлик ве усталыкъ талап эткенини бир къат даа тасдикъ эте.

Къырым масаллары масал башларынен, текерлемелернен де байдыр. Текерлемелер эсасен динълейиджилернинъ назар дикъкъатыны айтыладжакъ меселелерге джельп этер. Базан оларнынъ мундериджененен ич де алып береджеклери олмаз. Текерлемелер озюне махсус олгъан макъам ве къаиденен чабик-чабик айтылырлар.

Масаллардаки стильдже олгъан саделик эсасен джумлелернинъ къыскъалыгъында ве айдынлыгъындадыр. Бундан да башкъа, олар ошатувларнен де олдукъча байдырлар. Меселя, «Буюк-Ламбат масалы»ндаки Кучюк огъланнынъ къараманлыгъыны динълейиджилерге къуветли ве джанлы этип бермек ичюн: «Дерелерден ель киби, тёпелерден сель киби кете» дениле. Кене де Кучюк огълангъа къаршы къоюлгъан душман аскерлерининъ чокълугъыны анълатмакъ ичюн: «Кокте йылдыз сайылыр, амма аскерлернинъ чадырлары сайылмаз» дениле. «Кель огълан» масалында эски девир къызларынынъ омрюни там айтмакъ ичюн къыз акъкъында сёз кеткенде: «Къафесте отургъан къуш киби отура» дениле. Масалларда дюльберликнинъ энъ юксек ошатувлары айнен кунеш ола. «Акъкъабакъ къыз» адлы масалдаки балаларнынъ дюльберликлери шойле къыяс этиле: «Айгъа, куньге бакъылыр, лякин о балаларнынъ дюльберликлерине бакъылмаз» дениле.

Тильнинъ байлыкъ ве чеберлиги айрыджа чёль районлары масалджыларынынъ масалларында корюнмектедир. Оларда «Эдиге», «Чорабатыр» киби халкъ эпосларынынъ тесири буюктир. Бу эр эки эпоста аджайип тиль байлыгъы бардыр. Бу тиль юзь йылларнен халкънынъ озю тарафындан ишленген джанлы ве яшавчан бир тильдир.

Бир эки сёз де масалджыларымыз ве оларнынъ эмиетлери акъкъында айтайыкъ.

Къырымтатар халкъынынъ пек аджайип масалджылары ве кедайлары бардыр, лякин тарихта олар акъкъында ич бир весикъа къалдырылмагъандыр, демек мумкюн. Академик Радловнынъ 1896 сенеси рус элифбесинен басылып чыкъкъан VII томлу къырымтатар масалларыны язылы оларакъ къалдырув джеэтинден меракълы ве буюк ильмий эмиетке малик олса да, масалджыларны огренюв джеэтинден бу джайынтыкънынъ къыймети ёкътыр, чюнки бу джыйынтыкъта масалларнынъ кимден ве не вакъыт язылып алынгъаны къайд этильмеген, ялынъыз оларнынъ къайсы койден алынгъаны айтылгъан.

Масалджыларнынъ биографияларыны ве оларнынъ материалларыны айры-айры берюв джеэтинден 1937 с. «Къырымтатар масаллары» адынен Алупка музейи тарафындан чыкъарылгъан джыйынтыкъ меракълыдыр. Бу иште ильк оларакъ музей башлангъыч бир иш япты, лякин, бизим фикиримизджe, о джыйынтыкъкъа эсерлери кирген масалджылар профессионал дегиль де, аве-

скяр адамлардыр. Ич шубесиз, сынъырсыз дередждеде бай олгъан къырымтатар фольклорыны яшаткъан намлы халкъ кедайлары олгъандыр, лякин олар акъкъында кимсе тарафындан толу малюмат топланылмагъан. Бу муим иш бугунь де энъ акъсакъ меселелерден биридир. Айры халкъ кедайларынынъ яшагъан девирлерини, айткъан материалларыны толу бильмейиндже фольклор тарихыны толу ве терен огренмек иши олдукъча агъыр бир иштир. Онынъ ичюн бу меселени там манасынен ёлуна къоймагъа чалышмакъ керекмиз.

Бекмамбет Къулмамбет бугунь де сагъ олып ве озь халкъынынъ масалларыны билюви ве оларны халкъ арасында джайратувы джеэтинден алгъышкъа ляйыкътыр.

А. М. Горькийнинъ «Хан ве онынъ огълу» ве «Шаин акъкъында йыр»ыны окъусакъ, къырымтатар масалларынынъ лезети даа да къуветли олып гонъюльге тиелер. А. М. Горький озь эсерлеринде къырымтатар масалджыларына олдукъча мусбет ве толу характеристика бере. Буны онынъ «Шаин акъкъында йыр» адлы революцион романтик икяесинде даа да ачыкъ корьмек мумкюндир.

Заманымызнынъ энъ улу адамларындан бириси, социализм эдебиятынынъ сойбашы А. М. Горький къырымтатар халкъ фольклорындан озь яратыджылыкъ ишине къувет ве гъайрет алды.

Бизим фольклористлеримиз ве эдебиятчыларымыз Пушкин ве Горький киби генийлернинъ Къырымнен олгъан мунасебетлерини ве оларнынъ яратыджылыкъларында олгъан къырымтатар яратыджылыгъы мотивлерини бутюн джиддийлигинен огренмек керектир. Горький ольмезден бир къач айлар огюне Къырымда (Теселлиде) олгъанда, Маршакнен бирликте балалар ичюн язып чыкъармакъ истеген эсерлеринде файдаланмакъ макъсадынен бизден къырымтатар масалларынынъ адларыны ве мундериджелерини яздырып алды. А. М. Горький масалларнынъ адларындан ве мундериджесинден файдаланып совет балаларына меракълы эсерлер бермек истеди, лякин халкъ душманларынынъ къанлы панджалары эдебият генийини бизден вакъытсыз айырды.

Масалларда икяе олунгъан дюльбер багъ-багъчалар, гуллер, бульбуллер, тавлар, къаялар ве денъизлер — булар бутюни Къырымнынъ аджайип дюльберликлеридир.

Акърансыз эдебий эмиетке малик олгъан къырымтатар масаллары халкънынъ Ватангъа олгъан севгисини анъламакъ, анълатмакъ ве къавийлештирмек ичюн айрыджа буюк бир эмиетке

маликтир. Масал къараманларынынъ буюк бир эксериети озьлерининъ бахыт ичюн курешлерининъ ве енъишлерининъ узакъ мемлекетлерде, дигер падишалыкъларда ве еди къат ер тюбюнде япсалар да, нетиджеде мытлакъа къазанчларнен озь догъгъан топракъларына, ана юртларына къайталар. Бу киби чизгилер халкънынъ озь Ватанына олгъан терен севгисинен багълыдыр.

Бизде бугуньде топлангъан масаллар тек бир айры масалджылардан дегиль де, Къырымнынъ чешит районларындан топлангъан масаллардыр. Онынъ ичюн оларгъа берильген бу юкъарыдаки къыймет кениш халкъ репертуарыны козьде тутып берильгендир.

Халкъ эдебиятынынъ муим вазифелери*

Айры кедайларнынъ ишлеринен ве умумен къырымтатар фольклорыны топлав эм оны ишлеп чыкъарув ишлерининъ вазиетинен таныш олув, фикир алышып-беришюв макъсадынен Къырым тиль ве эдебият ильмий-тешкерюв институты Къырым кедайларынынъ Бутюнкъырым мушаваресини чагъырды.

Мушавере къырымтатар халкъ эдебиятынынъ бугуньки вазиетине белли бир къыймет кести ве онынъ огюнде тургъан бир сыра меселелерини къайд этти. Халкъ эдебиятынынъ бугуньки вазиетине къыймет кескенде, шу эсас эксикликлер косьтерильди: фольклорнынъ бутюн жанрлары топланылмай, совет деври фольклорынынъ тек бир шиириет къысмы топланыла, онынъ башкъа жанрларына эмиет берильмей, материаллар ильмий эсаслар узерине кереги киби топланмай. Мушавере санайы ишчилерининъ образыны ве оларнынъ омрюни косьтерген фольклорнынъ топланылмагъаныны пек муим эксиклик деп таныды. Бу эксикликнинъ огюни алмакъ ичюн 1941 сенеси ичерисинде айры санайы меркезлеринде ишчи фольклорыны топлав ишини тешкилятландырмакъ вазифеси огге сюрюльди. Бундан да башкъа, мушавере «Эдиге» ве «Чорабатыр» киби тарихий эпосларнынъ артыкъ толу-къошма (сводный) вариантларыны берюв ишининъ вакъты кельгенини айрыджа къайд этти.

Мушавереде иштирак эткен халкъ эдебиятыны айтыджылар бу эпосларнынъ бир сыра айры вариантларыны бердилер. Халкъ эдебиятыны айтыджылар арасында «Чорабатыр» эпосы боюнджа

* Джаманакълы К. Халкъ эдебиятынынъ муим вазифелери // Совет эдебияты, 1941. — № 4. — С. 51—54.

къызгъын ве джиддий эдебий дава кетти. Бу дава да эсернинъ къараманы — Чорабатырнынъ талийи этрафында эди. Бу вакъыткъа къадар топлангъан бир сыра вариантларда Чорабатырнынъ Къазанда олып къалгъаны айтылса, шимди белли олгъан бир сыра вариантларда Чорабатырнынъ Къазандан Къырымгъа къайтып ве мында кене де Къырым ханларынен курешни девам эттиргени айтыла...

Халкъ эдебиятыны айтыджылар арасында девам эткен къызгъын эдебий дава нетиджеде бу сонъки вариантнынъ дюрюстлигини тасдикъламакънен битти.

Къырымтатар эпосларында давалы ве чезильмеси керек олгъан меселелер аз дегиль. Аслы мушаверенинъ буюк ильмий ве эдебий эмиети де шунда ки, мында кедайлар ве халкъ эдебиятыны айтыджылар айры муим меселелер боюнджа озь араларында эдебий дава котерди ве ярдымлашув ёлунен озь яратыджылыкъ усуллары ве теджрибелеринен бири-бирлерини таныш эттилер. Буюк тарихий эпик эсерлернинъ айры вариантларыны тамамладылар. Мушавере айры аркъадашлар тарафындан эдебий къыймети олгъан базы бир зайыф эсерлернинъ «халкъ эдебияты» маркасы алтында керексиз ерде макътанылгъаныны ве бунынъ умум ишке зарар кетиргенини айрыджа къайд этти. Къырымтатар фольклорына ильмий талиль бериджи эсерлернинъ олмаювы ве бунынъ вакъты кельгени айтылды. Мушаверенинъ бу талаплары институтнынъ ве эдебият эм фольклор алимлерининъ узерине муим ве джиддий вазифелер юклей. Бу талапларнынъ астындан чыкъа бильмек ичюн Ильмий-тешкерюв институты янында Къырым шараитинде тиль ве эдебият ишлери боюнджа ильмий меркез олмалыдыр. Бунынъ ичюн де институтнынъ ишлерини янъыдан къурмалы ве онынъ чезген меселелерини халкъкъа якъынлаштырмалы.

Институт бугуньге къадар халкъ эдебиятыны яшаткъанларнен ве кедайларнен конкрет ве системалы суретте иш алып бармады, бу муим иш озь акъаргъа къалдырылгъан эди. Мушавере бу джиддий эксикликнинъ огюни алмакъ ичюн эр бир кедайнен айры ве системалы суретте чалышмасыны ортагъа сюрди. Шимди институт ильмий хадимлерни айры кедайларгъа багълады. Мушавере кедайларымызнынъ мевзуатларыны кенишлетювни ве буюк эпик эсерлер догъурув меселелерини де къозгъады. Бунъа багълы оларакъ эдебий асабалыкътан — эски девир халкъ эдебиятынынъ

классик нумюнелеринден («Эдиге», «Чорабатыр») ве башкъаларындан совет деври йырджылары Джамбулдан, Стальскийден огренмекни ортагъа сюрдилер. Бу меселелерни музакере этювде кедайлар актив иштирак эттилер ве озь яратыджылыкъ планлары акъкъында айттылар. Айры кедайлар буюк ве джиддий эсерлер узеринде чалышмакъталар. Къырымнынъ энъ къарт кедайы Джангъазы Шерфедин озюнинъ бугуньге къадар догъургъан эсерлерининъ энъ яхшы нумюнелерини ишлеп ве бирлештирип буюк бир поэма яратмакъ огърунда чалышкъаныны бильдирди ве озюнинъ бу эсерининъ айры къысымларыны языджыларнен олгъан корюшюв акъшамында окъуды. Бу, кедайларымызнынъ буюк эсерлер узеринде джиддий чалыша башлагъанларыны косьтере. Джангъазы Шерфедин къайд этильген эсеринден башкъа бир сыра къыйметли лирик шиирлер де догъурмакътадыр. Онынъ «Къырым баари» адлы шиири дикъкъат этильмеси керек олгъан лирик бир эсердир. Бу эсерде Ватан севгиси ве яшав ашкъы бар.

Джангъазы да чыкъты къулан чёллерге,
Селям берди табиаткъа, гуллерге,
Кедай чынъы тюшти тильден-тиллерге,
Ах, не къадар гузель олды бу Къырым.

Башлангъыч девирде эсерлери айры-айры чынълардан ибарет олгъан кедайларнынъ эр бири янъы шекиллерде къыйметли эсерлер догъурмакътадыр. Бунъа мисаль ичюн белли кедай Исмаил Салетнинъ социалист Ватангъа багъышланып язылгъан «Совет Къырымы» ве «Къырым дестаны» киби эсерлерини косьтермек мумкюндир. «Къырым дестаны» къырымтатар шиириетинде там манасынен янъы бир шекильдир. Мында биринджи мысранен дёртюнджи мысраларнынъ башлары къафиелешмекте. Сонълары исе айны бир сой сёзлерни текрарламакънен рефренлернен битмектедир. Бу шекильнен кедай эр дёрт мысрада там черчивеленген бир фикир айтмакъта. Бойле олмасы эсерни олдукъча окъунакълы япа.

Исмаил Салет даа да янъы-янъы шекиллер араштыра. Кедай совет халкъларынынъ сеадетли омрю ве достлугъы акъкъында буюк бир поэма устюнде чалышмакъта. Къырым Ильмий-тешкерюв институты 1941 сенеси эм Джангъазы Шерфединнинъ, эм де Исмаил Салетнинъ эсерлер джыйынтыкъларыны азырлав ишине киришеджек. Бу тедбир, бир тарафтан, эр бир кедайнынъ яра-

тыджылыгъыны толу косьтермек ичюн джиддий адым олса, дигер тарафтан, кедайларнынъ яратыджылыкъ усулларыны эсаслы огренмек ичюн де эмиетли бир адымдыр.

Эр кедайнынъ озь эсерлери айры китап алында чыкъмасы, ич шубесиз, кедайларнен конкрет чалышув ишини яхшылаштырыр, оларгъа рух берир. Бу тедбирни айны заманда халкъ яратыджылыгъыны айтыджыларнынъ эсерлерини басып чыкъарув ишинде де омюрге кечирмелидир. Институт бу сада ильки адым оларакъ 1942 сенесинде Къырымнынъ энъ къарт фольклор айтыджысы олгъан Бекмамбет Къулмамбетнинъ фольклор материалларыны бастырып чыкъмакъны къарарлаштыра. Мушавереде актив иштирак эткен Бекмамбет Къулмамбет къарт институткъа озюнинъ 17—18 йыл ичерисинде халкътан топлагъан характеристикаларыны такъдим этти. Бу материаллар бизим эдебиятымыз ве фольклорымызнынъ тарихы ичюн олдукъча къыйметли малюматтыр. Бу малюматларда халкъ тарафындан «Эдиге», «Чорабатыр» киби эсерлерге ве халкъ шаири Эшмырза къартнынъ шиирлерине берильген къыйметлери сакъланмакътадыр. Бойле «хатыра дефтер»лери эдебий омюримизде акърансыз весикъалардыр. Бекмамбет Къулмамбет озюнинъ бу иши ичюн де къыйметли ве ярарлы бир къарттыр. Бойле къартларнынъ ишлерини ве яратыджылыкъ ёлларыны огренюв умум совет фольклористикасы ичюн де къыйметли нетиджелер берир. Онынъ ичюн институт бу йылдан башлап бу муим ишке киришеджектир.

Мушавере даа озь яратыджылыкъларынен институткъа белли олмагъан кедайларны ве халкъ яратыджылыкъларыны айткъанларны тапып чыкъарув меселесинде де эмиетли иш япты. 63 яшларында олгъан къарт колхозник (балыкъчы) Аджи Аметов Мевлют Али «Эдиге», «Чорабатыр» киби эпосларнынъ айры вариантларыны ве «Бугъалы бай» киби къараманий халкъ масалларыны айта.

Мушавере халкъ яратыджылыгъына олгъан меракъны бир къат даа арттырды. Буны озюнинъ мушавереде иштирак эталмагъаныны яныкълап, институткъа мектюп язгъан Анифе Келямованынъ мектюбинден корьмек мумкюндир.

О, «Мен барып оламагъаныма яныкълайым, эр алда озюмнинъ бильген масалларымнынъ 45 данесининъ адларыны язып ёллайым» — дей. Бу къартанай масаллардан башкъа бир чокъ тарихий йырлар ве чынълар биле. Бу сой адамларны огренюв ве

оларнен чалышув акъкъында мушавереде къыйметли фикирлер айтылды, мухбирлер вастасынен янъы-янъы кедайларны ве халкъ эдебиятыны айтыджыларны тапып чыкъарув ишине айрыджа эмиет берильмесини, фольклор топлав ишлери боюнджа конкрет ильмий ёл косьтергичлер ишленильмесини ве эр бир корреспондентке айры-айры конкрет ёлбашчылыкъ япылмасыны институттан талап эттилер.

Эминмиз ки, мушавереден сонъ халкъ яратыджылыгъыны топлав ве ишлеп чыкъарув ишинде буюк ПЕРЕЛОМ олур.

Кърымнынъ белли кедайлары: (солдан) Джангъазы Шерфедин, Исмаил Салет, Бекмамбет Къулмамбет

Къырымнынъ белли кедайлары: (солдан) Сейтмамбет Борасан, Афифе Самиева ве Абибулла Хайрулла

II

Умер Ипчи (Алкедай́)*

Ипчи къырымтатар совет эдебияты тарихында олдукъча меракълы бир языджыдыр. О озюнинъ 20 йыллыкъ яратыджылыгъы ичерисинде эдебиятнынъ эсас жанрларындан шиириет, несир ве драматургия саасында къырымтатар совет эдебиятына хатыры сайылыр дереджеде иш япты, япмакъта ве даа япаджакътыр. Ипчи аркъадаш озюнинъ эдебий ве ичтимаий ишлериндеки миллетчилик тесирлеринен, миллетчиликнен куреште осьти. Къырым совет языджыларынынъ ог сырасына къадар котерильди.

Умер Ипчи 1897 сенеси Багъчасарайда эснаф къорантасында догъып, 6—7 яшында биринджи басамакъ мектепке къатнай. Ве айны заманда санаат огренмек ичюн уста янында шегирт оларакъ чалыша. Эки йыл ичинде биринджи басамакъ мектепни битирип чыкъа. 1915 сенесине къадар Багъчасарайда ишчи олып чалыша ве Тавдайыр медресесинде окъуй. Ипчи бу вакъыт 18 яшыны толдургъанындан себеп империалист дженкине аскер кетмемек ичюн Къырымдан Уфагъа къача**. Уфада «Алие медресесине» сербест динълейиджи оларакъ кире. О анда эдебияттан белли бир дереджеде бильги ала. Бу бильги исе онынъ эдебияткъа олгъан авеслигини уяндыра. Мына, языджы озю о хусуста: «Мен энъ зияде эдебият дерсине севип къатнай эдим. О вакъыт бизим эдебият оджамыз, шимди къазантатар совет эдебиятынынъ ог сафында кеткен Алимджан Ибраимов эди», дей.

Бойледже, Ипчи 1917 сенеси февраль революциясына къадар Уфада окъуй, эм аздыр-чокътыр яза. Онынъ о вакъыттаки эсерлерининъ мевзулары пек тар колем ичинде долана ве пассив бир характер ташый. О, бу вакъытларда «Медресе» адлы шиирини ве манзум пьесасыны ве башкъаларыны яза. «Гъарип аскер» деген

---

* Умер Ипчи (Алкедай) // Эдебият ве культура, 1936. — № 1. — С. 42—46.

** Булар языджынынъ озю тарафындан миллий меденией япыджылыгъы ильмий тешкерюв институтынынъ эдебият ве фольклор секторына берген материалларындан алынды.

манзум пьесасыны иджра этиджи, ойнайыджы да озю ола (бу эсер басылып чыкъмагъан). Бойлеликле, Ипчи яшлыкътан санагъа чыкъып башлай. Ипчининъ языджылыкъкъа башлагъан девринде, эр языджыда олгъаны киби, онда да такълитчилик корюнип тура. Ипчи озюнинъ башлангъыч девринде Къазан уфакъ буржуа татар демократик шаири А. Токъайны такълит эте, шекильдже де онынъ киби шиир язмагъа тырыша. Бунъа мисаль оларакъ онынъ колемдже буюкче ве эдебий джеэттен баягъы ишленилип язылгъан «Гъазы Мансур» поэмасыны косьтермек мумкюндир (бу эсер 1917 сенеси «Къырым оджагъы» газетасында басылгъан).

Бу эсер, бир якътан, диний бакъыш — мифнен суварылгъан олса, экинджи тарафтан, «Кесик баш» киби эфсане узерине ве буржуа реакцион романтизми узерине къурулгъан бир эсердир.

Юкъарыда сёйлегенимиз мундеридже узерине къурулгъан бу эсернинъ сонъу бойле бите:

Къабир къазып дженазе немазыны къылдылар,
Комюп Мансурны Хан-Сейитлер агъладылар.
Мансур шеит олды ватанынынъ огърына,
Къалдырмады башын душмангъа, къолтыгъына.
Къысты кельди озь илине, анда ольди.
Гъазы Мансур озь топрагъына комюльди.

Бойлеликле, Ипчи буржуазий инкъилябыны акъикъий инкъиляп таныгъан, пролетар инкъилябыны догърудан-догъру анълаямагъан, милиий буржуазиянынъ тесири алтында онынъ рухунен йырлагъан бир шаир оларакъ къаршылады.

1921—1922 йылларына къадар миллетчилерден ве оларнынъ тесирлеринден къуртулмады. Буны Ипчи аркъадаш «Енъи дюнья» газетасында язгъан макъалесинде озю де айта («Енъи дюнья», 1935, декабрь). Лякин Ипчи аркъадаш бу миллетчилик батакълыгъындан чыкъып, 1923 сенесининъ башында Къырым Девлет татар театросы мейдангъа келюви мунасебетинен онъа артист сыфатында чагъырыла. 1924 сенесинде исе «Енъы дюнья» газетасы идаресине онынъ хадими оларакъ авуша. 1928-ге къадар анда чалыша. О, артыкъ янъы бир шараитте миллетчилик ве онынъ тесиринен куреш башлай. Пролетар революциясынен бирге осьмеге ынтыла. Озь янълышлыкъларыны озь эсеринде тенкъит ёлунен эскиликке, Хан-сарайгъа, миллетчиликке нефрет этип эсерлер яза.

Меселя, 1923 сенеси миллий фыркъаджыларнынъ айры языджыларына сатира шекилинде шиирлер язув ёлунен оларны тенкъит эте. О, озюнинъ 1923 сенеси «Джигитке» деген шииринен орталыкъкъа «джигитлик» сатып чыкъкъан миллетчи «Дон-Кихотлар»гъа шойле дей:

«Чокътанмы миллетчюн къайгъырып,
Мугъайып, айгъырып агълавынъ?
Артынъа къуйрукъ деп чоп-чубур
Эскилер-пускюллер багълавынъ?
Рахметли Дон-Кихот акъай да
Бу дертмен дертленип шай кетти.
Джельтирмен, къойларны джав корип
Оларман джигиттай дженк этти»

дие контрреволюцион миллетчилернинъ айры языджыларына къаршы къалем котере. Бу шиир миллий фыркъанынъ актив шаирлеринден бирине къаратылып язылгъан олса да, бутюн миллетчи «Дон-Кихотларны» озюнджесине тенкъит эткен сатира шекилиндеки бир шиирдир. Бойледже, Ипчи аз бир вакъыт ичинде миллетчилерден узакълашып, оларгъа «Дон-Кихотлар» деп озь эдебий яратыджылыгъында ичтимаий, сиясий характеристика бергенлерден ве бермеге тырышкъанлардан бириси олып башлай ве илериде бу ёлнен илерилей.

Бу момент Ипчининъ пролетар инкъилябына догъру насыл оськенини ве миллетчилерге къаршы олгъан курешни косьтермек ичюн энъ характерли бир нокътадыр. Лякин Ипчи бунынънен бирге бу шиирлерден сонъ озюнинъ эдебий яратыджылыгъында ич де миллетчилик тесирлерини косьтермеди, ондаки миллетчилик тесирлери бирден-бирге битип кетти демек догъру дегильдир. Ипчининъ эдебий яратыджылыгъынынъ биринджи ве экинджи (та 1929—30 сенелерине къадар) этапларында инкъиляпны бутюнинен анълап оламаювындан ве миллетчилик тесиринден даа бир тамам темизленмегенинден, онынъ бир сыра эсерлеринде миллетчилик юкъунтылары яшагъаны ачыкъ корюнмектедир. Бу онынъ энъ зияде несир ве драма эсерлеринде козьге чарпмакътадыр. Бунъа мисаль оларакъ онынъ Ачлыкъ хатирелери икяесинде ачлыкънынъ ичтимаий себеплерини косьтерювден зияде «татарларнынъ ачлыкътан» ольгенлерини ве дигер миллетлернинъ

(румларнынъ) ачлыкътан къуртулув ёлларыны тапа бильгенлерини косьтермек киби бир ал устюнлик алгъан. Дигер тарафтан, бу икяеде сыныфлар бири-бирине къаршы къоюлмагъанлар. Айны бу тарзда бир ал онынъ «Къакълыкъ базары» (1925) деген икяесинде де бар. Бундан да гъайры онынъ «Ненкеджан ханым» (1926), «Шаин-Герай» (1929) киби тарихий пьесаларында миллетчилик тесирлери ачыкъ корюнип туралар. Бу исе Ипчининъ эдебий осюш ёлу олдукъча муреккеп ве зор олгъаныны косьтерип турмакътадыр. Ипчининъ эсерлеринде миллетчи тесирлерини айры-айры этапларында баш косьтерип алувынынъ эсас себеплери Ипчининъ озюне мевзу этип алгъан меселелерини бутюн толусынджа анълап оламаювы ве о девирде эдебиятта даа роллери олгъан буржуа миллетчилерининъ тесирлеринден тамамиле къуртуламаювындадыр.

Ипчининъ юкъарыда къайд эткенимиз эксиклери ве башкъалары сонъ вакъыткъа къадар ич бир тенкъитчимиз тарафындан этрафлыджа тенкъит корьмеди. Онъа бу джеэттен ярдым пек аз япылды. Эдебият башында Мусаниф ве Гъафаровлар олгъан вакъытта онынъ миллетчилерге къаршы (зайыф да олса) язгъан «Ким ёл шашырды» деген шиирини ве башкъаларыны Ипчининъ озю ёл шашырды деп, оны совет эдебиятындан узакълаштырмагъа тырыштылар.

Ипчининъ яратыджылыгъынынъ экинджи этаптаки — 1923 сенесинден сонъ олгъан эсас мевзулары ве ортагъа къоюлгъан меселелери акъкъында шуларны айтмакъ мумкюн.

Биринджиден, эсас мевзу Къырым койлеринде мейдангъа кельген эсас денъишмелерини, фукъаре ве орта аллыларнынъ артеллер этрафында топланмаларыны ве топланмакъ керек олгъанларыны акс эттирюв ичюн тырышувгъа багъышлана. Меселя, «Трактор» (1925) икяеси ве «Азат халкъ» пьесаларында олгъаны киби.

Экинджиден, биринджи, эсас мевзу оларакъ эксплуататорлар, мырзалар ве хатип акъайларнынъ джанаварлыкълары, оларнынъ бозукъ аятлары ве эксплуататорлыкъ сыфатларыны косьтермектен ибареттир. Меселя, «Мырзанынъ хатыра дефтеринден» (1926) деген икяесиндеки буюк октябрьден мырзанынъ Къырымнынъ берекетли топракъларындан, Петербургнынъ «Ренессанс» ресторанындан къувулгъан сонъ Станбулда «чёплюкчилер» башы оларакъ джанландырылгъан образы, «Хатип акъай» (1927) икяе-

синдеки хатипнинъ айнеджи ве илекярлыкъ образлары къайд эткенимиз фикирлернинъ джанлы мисаллеридир. Мында шуны да айтмакъ керекмиз ки, Ипчининъ языджылыгъынынъ биринджи ве керексе экинджи этапында мусбет типлер ве образлар кереги киби ишленильмей, толусынджа джанландырылмайлар.

Бунынъ эсас себеби о вакъытларда языджынынъ мемлекетимизде буюк бир темпнен девам эткен денъишмелерини, онынъ догъургъан янъы инсанларыны бутюнинен анълап олмамасы ве оларнен якъындан таныш олмаювыдыр. Лякин Ипчининъ 1930 сенесинде ве айырыджа меркезий фыркъа комитетининъ 1932 сенеси эдебият акъкъындаки тарихий къарарындан сонъ олгъан яратыджылыгъында юкъарыда къайд эткенимиз ал бутюн бутюнге тюрлене. О эсерлеринде омюримизнинъ янъы инсанларыны янъы шараитте джанлы ве къуветли оларакъ косьтермек ичюн ынтыла. Ипчининъ эсерлеринде тек яшлар дегиль де, къартлар ве татар къадынлары да яшавчан ве перспективалы оларакъ косьтерилелер. Меселя, «Расткелиш» икяесиндеки койден Акъмесджитке тикиш фабрикасына кельген, онда яхшы иши ичюн мукяфат алгъан Хатидже образы бизим татар эмекдар къадынлары арасында осьмекте олгъан янъы социалистик миллий пролетар кадроларынынъ джанлы образыдыр.

Кене Ипчи аркъадашнынъ «Душман» деген пьессасындаки Асие образы бу 15 йыл ичерсинде эмекдар татар къызлары арасындан чыкъкъан янъы совет мутехассысларынынъ — докторшаларынынъ эсас джеэтлерини озюнде булундыргъан джанлы бир образыдыр. Сейирджилер Асиени санада корьгенде, акъикъатен, онда озь ишине олгъан севгиден ве хасталаргъа олгъан къайгъырувларындан шадлана. Аслы бу образнынъ къуветлиги ве джанлылыгъы да бундадыр.

Ипчи аркъадаш, сёйлегенимиз киби, татар эмекдар къартларыны да омюрде олгъаны киби перспективалы, яшавчан, парлакъ омюрли, сынфий якътан ачыкъ козьлю ве большевик оптимистлигинен толу оларакъ косьтере. Меселя, «Душман»даки Эмир Амет ака ве онынъ киби «Амо»даки Эмир Осман акъай ве иляхрелер бунынъ ачыкъ мисаллеридир. Ипчининъ эсерлериндеки эсас мусбет типлер эр вакъыт перспективалы ве сынфий якътан ачыкъ козьлю олып косьтерильмеге тырыштылар. Бу онынъ «Душман» пьесасындаки Эмир Амет образында даа ачыкъ корюне. Меселя, колхозгъа кирип, колхозны ичтен бозмакъ истеген сынфий душ-

манларгъа къаршы куреш алып баргъан ве Дервишлернинъ ич юзьлерини ачувда эсас рольни ойнагъан колхозник Эмир Амет къарт бутюн колхозниклерни сынфий ачыкъ козьлюликке ве курешке чагъырып — «Шимди инсаннынъ козю де, къулагъы да отькюр олмакъ керек, душман юкъламай» — деп, бизге колхоз ишине бутюнинен садыкъ олгъан, сынфий душманнен амансыз курешке эр вакъыт азыр олгъан колхозниклернинъ яшавчан образыны бере. Бундан да башкъа Ипчи аркъадаш колхозник къартларнынъ джанлы ве яшавчан портретлерини пек уста ве акъикъаткъа уйгъун оларакъ бере. Бу алны пек ачыкъ оларакъ «Амо» икяесиндеки Эмир Осман акъай образында ве «Къартлар» деген икяесинде 78 яшлы колхоз бостаны къаравуллыгъында тургъан къартнынъ образында да коремиз. Мына бу образлар вакътыле «Миллий фыркъа» эдебиятында татарларны перспективасыз ве оксюз этип косьтермеге тырышкъан образларгъа къаршы оськен, чечекленген эдебиятымызнынъ джанлы мисаллери ве социалистик ватанымызнынъ перспективалы халкъларынынъ образларыдыр.

Ипчининъ эсерлеринде бу сайгъан къазанычларынен берабер айры эсерлеринде шекильдже ишленилип битмеген нокъталар да бардыр. Хусусан онынъ икяелеринде айры типлерни берюв де оларнынъ бири-биринден олгъан фаркъларыны, хас хусусиетлерини берюв зайыф ишленгендир. Онынъ базы икяелериндеки базы образларыны экинджи бир икяедеки базы образларындан айырмакъ сонъ дередже кучьтир. Лякин Ипчининъ пьесаларында хусусан «Душман»ында айры образлар озьлерине махсус характерли оларакъ озь хусусиетлеринде берильгендирлер. Онынъ ичюн «Душман»даки типлер икяелерде олгъан типлерден даа зияде яшавчан ве конкрет эм типиктирлер. Бу джеэттен Ипчи яш языджыларгъа нумюне ола билир.

Ипчи аркъадаш бу пьесасында, дигер меселелернен багълы оларакъ, медений омюримизнинъ энъ актуаль меселелеринден бири олгъан къоранта меселесини къоя ве оны догъру чезмеге тырыша. О, Сервер кибилернинъ юзюнде олюмге махкюм сыныфлар арасында этика, мораль бозукълыгъыны ве къадынларгъа къаршы олгъан энъ кийик ве буржуа асабалыгъы олгъан мунасебетнинъ ве къорантадаки чюрюкликнинъ не дереджелерге къадар баргъаныны косьтере. Бунынънен бирге, Ипчи къадынлар арасында этика, мораль бозукълыгъыны яшаткъан Лейлярларнынъ, яни янъы турмушкъа эски мещанкалар киби бакъкъан «озь

аятыны» антерлерге денъиштиргенлернинъ джанлы образларыны да бере.

«Лейля: Керчек айтасынъмы?

Асие: Эбет керчек айтам.

Лейля: Сен оны севмеге бильмейдирсинъ (Асиенинъ антерини тутып бакъа). Эйиликнен кий, не къадар да яраша! Озю, бакъсанъ, саде шей. Къач антеринъ бар я?

Асие: Учь антерим бар.

Лейля: Олгъаны учь данеми? Я касьтюминъ?

Асие: Бир дане.

Лейля: Тек бир дане? Меним он эки антерим, дёрт де касьтюмим бар. Бир гардироп шей. Я мен не айтам, шу гардиропкъа да сыймай. Нафиле ерде яталар. Кийсенъ де, сени пармакънен косьтерелер. Коммунист къарысы экен, бильмем даа не деп, артынъдан мыскъыллап да ташларлар. Антерлеримни не япаджакъман, бильмем. Кимерде бир ачувланам. Эписини топлайым да, толчоккъа чыкъарып сатайым дейим. Он эки чифт аякъкъапым бар. Дёрт чифтини даа бир ерге кийип чыкъкъаным ёкъ. Языкълар олсун.

Асие: Я о къадар шейни къайдан топладынъ?

Лейля: Сенинъ хаберинъ ёкъмы? Халил меним учюнджи къоджам ола да.

Асие: Я обирлерине не олду?

Лейля: Обирлерини? Айырдым. Яшамагъа бильмейлер. Даа догърусы (яваш сеснен) баллары олмай. Амма мен истейим.

Асие: Я санъа баланынъ не кереги бар?

Лейля: Истейим, иште, о къадар авес этем…

Асие: Олмагъаны яхшы.

Лейля: Не ичюн шай дейсинъ?

Асие: Башынъа къалабалыкъ не керек?

Лейля: О ери де шай онынъ ама…

Асие: Корьдинъми, анда мен янълышмагъаным. Сен баладан да къоджадан безгенинъ киби безер эдинъ.

Лейля: Сен не айтасынъ шу? Ёкъса эвинъе кетирип меним джанымны агъыртмакъ истейсинъми?» («Душман», с. 24).

Иште, бу уфакъ бир левхада азырки куннинъ къорантасындаки меселелеринден бирисини къойып, бизим партия сыраларында тербие олунгъан ве бус-бутюн башкъа социализм инсаны оларакъ етишмекте олгъан Асие озь юзюнде турмушкъа, къорантагъа «эльдеки къолчакъ» киби бакъкъанларыны тенкъит эте. Ипчи бойле

меселелернинъ типик нокъталарыны сайлап алмакънен озь пьесасыны даа зияде яшавчан эте. Оларнынъ табиатларына коре арекет эттире. Оларгъа характер олгъан меселелер узеринде сёз ача. Эгер Лейлянынъ Асиенен корюшкениндеки ачкъан мевзусына, онынъ сёзлерине ве озь озюни тутушына бакъсакъ, янъы турмушкъа Лейля киби бакъкъанларнынъ образлары козюмиз огюнде ачыкъ джанланалар.

Къыскъасы, Ипчининъ «Душман» пьесасы бизим осьмекте олгъан драматургиямызгъа эм мундериджеси ве эм де шекили джеэтинден янъылыкълар кетирди. Бу янъылыкъ, бириндживден, сынфий душманнынъ янъы куреш усулларыны санада устаджа джанландырувы ве онынъ этрафында эсас мевзугъа зарар кетирмейджек бир сыра меселелерни топлап, оларны яшавчан оларакъ бермесиндедир. Ипчининъ бу пьесасы драматургия къаиделерине бойсуныпыр язылмасы, типлернинъ даима арекетте девам этмеси, оларнынъ лакъырдылары къыскъа ве айдын олмасы ве адиселернинъ бири-бирине багълы оларакъ бир сюжет линиясында девам этмеси, бу пьесаны, онынъ дигер пьесаларында олгъаны киби, несирджиликтен ве джан сыкъынтыларындан къуртара ве онынъ совет драматургиясынынъ бугунь де ташымакъта олгъан эсас хусусиетлерини эльде этювде догъру кеткенини косьтере. Ёкъса онынъ бугуньге къадар олгъан пьесаларынынъ эксериети драматургиянынъ эсас хусусиетлерини ташымай эдилер, демек мумкюндир. Оларнынъ айры моментлери джан сыкъыджы прозагъа яки публицистикагъа чевириледжек дереджеге де бара эди. Меселя, «Азат халкъ»таки Джафер типининъ ярым саат къадар девам эткен джан сыкъыджы марузасы бизим айтмакъ истеген фикиримизнинъ мисалидир. Бу ал, эльбетте, пьесаны пьесалыкътан несир эсерине, даа догърусы, бу ерде публицистикагъа чевире.

Бундан да башкъа, Ипчининъ «Душман»дан, «Фаише»ден гъайры олгъан пьесаларындаки персонажларнынъ бутюни дегендай, бир тюсте сёйлешелер. Олар озьлерининъ сёзлеринен бир-бирлеринден рельефли олып турмайлар. Дигер тарафтан, тантаналы топлашувларнен бителер. Бу аллар исе пьесаларнынъ кейфиетлерини олдукъча тюшкюнлештирелер, оларны бедиий эсер сырасындан чыкъаралар. Сёйлегенимиз киби, Ипчи бу аллардан къуртулмагъа башлады. Онъа, оны девам эттирмек ве юксек дереджеге чыкъармакъ ичюн Шекспир киби буюк классик

драматургларны ве рус совет драматургиясынынъ юксек дереджелерини огренмек керек.

Шимди Ипчи аркъадашнынъ эсерлерининъ тили ве пейзаж тасвирлери меселесине кечемиз ки, нефис эдебиятта образларны берювдеки эсас васта булардыр. Ипчи умумен, озюнинъ образларына коре уйгъун оларакъ сёзлер сайлай. О, сёзлер саесинде озь образыны характерли ве типик оларакъ бере биле. Лякин бизим эдебиятымызда бу меселе не назарие джеэтинден (эдебий эсернинъ тили), ве не де амелий джеэттен ишленген меселе дегиль. Бу меселелер совет эдебияты назариеджелерининъ ве ильмий тешкерюв институтларынынъ огюнде тургъан, якъын куньде ишленмеси керек олгъан меселелердир. Ипчи аркъадашнынъ тили, юкъарыда къайд этильгени киби, тюзгюн ве анълайышлы олса да, онынъ сонъ вакъытларгъа къадар язгъан эсерлериндеки тиль образларына там манасынен уйгъун оларакъ кереги киби ишленмегендир. Онынъ эвельдеки эсерлеринде образларгъа коре сёзлер сайлав меселеси белли дереджеде зайыф, онынъ образлары эр бир тильнен муэллифнинъ тилинен сёйлеше эдилер. Албу исе эр бир типнинъ озюне коре сёйлешюви, лугъат байлыгъы ве атта джумле къуруджылыгъы биле берильмелидир. Окъуйыджы образнынъ сёзлерине бакъып онынъ ким олгъаныны ве насыл ичтимаий тип экенини анъламалыдыр. Эр образ бир тильнен, муэллифнинъ тилинен сёйленсе, образларнынъ типикликлери ве джанлылыкълары да джоюлыр. Образларнынъ озь сёзлеринен берилювлерининъ не дереджеде тасавурлы олгъаны акъкъында Ипчи аркъадаш бир дередже «Хатип акъай» икяесиндеки ве «Фаише» пьесасындаки персонажларнынъ ве «Душман» пьесасындаки типлернинъ тиллеринде характер моментлери бергендир.

Ипчи аркъадаш «Душман» пьесасында бир сыра дигер къазанычларгъа малик олгъаны киби, типлерни ве персонажларны озьлерине характерли олгъан бир тильде берюв иши боюнджа да айрым къазанычларгъа маликтир. Меселя, бу пьесада олгъан кулак типи Сервернинъ тилине дикъкъат этинъиз: бу контрреволюцион типнинъ сёзлеринде ве интонациясында онынъ колхоз арекетине къаршы олгъан идеологиясы ве ачувнен багълангъаны оны бильдирмеге хызмет эткен: «Не япайым, къардашым, юрегиме толгъан ачув богъазыма тыкъала! Эгер бу колхозда сен олмасанъ, мен шимди бу колхозны да якъар эдим. Мени хозяй-

ствомдан, сизлерден, эр шейден айырдылар. Не япайым, сен барсынъ, сен олмасанъ козюме ич бир шей корюнмез эди. Баласыны-чагъасыны, малыны-мулькюни — announcementписини якъар эдим», дей. Бойледже, Ипчи аркъадаш сынфий душмангъа муайен ве конкрет обстановкада сёзлернинъ теркиби ве къурулышлары, эмоционалликлери якъындан онынъ дюньягъа бакъышынен уйгъун бир тильнен сёйлендире. Бу тильнен сынфий душман ачувынынъ деринлигини анълатмакъ ичюн онъа озь фикирлерини фикир къуветлендириджи «баласыны-чагъасыны, малыны-мулькюни» киби къошакълы сёзлер къулландыра.

Иште, Ипчи аркъадаш сынфий душмангъа бойле сёз къулландырув ёлунен онынъ идеологиясынынъ бутюн чюрюкликлерини даа терендже ача.

Ипчи аркъадаш бу киби сынфий душманларгъа къаршы амансызджа курешкен акъикъий колхозниклернинъ тиллерини де сынфий якътан тутанакълы ве къуветли оларакъ ишлей. О, тилини акъикъатен эдебий образларны характерли ве типик бир тарзда бермек ичюн кескин бир силя эте. Мына, Сервернинъ ве онынъ кибилернинъ джанаварлыкъ ве зиянкярлыкъларынынъ юзюни ачкъан, оларны къапкъангъа тюшюрген Эмир Амет ака — «Къырылгъан сюмегинъи таптынъмы? Энди ятарсынъ, истегенинъ къадар юкъларсынъ (Серверге). Не сютке баткъан мышыкъ киби бакъып къалдынъ? Айда секир... джурь... джуралмайсынъмы?.. Бельки бир даа корюшалмамыз. Барсанъ рахметли бабанъларгъа селям этерсинъ, вакътынен мына биз де сенинъ киби тышавлана эдик...», — деп, сынфий душмангъа куле ве оны «Сютке баткъан мышыкъ киби бакъып къалдынъ», — деп, мыскъыл эте. Образына коре ошатувлар япып ве тилимизнинъ бу киби сыфатларындан файдаланып, сынфий душмандан озь ачувыны ве онынънен бирге миллионларнынъ ачувыны ала. Бу джеэттен Ипчи аркъадаш тезликтен шекилленмекте олгъан эдебий тилимизнинъ айдын ве дюльбер олмасына чокъча хызметлер эткендир.

Онынъ эдебий яратыджылыгъынынъ башлангъыч этапларында онъа миллетчилернинъ сасыкъ тиль сиясетлерининъ де тесири олмады демек мумкюн дегильдир. Ипчининъ биринджи этапындаки эсерлеринде тюркчилик озюни косьтермектедир. О вакъытларда татар буржуазиясынынъ туткъан тиль сиясети де ойле эди. Бу ал, ич шубесиз, Ипчининъ эдебий яратыджылыгъына да озь тесирини япмай къалмады (...) Шимди бутюн эмекдарларгъа анъ-

лашылгъан акъикъий, дюльбер, ярашыкълы къырымтатар эдебий тили шекилленмекте. Мына бу процесте Ипчи аркъадаш да озь эсерлеринен актив иштирак этмектедир. Пейзаж Ипчининъ эдебий яратыджылыгъынынъ биринджи ве экинджи этапларында ич ёкъ дереджесиндедир. Олгъанлары да пек зайыф ишленгендир. Лякин онынъ бу сонъ девир эдебий яратыджылыгъында орденли Къырымымызнынъ бай пейзажы пек уста ишленмекте ве берильмек истенильген образларнынъ даа ачыкъ ве даа айдын берильмеси ичюн хызмет этмектедирлер. Меселя, онынъ «Амо» икяесиндеки Къырым ялы боюнынъ пейзажы колхозлашкъан коюмизнинъ перспективалы оптимист къартларынынъ образларынен багълы оларакъ шу тарзда бериле: «Авада денъизнинъ солушыны, чам агъачларынынъ къокъусыны дуясынъ, агъачлар да, атта ташлар да, къокъуйлар. Юзюм, тютюн япракълары озь къокъуларыны джайраталар. Денъиз, чам, багъ, тютюн, чечек, таш, кипарис — эписининъ къокъусы бир ерге къарышып, энъ аджайип бир къокъу асыл этелер. Бу дюльбер ава исе танавларынъдан озю сокъула, джигерлеринъе, къан дамарларынъа озю озь башына кире, сени бирден раатландырып, байылтып ташлай. Бундан да дызман шей олурмы? Бу дюльберлик, бу раатлыкъ, байгъынлыкънен «Амо» автосына ястанып бурмалы, айланмалы тюз ёлларда сынджырмакътан да дызман шей олурмы? (Эмир Осман акъайнынъ сёзлери). Ипчи аркъадаш «Душман» пьесасында бир сыра дигер къазанчларгъа малик олгъаны киби, революциягъа къадар факъыр койлюлерге, умумен ишчи сынфына тюрьме ве эмек зинданы олгъан ялы боюнынъ бугуньки ярашыкълыгъыны акъикъий бир эдип къалеминен ишлей. Эмир Осман акъай юзюнде миллионларнынъ бу дюльберликтен зевкълангъаны, онынъ байылдырыджы аваларында, кунешинде раатлангъаны ве социализм къурумы даа зияде чечекленгенини косьтере (...). Ипчи аркъадаш Къара денъиз пейзажларыны эдебиятта шу тарзда джанландыра:

«Денъиз инсаннынъ козюни озюне чеке, санки сени сиирлеп тура. Онынъ мавы тюсинден козинъи аламайсынъ. Эп онъа бакъып тураджагъынъ келе.

Денъиз пек кенъиш эм тынч. О ялыдан башлап уфукъкъа догъру эп юксельген киби, онынъ кокнен къошулгъан еринде аз кемерли бир сызыкъ бойдан-бойгъа созулгъан. Денъизнинъ тюсю кокнинъкинден бираз даа къоюджа. Эгер оларнынъ тюсю бир кельсе эди, кокнен денъизни айырды этмек зор олур эди», дей.

(…) Ипчи аркъадаш озюнинъ 20 йыллыкъ эдебий хызметинен къырымтатарджасына дюнья классиклерини ве совет пролетар языджыларынынъ къыйметли эсерлерини терджиме этюв ягъындан да буюк ишлер япкъандыр. Бугуньде кениш татар эмекдар кутьлеси Ипчи аркъадашнынъ терджимеси олгъан дюнья классиклеринден Шекспирнинъ «Гамлет»ни, Шиллернинъ «Айдутлары»ны, Мольернинъ «Дворянлыкъта мещанлыгъы»ны, Островскийнинъ «Грозасы»ны севе-севе бакъмакъталар. Дигер тарафтан, Гогольнинъ ольмей яшайджакъ классик эсери «Олю джанлары»ны ве буюк совет пролетар классиги М. Горькийнинъ бир сыра къыйметли эсерлерини окъумагъа наиль олмакъталар. Ипчи аркъадаш бу ишинен яш эдебиятымызнынъ осьмесине ве эмекдар кутьлесининъ медений дереджесининъ котерильмесине хатири сайылыджакъ киби хызметини этти ве этмекте.

Ипчи аркъадаш языджылыкъ ве терджимеликтен башкъа бизим кинематографиямызгъа «Алим» киби кениш эмекдар халкъ къараманынынъ образыны берген сценаристимиз. «Алим» картинасы онынъ пьесалары киби кениш эмекдар кутьлеси тарафындан севилип бакъылмакътадыр. Лякин бугуньки совет джемаатчылыгъы озь эдебий хызметининъ 20 йыллыкъ байрамыны япкъан эдип ве языджыдан истеген талаплары олдукъча буюктир. О, совет джемаатчылыгъына даа зияде якъынлашмалы ве онъа эдебий, ольмейджек киби терен ишленген къыйметли нефис эсерлер бермелидир (…).

Токътаргъазынынъ Пушкинден бир терджимеси акъкъында*

Буюк октябрь революциясына къадар къырымтатар эмекдарлары Русиенинъ бутюн халкъларынен бирге озьлерининъ буюк шаирлери этип сайгъан Пушкинни озь ана тиллеринде окъуялмадылар. Буржуа миллетчилер рус буржуа ве капиталистлеринен бирликте татар халкъынынъ культурасыны балталады ве онынъ акъикъий демократий къысмыны джоймагъа тырыштылар. Айны заманда бу затлар улу рус халкъынынъ шаири Пушкинни де татар тилинде бердиртмедилер. Бергенде де халкъ тилине къаршы

* Токътаргъазынынъ А. С. Пушкинден бир терджимеси акъкъында / Енъи дюнья, 1937. — февраль10.

олгъан буржуа миллетчилери тилинен берильди. Меселя, Акъчокъракълынынъ «Багъчасарай чешмеси»нинъ терджимеси киби.

Буржуа миллетчилернинъ ве рус монархиясынынъ бу хиянетликлери массаны ич де къоркъутмады. Халкънынъ озь шаир ве эдиплери Пушкинни севди ве оны халкънынъ озь ана тилине де терджиме этмеге тырышты ве эттилер. Лякин капитализм шараитында олар озь терджимелерини массагъа китап шекилинде бералмадылар. О шаирлер озь шиирлерини фурсат тапкъанда бастырырмыз умютинде олгъанлары киби, терджимелерини де озь архивлеринде бу умютнен сакъладылар. Оларны тек буюк октябрь революциясы архивлерден кениш массагъа чыкъара бильди. Мына биз бугунь озь девринде бир сыра эсерлерини ортагъа чыкъаралмай, 1913 сенеси Кефе уезди Къарджибие коюнинъ помещиги Аджиредин деген бириси тарафындан ольдюрильген къырымтатар демократий халкъ шаири Шамиль Токътаргъазынынъ 1911 сенеси буюк Пушкиннинъ «Балыкъчы ве балычыкъ акъкъында масал» деген эсерининъ терджимесинен озь окъуйыджыларымызны таныш этмек истеймиз.

Терджиме сербест япылгъан. Бунынънен бирге масалнынъ мана ве сюжети бутюнинен енгиль ве ачыкъ халкъ тилинен терджиме этильген. Бундан да башкъа шиирдеки ритмлерни арекетли япмагъа хызмет эткен къуветли тамыр сёзлерден япылгъан рифмалар къулланылгъандыр. Бу хусусиетлер терджимеде белли бир шиирий зевкъ олгъаныны косьтере. Бойлеликнен, терджименинъ бир чокъ ерлерининъ сёзлери-сёзюне, строфалары-строфаларына там кельмегенине бакъмадан, ондаки шиирий зевкъ джоюлмагъан. Бу, Токътаргъазынынъ буюк сёз устасынынъ къыйметли эсерине муим бир дикъкъатнен якълашкъаныны ачыкъ косьтерип тура.

Шимди конкрет оларакъ терджименинъ сербестлиги ве тамлыгъы хусусында мисаллерге мураджаат этейик:

Бир сахильде бир анай ве бир бабай къыркъ йыл къадар —
Эттилер балыкъчылыкъ, кяр олмады ич къыл къадар.
Бир къайыкъды барлыгъы къартларнынъ ве бир чалаш,
Бир-эки сачма эйлерди къарт эр кунь талаш.

Мында энди сербестлик ве озь янындан къошувлар озюни косьтерип тура. Лякин сербестлик экинджи строфада озюни даа да пек чокъ косьтере ве озюнден къошмалар чокълаша.

Тек бир ореке ишлейирди къарт анай акъ ичюн,
Хич керекмезди онъа дюшюнмек эт я ягъ ичюн.
Буларнынъ эти балыкъды, отьмеги дахи балыкъ,
Истемезди ондан артыкъ бол-сал бир урбалыкъ.
Дерьяе атды ене къарт бир саба сачмасыны,
Кетди захмет бош, балыкълар бильдилер къачмасыны, — дей.

Айткъанымыз киби, мындаки сербестлик пек буюк. Лякин бу сербестлик, корьгенимиз киби, масалнынъ манасыны ве онынъ сюжетинен бирге классик бир эсернинъ эдебий дереджесини де о къадар эксильтмей.

Токътаргъазынынъ терджимесинде бойле сербестликлернинъ олмасы ве терджимеде тамлыкънынъ тутулмаювы башлыджа Токътаргъазынынъ мукеммель русча бильмеювинден келип чыкъкъан бир ал деп анъламакъ керектир. О, татарджа ич бир ерде белли бир тасиль корьмегени киби, русча да ич бир ерде окъумагъан, халкъ массасы арасындаки котерилип чыкъкъан демократий халкъ шаиридир.

Токътаргъазынынъ бу сербест терджимесинде пек чокъ да там терджиме этильмеге тырышылгъан ерлери де бардыр. Меселя:

Текрар аттыкъта бабай, тутты беш-он денъиз оты,
....
Турды бир парча, ене атды умютсиз сачмайы,
Дюшди бир «алтын балыкъ»ке бильмемишди къачмайы.
Къарт къуванды бу сефер, амма балыкъ ах эйледи,
Тыпкъы бир инсан киби балыкъ аман сёз сойледи:
Эй, факъыр къарт, не мурадынъ варсе иджра идейим:
Тек быракъ мени бу саатде, ериме кидейим.

киби текстке там кетирмеге тырышкъан ерлери пек чокътыр.

Демократий халкъ шаири олгъан Токътаргъазы озюнинъ бу терджимесинен рус эдебий тилини, искусство нормаларыны ве поэзия гармониялары законларыны мейдангъа кетирген улу рус классигини бир шексиз къырымтатар халкъ тилине терджиме этмек мумкюн ве керек олгъаныны косьтерди. Токътаргъазы озь девринде бу терджимесинен халкъ тилинден кульген ве онынъ ачыкълыгъыны ве дюльберлигини инкяр этип халкъ тилине къаршы олгъан башкъа бир — «умум тюрк-татар тили» догъурмакъ

пешине тюшкен либераль монархист, пантюркист Гаспринскийни ве онынъ къуйрукълары олып бизим девиримизге къадар чыбалып кельген зиянкяр буржуа миллетчи чёпликлерине де пек къатты бир удар ясай. Онынъ ичюн миллетчилер халкъ тили зенгинлигинден файдаланып эсерлер язмагъа тырышкъан Токътаргъазыны я шаир деп танымамакъ ве я да онынъ Гаспринскийлер сырасына къошып йибермемек истедилер. Лякин мында шуны да ачыкъ айтмакъ керек ки, биз Гаспринский ве башкъаларынынъ Токътаргъазыгъа олгъан тесирини де ич де козьден къачырмаймыз. Меселя, Терджимманны макътап шиир язмасы ве башкъалары киби. Лякин онынъ бутюн яратыджылыгъыны алып бакъкъанда, о, ич шубесиз, озь эсерлеринде халкъ массасынынъ истеклерини чагълатты. Онынъ ичюн къара юзьли миллетчи Мусанифлер, Гъафаровлар ве оларнынъ тесирине къапылгъан базы бир эдебият шартмеклери де Токътаргъазыны «озь эсерлеринде базы бир демократий элементлери олгъан ве эсасында миллетчи, динджи бир шаирдир» дейлер ве деп юрелер. Чюнки, айткъанымыз киби, Токътаргъазы кениш халкъ арасындан котерилип чыкъкъан демократий халкъ шаири олмакънен, онынъ эсерлери ве терджимелери либераль монархистлернинъ ве оларнынъ къуйрукълары буржуа миллетчилернинъ ялан юзьлерининъ маскаларыны ачмагъа хызмет эте. Онынъ эсерлери кениш халкъ массасынынъ интереслерини озюнде сакълай. Онынъ бу буюк мусбет джеэти ве насыл терджиме эткени корюнип тура. Онынъ ичюн агъызы айткъаныны къулагъы эшитмеген базы бир эдебият шартмеклери озьлерининъ зарарлы фикирлеринден вазгечмелидир. Биз миллетчилерге ве эдебият шартмеклерине халкъ шаирини кульдирмемиз.

Демократи́й халкъ шаири Токътаргъазынынъ ольдюрильмесине 25 и́ыл тола*

Шамиль Токътаргъазы XIX асырнынъ сонъларында (1881 с.) шимдики Куйбышев районы Коккоз коюнде фукъаре бир къорантада догъды. Бабадан пек яшлай оксюз къалгъан Шамиль тюрлю ёлларнен окъумакъ ве бильги алмакъ пешине тюше. Лякин фукъарелик ве оксюзлик онъа мектеплерге кирип там бильги алма-

* Демократий халкъ шаири Токътаргъазынынъ ольдюрильмесине 25 йыл тола // Эдебият ве культура, 1938. — № 7—8. — С. 31—40.

гъа имкян бермей. Эмекни ве бильгини севген бу яш озь башына окъув ёлунен бильгисини арттыра. 16—17 яшларындан оджалыкъкъа башлай. Эм уфакъ уйренчик шиирлер ве йырлар яза. О, озюнинъ ильки адымларындан башлап эзильген татар эмекдарларыны бильгиге чагъыра ве оларны сербестликке чагъырув ёлларыны излемеге башлай. Лякин эр бир прогрессив фикирлерни богъгъан, эзген капиталистический орталыкъ бу яшкъа да осьмеге ве озь истеклерини ачыкъ айтмагъа имкян бермей.

Самодержавие ве татар байлары, мырзалары ве моллалары бутюн кучьлеринен халкъ арасындан котерильген бойле талантларны эзмеге, йыкъмагъа чалышалар. Ниает, 1913 сенеси 17 (эски эсапнен) сентябрьде оны шимдики Ленин районы Харджибие коюнинъ помещиги олгъан Аджиредин деген бириси пычакънен урып ольдюре. Мына бойледже, 32 яшларында экенде душманлар къолундан кеткен бу шаирнинъ эдебий яратыджылыгъынынъ акъикъий юзю бугуньге къадар халкъ душманлары тарафындан тюрлю ёлларнен инкяр этиле кельди. Онынъ эсерлери озюнинъ сагълыгъында рус монархиясы ве татар байлары, мырзалары ве моллалары тарафындан бастырылмагъаны киби, улу социалистический октябрь революциясындан сонъ да эдебият фронтында озьлерине тюрлю ёлларнен ер тапа бильген халкънынъ хаин душманлары, фашизмнинъ агентлери олгъан буржуа миллетчилери тарафындан бастырылмай кельди. Халкъ душманлары Токътаргъазыны халкъкъа «миллетчи», «динджи», «реакцион» бир язываджы этип косьтермеге тырышалар. Халкъ душманлары озь девринде насыл да олса халкъымызнынъ дигер халкъларнен бирликте чаризмге ве онынъ аркъа таямалары олгъан помещиклерге, байларгъа, мырзаларгъа ве моллаларгъа къаршы баш котерип, озь эсерлеринде миллий азатлыкъ ве сербестлик йырлагъан бир шаирнинъ яратыджылыгъыны инкяр этмекнен къалмадылар, олар бунынънен бутюнлей къырымтатар эдебияты тарихында демократический халкъчан эдебиятнынъ олгъаныны инкяр эттилер (…). Онынъ ичюн Токътаргъазы киби демократий халкъ шаирлерининъ эсерлерини джыйып бастырмалы ве (…) ильмий суретте огренмели ве кениш массагъа огретмелимиз. Бу ишлернинъ япылмаювы нетиджесинде бугунь де не орта мектеплерде ве не де ВУЗда, Къырым пединститутынынъ татар тили ве эдебияты факультетинде татар эдебияты тарихы окъутылмай. Бу муим иш Пушкин адына татар тили ве эдебияты ильмий тешкерюв институты ве Къырым совет языджылары огюне пек джиддий меселелер къоя.

Бизде пек бай халкъ агъыз яратыджылыгъы ве онынъ узерине эсасланып оськен Токътаргъазы киби шаирлеримиз бар. Буны инкяр этмек зиянкярлыкътан башкъа бир шей дегильдир.

Ш. Токътаргъазынынъ эдебий яратыджылыгъы севимли мемлекетимизде мейдангъа кельген эки буюк революция ортасында формалаша ве осе. Бу революциялардан бириси 1905 с. буржуа-демократическая революция, экинджиси исе улу социалистий октябрь революциясыдыр. Мына, бойледже Токътаргъазынынъ эдебий яратыджылыгъы улу рус пролетариатынынъ ёлбашчылыгъы алтында Русиедеки бутюн халкъларнынъ азатлыкъкъа, айдынлыкъкъа ынтылгъан эм онынъ ичюн курешкен, дигер тарафтан исе, реакциянынъ, империализмнинъ халкъларны бу курешлерини озюнинъ энъ сонъгъы кучюнен джанаварджасына богъмакъ ичюн курешкен девиринде девам эте (...).

Эмекдар халкъ массасы арасындан котерилип чыкъкъан Токътаргъазы озюнинъ 18 йыллыкъ эдебий яратыджылыгъында халкъны чаризмге ве онынъ аркъа таямалары олгъан татар байлары ве моллаларына къаршы курешке чагъыра. Онынъ ичюн эсерлери керек чар чиновниклери ве керексе татар байлары, молалары тарафындан бастырылмагъан эдилер. Онынъ «Налеи Къырым» адында уфакъ шиир китабындан башкъа китабы чыкъмай. Татар байлары ве моллалары чар чиновниклерине Токътаргъазы акъкъында тюрлю бильдирювлер берип туралар. Чар чиновниклери исе Токътаргъазыны озь козетювине ала ве о, оджалыкъ эткен мектеплерде сыкъ-сыкъ тинтювлер япалар. Лякин азатлыкъ ве акъикъат севген шаир халкънынъ кучюне ишана, озь яратыджылыгъыны ве ичтимаий ишини о куннинъ лянетли агъыр шартларына бакъмадан девам эттире. О, бизге хатири сайыладжакъдай эдебий бир асабалыкъ ташлай. О, эмекдар халкъны прогресске, культурагъа, айрыджа оларакъ улу рус халкъынынъ сынъырсыз бай олгъан культурасына ве онынъ тилини огренювге чагъыра. О, улу рус халкъынынъ кучюне ишана, улу ве ольмей яшайджакъ азатлыкъ севген революцион халкъ шаири Пушкинни севип окъуй, эм ондан огренмеге тырыша ве онынъ айрым эсерлерини татар тилине терджиме этмеге де кирише. Мына бу эсас моментлер Токътаргъазыны о девирнинъ либераль буржуазиясына ве онынъ эдебиятына къаршы къоя.

XIX асырнынъ сонъларында эсасында айры тюркбуржуа языджыларынынъ эсерлеринден кочюрилип алынгъан — плаги-

атджылыкъ ташыгъан ве озюндже феодализм къалымтыларына къаршы сол фразалардан ибарет олгъан ич бир тюрлю эдебий къыйметке малик олмагъан къырымтатар либераль буржуа эдебияты мейдангъа келе башлай. Бу эдебият ачыкътан-ачыкъкъа рус империализмининъ къанаты астына сыкъы суретте сыкъынып, эмекдар халкъкъа къаршы иш эте. Бу контрреволюцион эдебият бутюн кучюнен масса арасында революцион арекет ве мизаджларнынъ осьмесине, кенишлемесине къаршы озюнинъ амансыз курешини алып бара.

Атта Къырым советлешкенден сонъ да бу контрреволюцион «эдебий» акъымнынъ айры векиллери озьлерининъ сол фразалары алтына сакъланып, партия, укюметни алдав ёлунен керек партия сыраларына ве керек укюмет аппаратларына сокъулув ёлунен озьлерининъ контрреволюцион буржуа миллетчи идеяларыны массагъа ашламагъа тырыштылар. Лякин бизим большевистий партиямыз бу контрреволюцион хаин халкъ душманлары ве фашизм наймитлерини тамырындан тар-мар этти. Бу амансыз ве енъишли сынфий куреште бизим формаджа миллий, мундериджедже социалистий олгъан эдебиятымыз, эдебий кадрлармыз ве культурамыз осьти, осе ве чечекленмектедир.

Токътаргъазы 1905 сенеси революциясына къадар бир сыра лирический — севги шиирлери ве иляилерге ошатып уфакъ шиирлер яза. О, бу девирки яратыджылыгъында да азатлыкъ ве сербестлик излей, йырлай.

1905 сенеси, онынъ яратыджылыгъына янъы бир кучь ве къувет бере. О революция йылы «зулумгъа» ве «мусавийсизликке», «правасызлыкъкъа» къаршы баш котерип, халкъларны бирликке чагъыргъан «Шамильнинъ бирлиги» (Тевиди Шамиль) деген шииринен чыкъа. Мына о, бу шииринде:

Балыгъы ер исе балыкъ,
Буны такъдир этти халкъ.
Зулума инсан дегиль ляйыкъ,
Кель, яналым! Кель, яналым!

Акъылымызы эбтал иден,
Бар къуветимизи сарф иден
Зулумына къул олмадан
Кель, яналым! Кель, яналым! — деп йырлады.

Бу эсас мотив онынъ бутюн яратыджылыгъында къызыл бир ипнен созулып, девам этип кетти. Лякин бу, Токътаргъазынынъ эсерлеринде янълышлыкълар ве зиддиет моментлер ичте ёкъ демек дегильдир. О, озюнинъ шиирлеринде пек акълы оларакъ ханлыкъкъа лянет эте, онынъ халкъларны алдавджы ве эксплуатирлевджи олгъаныны айтып, халкъларны достлукъ ичюн ве ханлыкъкъа къаршы курешке чагъыра. Меселя, «Оюн авалары» деген бир шииринде шойле яза:

Достлар, келинъ, ашайыкъ ичейик,
Ойнайыкъ, кулейик,
Ортакъ ашлыкъ, бичейик,
Къардашлыкъ не билейик.
Хан бизлерни алдата,
Ялдата.
Козюмизни ачайыкъ.
Эрмениге, къазакъкъа, черкезге
Душманлыкътан къачайыкъ, — дей.

Бу киби ал Токътаргъазы яратыджылыгъынынъ эсасыны тешкиль эте.

Халкъ душманлары, буржуа миллетчилери асла Токътаргъазынынъ яратыджылыгъындаки бу эсас моментни тюшюрип къалдырмагъа тырыштылар. Марксистлер ич бир вакъыт миллетчиликни миллий азатлыкъ идеяларынен бир саймады ве саймаз да. Чюнки булар экиси бири-бирине табан-табангъа зыт ве акс меселелердир.

Токътаргъазы эмекдар халкъны чаризмнен курешке чагъыргъанда не киби меселелерге дикъкъат этти?

О, халкънынъ энъ джан меселелеринден олгъан миллий эзилювден къуртулыш (топракъ ве умумен культура меселелери), буларгъа багълы оларакъ къадын-къызларгъа эрлернен бирликте мусавий акъ берюв киби меселелер этрафында массанынъ бакъыш дикъкъатыны мобилизлемеге тырышты (...).

Токътаргъазы халкънынъ истеклерини анълап ортагъа чыкъкъан ве озь девирининъ огде кеткен медений бир адамы эди. Оны халкъ массасы ози тербиелей. Токътаргъазы ич бир ерде белли-башлы окъув ве мектеп корьмей. О, бутюн зорлукъларгъа, къыйнавларгъа тёзип, ачлы-токълу озю-озь башына бильги ала, шай этип халкъ

оджасы, халкъ шаири олув дереджесине къадар котериле. О, озь халкъыны ве озь ватаныны севе ве эмекдар халкъыны да ватаныны севювге чагъыра. О, озь эмекдар халкъыны севмекнен бирге улу рус халкъыны да севе, сая. О, озюнинъ эсерлеринде балаларны улу рус халкъынынъ сербестлик севген революцион халкъ шаири А. С. Пушкин киби сербестлик севген бирер адам олмагъа чагъыра. Пушкиннинъ акъикъатен улу рус халкъынынъ агъыз яратыджылыгъы устюне къурулгъан «Балыкчы ве балыкъ акъкъында масал» деген эсерини сербест ве пек устаджа татарджагъа терджиме этип битирген сонъ, бу эсернинъ сонъуна айны стильде къошма оларакъ бир сыра бейитлер къатып, балаларгъа Пушкиннинъ бу масал вастасынен не айтмакъ истегенини анълата. Тап сонъунда о, озюнинъ терджимесини шойле сатырларнен битире:

Чыгъдыгъы белли дегильми «аз тама... дан, чокъ зиян».
Инсане ким дер ки кярдир» адден артыкъ шарап, нан.
Истеме, Шамиль, сакъын ич фазла бир шей истеме,
Ёкъса дурылыр санъа алтын балыкъ, эм уйдыран, — дей.

Токътаргъазы халкъны улу рус халкъынынъ культурасына адий бир чагъырышнен къалмай. О, озю Пушкинден, Крыловдан огренип яза, ве оларнынъ мастерликлери узеринде озь шиирий культурасыны арттыра. Меселя, онынъ «Чегертки ве къарынджа» деген къыйметли эсери догърудан-догъругъа Крыловнынъ айны аддаки баснясынынъ сюжетинден файдаланып язылгъандыр. О, рус культурасыны севе, Токътаргъазы бундан тамам 27—28 сене эвельси рус элифбесинен татар тилининъ хусусиетлерини сакълап, улу Пушкиннинъ «Балыкъ ве балыкъчы къарт акъкъында масал»ыны язып балаларгъа бере. О, бунынънен балаларны рус элифбесини огренмеге чагъыра ве айны заманда рус элифбеси узеринде татар тилини бозмай бермек мумкюн олгъаныны та о вакъытта косьтере. Токътаргъазынынъ бу япкъан буюк адымы онынъ акъикъатен улу рус халкъы культурасына ынтылгъаныны бир къат даа ачыкъ косьтермектедир. Халкънынъ демократий векиллери бутюн енъишлерде озьлерине энъ буюк аркъа этип даима рус халкъыны корьдилер. Токътаргъазынынъ пек севип окъугъан ве бир сыра меселелерни ондан огренген къазантатар халкъ шаири А. Токъай да (онынъ да олювине бу сене 25 йыл толды) бутюн омюри бою озь халкъыны улу рус халкъынен бирликте олувгъа ве онынъ бай культурасындан файдаланмагъа чагъырды. Пушкин, Лермонтов киби

улу рус халкъынынъ улу шаирлери татар халкъынынъ да севимли шаирлеридир, деп косьтерди. О, озюнинъ пек бай шиирий культурасыны, бир тарафтан, халкъ яратыджылыгъы узеринде осьтирген олса, экинджы тарафтан, юкъарыда адлары къайд этильген улу рус классиклеринден огренгендир. Бу киби тарихий фактларны дигер халкъларнынъ эдебиятлары омюринден де кетирмек мумкюндир.

* * *

(...) Токътаргъазы татарлар арасында сынфий зиддиетлерни корьмекнен бирге эксплуатацияны догъургъан себеплерни де ачыкъ анълагъан бир языджы эди. О, озь омюрининъ сонъ йылларында — 1913 сенеси терджимейиалы шекилинде язылгъан бир эсеринде бу хусуста: «Эр чалышан бай оламаз!..... зира бай олманынъ шартлары эр чалышаннынъ виджданына уйып кельмез. Меселя, о шартларнынъ энъ муими «гъайрынынъ укъукъуна теджавуздыр». Бу исе алдата бильмек эм де алдатмакъ иле ола билир. «Эр чалышаннынъ бай олмамасына себеп де мутлакъа я алдатмадыгъы ве яки алдатмакъ истемедигидир. Мен байлыкъ корьмедим, зира бабам бай дегильди. Кендим де бай олмадым. Зира не алдатмакъ истедим ве не де алдата бильдим», дей. Онынъ бу къыйметли фикирлери бугунь де озь къуветини гъайып этмеди. Токътаргъазы озюнинъ бу тезисинен контрреволюцион буржуа миллетчилерининъ «татарларда сыныф ёкътыр» деген контрреволюцион тезислерини темелинден балталамакътадыр.

Токътаргъазы байлыкъ ве факъирликнинъ насыл мейдангъа кельгенининъ себеплерини айтувнен де къалмады. О, эмекдарларнынъ агъыр вазиетлерини озюнинъ «Бир факъирнинъ дуасы» деген шииринде шу тарзда йырлады:

Малюминъдир, худай, эвим сувукъ.
Къартбабам, къартана, кучюк чоджукъ
Титреюр, агълаюр богъукъ-богъукъ.
....
....
Текмиль этмиш не керексе бай киши
Къуллары мал олса онынъ не иши.
Къалмамыш тышта онынъ ич бир иши.

(1913 с. «Шура» журналында басылгъан)

Токътаргъазы эр шейден зияде инсан севген ве эксплуатациягъа къаршы олгъан бир шаир. О, озюнинъ айны шу «Бир факъирнинъ дуасы» деген шиирини шу киби сёзлернен битире:

Асла, джаным, бойле дегильми къаиде?
Фарыздыр, инсан инсане ярдым иде.
Ёкъ бир кимседен ич бир фаиде.

Мында энди акъикъатен инсанны севюв, эксплуатациядан къуртулув ёлларыны излегени даа да ачыкъ корюнип тура.

* * *

Реакция къоюлашкъан йылларында Токътаргъазынынъ яратыджылыгъында пессимизм — гонъюльден тюшюв киби моментлер де ёкъ дегильдир. О, бу девирлерде «Язма, Шамиль, етер артыкъ» деп омюрден эль чекмек де истеди. Догърусыны айтсакъ, о девирде бу момент тек бир Токътаргъазынынъ яратыджылыгъына аит бир момент де дегиль эди. Бойле аллар о девирде яшагъан бир чокъ халкъларнынъ айры халкъ языджылары ичюн де характер бир моменттир. Меселя, реакция йылларында къазантатар халкъ шаири А. Токъай озюнинъ «Уфагъа сеят» деген бир хатырасында башкъырт эм къазантатар халкъ шаири олгъан Меджид Гъафуринен бир корюшювини шу тарзда тасвирлей: «Четтен бизни къарагъан киши экимизде де, даа шимди шайкъанлыкъ япып, сонъундан аналары котеклеп, бир дакъкъа эвельси эсапсыз къатты агълавдан токъталгъан балагъа ошатыр эди. Сонъ, не ишлейик? Шайкъанлыкъ япар эдик — даа янъыда Язмыш ханым котеклеген, агълар эдик — козьяшымыз да кепкен (къуругъан). Русиеде шимди ойнагъан еллер, Русие авасы бизим бутюн коллегаларымызны шу халати Русиеге кетирген. Ийе, козюмиздеки яшымыз да кепкен, келеджектеки шадлыкъ яке узакъ, яке ёкъ», дей. Айны бу ал Токътаргъазыгъа да аиттир. О, бир чокъ кере агълавдан козьяшлары кепкенини йырлай. Оны янъгъызлыкълар, чаресизликлер сыкъа, онынъ козьяшларыны анълагъанлар олмай. Оны кучьлю бир янъгъызлыкъ сара. Лякин булар оны бутюнлей умютсизликке алып кетмейлер, о, къушлар киби сербест «учмакъ» истей. Мына бу алгъа онынъ «Зарланув» деген шиири пек ачыкъ мисальдир:

Мен къартлыкъны ич севмейим,
яшлыкъ мени бегенмей.
Миллетиме къул аякълыгъым,
башлыкъ мени бегенмей.

Озь башыма къалам ёлда,
бир иш кельмей элимден.
Агълайым, айтам алымны,
кимсе анъламай тилимден.

Кокке учаджагъым келе,
кок менден узакъ къача.
Ер де мени ютмакъ истей,
йыландай агъызын ача.

Урьке ютулмакъчюн, джаным,
яшамакъ истейим мен.
Душман олса джаныма халкъ,
валла, достыйым мен.

Шаштым артыкъ, бильмейим мен
манъа не ишлемек керек.
Пек айлана башым билля,
титрей ичимде юрек.

Козьлеримде перде ола,
тюрлю шейлер авалар.
Санке корип корамайым,
кимлер мени савалар.

Юмсам эгер козьлеримни,
ичим яна-яна куе.
Ачсам, бир чокъ осаллыкълар
тап бебегине тие.

Ойле чеке къулакъларым
козюм дуньянынъ зорын,
Тапмай гонълюм ич бир ерде
турмагъа раат ерин.

Чёльге чыкъам тек башыма,
агълайман оленлерге,
Айланам тав кенарларын.
ясланам черенлерге.

Дуйгъуларымны топлайым,
кокке, ерге бакъынам,
Эр шейден бир хошлыкъ корем,
дейим, не ичюн сакъынам.

Иште, тавлар, иште, чёллер
бири-бирине бакъыша,
Иште, сувлар ерден чыкъа
эр бир якъкъа акъыша.

Иште, кунеш ич къызгъанмай
сыджакъ ярыкълар сача,
Иште, къушлар тавланалар
къоркъмайып уча-уча.

Токътаргъазынынъ умютсизлиги юкъарыдаки шиирден де ачыкъ корюльгени киби, ич бир вакъыт акъикъий реаль омюрни акс эттирювден узакълашувгъа догъру кетмей. Токътаргъазы озюнинъ зарланувларыны омюрнинъ бутюн эзювлери ве яныкъларынен бирге алып бара. Онынъ умютсизлиги булардан къуртулув ёлларыны излевнен багълыдыр. Меселя, о, озюнинъ «Дюньяда нелер бар» деген шииринде омюрдеки эзювлерни, эзилювлерни коре ве онъа «иляджлар» излей ве бу шииринде буржуа партияларынынъ макъсадлары неден ибарет олгъаныны да пек ачыкъ эм дюрст бере:

Дуньяда чокъ аллар бар
Эгри-догъру ёллар бар,
Сагъ, орта, эм соллар бар,
Ачлар иле берабер
Кечиниши боллар бар.
Кими чекер энине,
Кими чекер боюна.
Базы кенди динине,

Базы дженк мейданына.
Эписининъ мурады шу:
Сен къазан бер, есин о.
Кими киер алтын тадж,
Кими бир пула мухтадж.
Иш вирен токъ, ишчи ач, —
Болмады бонджа эким,
Иш бу дерде бир илядж, — киби.

Токътаргъазы татар халкъы эмекдарларыны прогресске, культурагъа, айрыджа оларакъ улу рус халкъы культурасына ве рус халкъынен ве дигер ватандаш миллетлернен достлукъкъа чагъыргъан языджылардан бирисидир. Мына, о, озюнинъ дигер эсерлеринде де олгъаны киби, «Садади Къырым» деген шииринде джемаат омюринде бир сыра эксикликлерни озюндже сайып келе де, онынъ алтындан чыкъув ёлуны дюрст оларакъ рус халкъынен «хош яшав»да ве улу рус халкъынынъ культурасындан файдаланув саесинде мумкюн олгъаныны айта:

Сонъ сёзюм будыр санъа:
руслар иле бир хош яша!
Мектебе кит, русча биль,
китмесин омрюнъ боша.

Корьгенимиз киби, Токътаргъазы культура ве илим меселелеринде де миллий айрылыкъларгъа ёл бермемеге тырышты. Мына, о, озюнинъ балалар ичюн язгъан «Окъуп язан севилир» деген шииринде де бу алны ачыкъ косьтерди:

Дерс окъуян эвляд яшар,
Къавун, къарпуз булар ашар.
Язмаян чоджукъ не япар?
Чобан олыр я ёл басар!
Къой бакъан пара аз тапар,
Ёл басан тюрьмеде ятар.
Окъуян баланы северим,
Демем бу рус яке татар.

Бу момент онда тесадюфий расткельген меселелерден дегильдир. Мына, къыскъаджа бу фикирлерни айткъандан сонъ, мен бел-

лесем, халкъ душманлары, буржуа миллетчилерининъ Токътаргъазынынъ эдебий яратыджылыгъыны не себептен ве не ичюн инкяр эткенлерининъ себеплери ачыкътыр.

Миллетчилер Токътаргъазы этрафында тюрлю этапларда тюрлю позициялар туттылар. Олар революциянынъ ильк йылларында Токътаргъазы шаир ве языджы дегиль де, «адий бир кой оджасы, онынъ эсерлеринде ичте де нефислик ёкъ» деген ялан фикирлер джурсеттилер. Токътаргъазынынъ къолъязмалары тапылып, онынъ сайлама эсерлерининъ бастырылып чыкъарылувы ортагъа къоюлгъанда, айны бу халкъ душманлары Токътаргъазынынъ контрреволюцион миллетчи эдебиятынынъ негизини тешкиль этиджи бир шаир, деп, онынъ устюне ифтира атмагъа тырыштылар. Узун бир вакъыт акъикъий къырымтатар эдебияты «ёкъ» деген зарарлы «теория» алтында Токътаргъазы киби демократий халкъ шаирлерининъ эсерлери огренильмей ве бугуньде бастырылып чыкъарылмасы мумкюн олгъан эсерлери кениш массагъа косьтерильмей кельди (…). Токътаргъазынынъ яратыджылыгъында о девирнинъ либераль буржуа эдебиятынынъ ве онынънен бирге диннинъ де тесири ёкъ дегильдир. Макъаленинъ колеми мусааде этмегенинден себеп биз бу акъта этрафлы токъталувны башкъа вакъыткъа къалдырамыз. Токътаргъазы къадимджи моллаларны, софуларны амансыз суретте сёгди (…). Мында шуны ачыкъ этип айтмакъ керек ки, Токътаргъазы не динге ве не де «ер алласы» олгъан байлыкъкъа, эксплуататорларгъа бойсунып да къалмады. О:

Ногъай къоркъмай молладан,
Къоркъармы ич байлардан;
Енъи кельди яйлядан, —

деп халкъны ер алласы олгъан байларгъа ве моллаларгъа къаршы курешке чагъырды.

Токътаргъазы Л.Н. Толстой киби казённый папазлар ве моллалар ерине ахлякъкъа ышанып иш эткен янъы сой моллалар мейдангъа кетирмеге тырышты. Бойле зыддиетлерине бакъмадан, Токътаргъазы бизге бир сыра лирический къыйметли шиирий эсерлер къалдыргъаны киби, уфакъ-уфакъ бир къач да моллаларны, байларны критика япкъан «Моллалар проекти» киби комедиялар, айрыджа бир дикъкъаткъа малик олгъан бир сыра бала

шиирлери, «Саадет адасы» адында, эсасында либераль буржуазиянынъ реакцион романтикасына къаршы къоюлгъан прогрессив романтический бир повесть берди.

Бундан да башкъа о, озюнинъ 18 йыллыкъ оджалыкъ теджрибесине эсасланып, бир сыра элифбе ве къыраэтлер де къалдырды. Онынъ бу асабалыгъы Къырымда татар эдебиятынынъ ве керексе мектеплернинъ ве окъув китапларынынъ эм эдебий тильнинъ тарихыны огренгенде айрыджа бир дикъкъаткъа маликтир. Онынъ бир сыра эсерлери бугунь биле оны якъындан бильген койлюлер арасында агъыз-агъыздан айтылып юрмектедир (...). Меселя, онынъ о девирдеки койлюлерни айдынлыкъкъа, ярыкъкъа чагъыргъан шу бейитлери кениш халкъ арасында пек белли эдилер.

Не агълайсынъ, эй, койлю?
Дурма, бу дюньядан кочь!
Агълар корем мен сени.
Балаларынъ эписи ач!
Эй, факъир, башынъ нелер кориюр,
Гедже ве куньдюз агълаюр?
Къаранлыкъ, къаранлыкъ,
Ач козюнъни, корь ярыгъы, — киби.

Токътаргъазы, юкъарыда сёйлегенимиз киби, байларны, молаларны амансыз суретте сёгген ве оларгъа къаршы халкъны мобилизлемеге тырышкъан. Онынъ ичюн онынъ байларгъа, моллаларгъа ве аджилерге къаршы айткъан шу киби бейитлери бугунь кене де халкъ арасында яшайлар:

Чётери де кишидир:
Тутып алмакъ ишидир.
Чётери пек багъыргъан
Ильмий итни чагъыргъан,
Ильмий ит джувургъан.
Ал къапайым дегенде,
Авузына сюек тыкъылгъан,
Чётериде дин де ёкъ.
Сакъалында джунь де ёкъ.
Ракъы ичип эсирмеген
Куню де ёкъ.

Бу бейит Харджибие коюнинъ аджисине айтылгъан.

18 йыллыкъ шаирлик ве оджалыгъы агъыр кечмишининъ энъ агъыр бир шартлары ичерсинде кечсе де, шаир, эп акъикъат ве бахыт излеген. 32 яшларында татар байлары ве халкъ душманлары тарафындан джанаварджасына тамам бундан 25 йыл эвельси пычакънен урулып ольдюрильген.

Токътаргъазынен бир девирде яшагъан ве омюри бою халкъкъа акъикъат ве бахыт излеген къазантатар халкъынынъ севимли халкъ шаири А. Токъай олер алдындан юректен янып:

Битти кучь, сынды къылыч.
Къайтмады кучь, шол болды иш,
Кирленип биттим озюм,
Дюньяны паклеялмадым, —

дегени киби, Токътаргъазы да эски лянетли омюрни сёгип:

Ёкъ джианда догърулыкъ,
бенден къыдырма о иши,
Бар да бардыр эгрилик,
эр не олурса къул иши.
Къарма-къарышыкъ дефтерим
ич чыкъмаюр догъру эсап.
18 йыл окъуттым,
чыкъмады ич бир бала…
Акъылым ишлемеюр,
фикирим ёргъун, къарным ач, — дей.

(1913 с., апрель 13)

Лякин бу эр эки шаир де яхшы бир келеджекнинъ догъаджагъыны ве о келеджекте осьмекте олгъан яшлыкънынъ оладжагъыны бильди ве бойле бир келеджекке ышандылар. Меселя, Токътаргъазы озюнинъ балаларгъа «Хош кельди» деген шииринде:

Беклеюрыз сизлерден
Ойле бир кунь келеджек,
Къарылар биле бизден артыкъ
бильги биледжек.

Умид вар, сизден чыкъар, —
сагъ ве солуна бакъар;
Рус огълу, буюк татар —
сизсиз, джаным, сизсиз, сизсиз, — дей.

Бу сатырларда мемлекетнинъ ве онынъ халкъларынынъ талийи акъкъында къайгъырувлар озюни пек ачыкъ сездирип туралар (...). Токътаргъазы мемлекетнинъ келеджегини ве эписинден зияде онда озь халкъынынъ талийини ве «онынъ ер юзюндеки ролюни анъламагъа, сезмеге, ойлап тапмагъа тырышкъан» ве бир сыра зыддиетлерине ве айрым алларда зарарлы моментлерине бакъмадан сербестлик севген демократий бир халкъ шаири эди. Онынъ ичюн (...) бизим вазифемиз онынъ ве онынъ киби языджыларнынъ яратыджылыкъларындаки мусбет ве менфий джеэтлерни догъру чезип менимсемектен ибарет олмалыдыр.

Моллалар проекти*

«Моллалар проекти» адлы бир перделик комедия къырымтатар эдебияты тарихында классик ве реалистический бир эсердир. Эсернинъ эсас темасы — татар бай ве мырзаларынынъ, моллаларынынъ, экинджи тарафтан, демократларнынъ 1905 сенеси буржуа-демократ революциясына олгъан мунасебетлерини ачыкъ косьтермектен ибреттир. Бойле буюк, тарихий бир этапны озь эсерине тема этип алгъан халкъ шаири Шамиль Токътаргъазы колемдже уфакъ, лякин къыйметли бу эсеринде татар мырзаларынынъ, бай ве моллаларынынъ реакцион юзьлерини, джаиллик ве тонкъалыкъларыны, эм оларнынъ ачкозьлюклерини бутюн толулыгъынен ачып косьтермекте, оларны ольдюриджи бир кулькюнен кульмекте.

Бу комедия татар либералларынынъ, молла ве байларынынъ чаризм не дереджеде ялтакълыкъ косьтергенлерини ачыкъ ве дурюст айдынлатмакъта.

Акъикъатен, татар моллалары, байлары ве либераллары бирликте чаризмнинъ селяметлигини къорчаламагъа чалыша эдилер. Бунынъ ичюн де олар бар къуветлеринен ишчи, койлю революцион арекетини сёндюрмек огърунда амансыз курештилер.

---

* Моллалар проекти (У. Ш. Токътаргъазынынъ иджадына даир) // Совет эдебияты, 1941. — № 2. — С. 44—48.

«Моллалар проекти»нде байларнынъ, мырзаларнынъ, моллаларнынъ ве либералларнынъ бу курешлери косьтерильмектедир. Олар, яни молла, байлар ве либераллар озьлерининъ самодержавиеге олгъан садыкълыкъларыны сакълав ёлунен «уриетнинъ» топракъ акъкъындаки чеккен эр сой прогрессив фикирлерининъ сёндюрильмесине ёллар араштырдылар. Къыскъасы, олар 1905 сенеси мейдангъа кельген революцион арекетлерни там манасынен токътатмакъ ичюн куреш ачтылар.

1905 сенеси буржуа-демократ революциясынынъ нетиджеси оларакъ Къырым, къырымтатар койлюлери арасында да революцион арекетлер осьти ве демократ фикирлер юксельди. Татар демократ группасынынъ башына думаларда «атешли» ве «революцион» речь айткъан «Ватан хадими» газетасынынъ редакторы олгъан Решид Медиев киби демократлар кечти. 1905 сенеси буржуа-демократ революция нетиджесинде татар интеллигенциясы айдын-ачыкъ оларакъ эки группагъа — демократлар ве либераллар группасына болюнди. Либераллар халкъны чаризмге садыкъ къалмакъкъа чагъыра, байларгъа, моллаларгъа ве мырзаларгъа аркъа таяп иш корелер. Демократлар исе эмекдар койлюлернинъ азатлыгъы меселесини ортагъа къоя ве бу макъсатнен кениш халкъ массалардан тутулып алынгъан топракъларны къайтарып алувгъа, окъувгъа, бильмеге чагъырып, реакцион моллаларгъа, байлар ве мырзаларгъа къаршы куреш ачалар. Комедия моллаларнынъ, бай ве мырзаларнынъ ялтакълыгъыны, тонкъалыкъларыны, джаилликлерини кульген Дулькеров анджакъ бу сой демократ интеллигенциянынъ векилидир.

Биз 1909 сенеси язылгъан бу комедия къырымтатар эдебиятында классик ве реалистический бир эсердир, дедик. Акъикъатен, бу эсер эдебиятымыз тарихында омюрни реаль акс эттирюв джэтинден энъ гузель ве толу эсерлер сырасына кирмектедир. Эсер тарихий фактлар узерине къурулгъандыр.

Юкъарыда айткъанымыз киби, 1907 сенеси къырымтатарлар адындан II девлет Думасына депутат оларакъ Къырымдан Решид Медиев сайлана ве Думагъа петиция язылa. Решид Медиев Къырым депутаты оларакъ Думада «атешли», «революцион» чыкъыш япа. В.И. Ленин бу акъта сёз джурьсетип: «Къырымтатарларнынъ векили депутат Медиев (Таврида губерниясы) озюнинъ атешли, революцион чыкъышында «топракъ ве урьлюк» акъкъында сёз айта».

Мына, 1905 сенеси буржуа-демократ революциясындан къоркъкъан, демократ интеллигенциясындан урькken либераллар, бай, моллалар табий халкъ оларакъ халкъ петициясына не Медиевнинъ чыкъышларына къаршы проект язмагъа меджбур эдилер. «Моллалар проекти»нде кулюнген «проект» де асылында бойле эсаслар узерине мейдангъа кельген бир проекттир. Бу эсерде моллаларнынъ, бай ве мырзаларнынъ бар къуветлеринен самодержавиеге садыкъ къалмакъ истегенлери косьтерильгени киби, оларнынъ не ичюн ве насыл этип сынфий имтияз — привилегия алгъанларынынъ устю де ачылмакътадыр.

1873 сенеси Екатерина Къырымны къолуна кечиргенден сонъ озь укюмини къавийлештирмек ичюн татар байлары арасында сословияларны ерлештирип къавийлештирди, оларнынъ эр бирине муайен акълар берильди, халкъны эзювде эсас васталардан бириси этип къулланды. 1905 сенеси революциясы исе буларгъа да дарбе урды, халкъта уяныкълыкъ мейдангъа кетирди. Онынъ ичюн моллалар озь проектлеринде сословияджылыкънынъ сакъланмасыны руханийлернинъ эсас талапларындан бириси этип къойдылар.

Комедияда Керчь уездининъ векили оларакъ косьтерильген Абляким эфенди: Бизде духовный сынфы олмасын, деп язгъанлар, эгер биз олмасакъ, къара татаргъа намазны ким къылдыраджакъ... Вакъыф топракъларны фукъарелерге алып берейик дегенлер, биз не ашайджакъмыз? Бизим духовныйлигимизден халкъкъа не зарар бар? Биз озюмиз духовный олгъанымыз ёкъ, бизни Екатерина озю духовный язгъан, халкъ оны бильмегени ичюн биз оны пек яхшы билемиз», деп чыкъа.

Комедияда диннинъ эксплуататорлар элинде эмекдарларны эзмек ичюн эсас бир васта олгъаны кескин суретте косьтерильгендир. Буны комедияда иштирак эткен моллаларнынъ, бай ве мырзаларнынъ эр бир арекетлеринде ве сёзлеринде корьмек мумкюндир.

1905 сенеси буржуа-демократ революциясы къырымтатар халкъынынъ анъыны юксельтти, татар халкъынынъ самостоятельный бир халкъ оларакъ яшагъаныны инкяр эткенлерге къаршы олгъан курешни къуветлендирди. Татар либераль буржуазиясы бар къуветинен татар халкъынынъ барлыгъыны инкяр этип, «татар ёкътыр, умум бир тюрк халкъы бардыр» деп чыкъты. Бу исе татар халкъынынъ миллий анъынынъ осювини токътатмакъ, Къырымда ве уму-

мен Русиеде мейдангъа кельген миллий азатлыкъ арекетлерини зайыфлатмакъ, насыл да олса, чаризмге садыкъ къалмакъ ниетинен япылмакъта эди. Онынъ ичюн моллаларнынъ проектинде «татарнынъ барлыгъыны косьтермек истеген ве озь халкъыны севгенлернинъ моллалар, мырзалар ве байлар тарафындан насыл этип характеризе этильгени де косьтериле. Байлар, мырзалар, моллалар ве либераллар озь халкъыны севгенлерни, демократ миллий азатлыкъ идеясы ташыгъан интеллигенцияны халкъны «къутуртыджы, илекяр джигитлер» деп характеризлейлер (Абляким эфендининъ сёзлерине бакъ.). Бу исе, къайд эткенимиз киби, либераль буржуазиянынъ миллий азатлыкъ арекетинден урькмесининъ ве къоркъмасынынъ нетиджесидир. Миллий азатлыкъ ве миллий арекет меселеси ишнинъ асылында койлю меселесидир. Онынъ ичюн де, о терен халкъчан бир характер ташыгъандыр. Русиедеки миллий арекет 1912 сенесине къадар буржуа-демократ революциясынынъ бир къысмыны тешкиль эткен бир арекет олгъандыр.

Бу арекетнинъ башында уфакъ буржуа демократлары тургъандыр. Оларнынъ курешлери буржуа-демократ революциясы йылларында олдукъча мусбет бир роль ойнагъандыр. (…). Онынъ ичюн буржуа-демократ революциясы йылларында либералларнынъ, молла ве байларнынъ индинде «халкъны къутуртыджы, илекяр джигитлер» деп таныгъан уфакъ буржуа демократларнынъ мемлекетнинъ илерилевинде муим тарихий роллери олгъандыр. Эдебиятта либералларнынъ бу сой типлерге къаршы олгъан курешлерининъ косьтерилюви биз ичюн олдукъча эмиетлидир.

Революциядан къоркъкъан ве озь темеллерининъ зайыфлыгъыны ве сарсыгъаныны сезген татар байлары, мырзалары озь кечмишлеринен гъурурланып алалар. Шаир оларнынъ бу гъурурларыны къайд этмекнен патриархаль-феодаль къурумнынъ, яни ханлар деврининъ эмекдар халкъ узерине чекильмез зулумлар кетирген къара бир къувет олгъаныны пек уста косьтермекте ве байларнынъ, мырзаларнынъ халкъкъа къаршы не дередже амансыз олгъанларыны айтмакътадыр.

Бунынъ джанлы мисали комедиядан Кятипнинъ сёзлери ола билир:

— …Бизим бабайлар хан кунюнде энъ буюк ишлер башында булунмышлар. О себептен хан оларгъа танышмайынджа бир иш биле япмагъан дегиль, япалмагъан… Бизим бабайларымыз да

халкъны пек эйи къуллангъанлар... О къадар ки, кейифлерине кельмеген адамларны ольдюргенлер, аскъанлар, биз де о бабаларнынъ огъулларымыз, — дей.

Буларнынъ эписи шаирнинъ мырзаларгъа ве байларгъа олгъан мунасебетлерини олдукъча ачыкъ бере, оны акъикъатен халкънынъ озь шаири япа.

Пьесада эсас менфий персонажлар — мырзалар, байлар ве моллалардыр. Буларгъа къаршы къоюлгъан — койлюлер ве Дюлькеров образларыдыр. Дюлькеров образы шаир тарафындан даа толу ишленип битирильмеген усул-джедитчи, демократ бир типтир. Дулькеров «джемиет хайриелерни» халкънынъ медений осюшинде мусбет бир адым деп сая, онынъ файдалы олгъаныны къайд эте. Бу джемиет озюнинъ янъы мейдангъа кельген девиринде янъы усулда мектеплер ачмакъ окъумакъ ичюн кучю етмегенлерге, аз да олса, маддий ярдым косьтерюв эм мектеплерде рус тилининъ окъутылмасына къол тутувынен 1905 сенеси буржуа-демократ революиясы йылларында белли мусбет бир роль ойнады. Онынъ ичюн де халкъ онъа о девирлерде гонъюльдешлик косьтердилер.

Пьесадаки Дюлькеровнынъ «джемиет хайриелерни» мусбет бир шей саймасы юкъарыда къайд этильген девирдеки фактлар эсасына къурулгъандыр. Либераль буржуазия ве миллетчилер усул-джедидни озь макъсатларына иришмек ичюн насыл бир васта эткен олсалар, сонърадан «джемиет хайрие»лерни де озь курешлеринде ойле бир васта этти, оны миллетчи ве халкъкъа къаршы догърултылгъан ишлерининъ маддий чокъракъларындан бирисине чевирдилер.

Демократ интеллигенция онынъ векиллери, яни Токътаргъазы киби халкъ оджалары, халкъ шаирлери «джемиет хайрие»лернинъ вазифелерини маддий джеэттен окъумагъа икътидары олмагъанларгъа ярдым косьтермек ичюн керек олгъан бир тешкилят деп сая кельдилер ве онынъ ойле олмасына чалыша эдилер. Онынъ ичюн пьесадаки Дулькеров «джемиет хайрие»лерни тек бир бу макъсатнен мусбет танымакътадыр.

Дулькеровнынъ пьесада ролю пек аз косьтерильсе де, кениш халкъ адындан севильген демократ бир образдыр. Бу образнынъ артында кениш халкъ массасынынъ давушы бар. Шаир бу моментни пек уста ве пек айдын бир фактнен косьтерген. Меселя, комедиядаки Абибулла акъайны алынъыз, онъа «проект»ке эль

къойдураджакъта, о: «Эфенди акъам! Биз киби факъирлернинъ фаидеси ичюн онда бир шей де ёкъ, биз насыл олып онъа эль къояйыкъ», — дей.

Пьесада ролю тек бойле бир моментте косьтерильген койлю ялынъыз дегиль, онынъ артында бутюн бир джемаат ве халкъ бар. Моллаларнынъ, мырза ве байларнынъ артында ич бир тюрлю масса ве халкъ ёкъ. Бу момент пьесанынъ эмиетини олдукъча эмиетли ве къыйметли япа, шаирнинъ эдебий усталыгъыны косьтере. Шаир мында либералларнынъ эр джеэттен банкротлыгъыны косьтере, халкънынъ демократлар артындан кеткенини айтмакъ ичюн койлюлернинъ — Дюлькеровнынъ (оджанынъ) артындан кеткенини къайд эте.

Бу пьесанынъ бизим элимизде олгъан къолъязмасы ильк къаралама олса керек, эсер къарындашнен язылгъан, темизге биле чекильмеген. Адети-узьре Токътаргъазы озь эсерлерини бир къач керелер темизге чеккен. Ильк къаралама алында олса да, бу эсер эм сиясий ве эдебий джеэттен пек къыйметлидир.

Зор анълашылгъан ве шиве сёзлерининъ лугъаты

аралашкъан — къарышкъан *(ш.)**;

бенъишкен сыр — тамгъалангъан сыр; ашкяр олгъан, устю ачылгъан сыр

зифа — дюльбер эндамлы (къаз. тил.)**

ильхас — буюрыджы (*рус. :* повелитель)

исирип — 1. дуйгъуланып, юректен; 2. сархошланып *(ш.)*

кенич — кениш *(ш.)*

кермалы — куль ренкли (*рус. :* серый), къара керат (атнынъ тюсюне коре тюрю)

конъюртлене (къонъурт) — 1. къаранлыкълаша, козюнъе къаранлыкъ чёке *(ш.)*; 2. рус.: бурый, становится бурым

культёбе — кой халкъынынъ меслеатлашмакъ ичюн топлашкъан ери *(ш.)*

къыргъыт — къыз *(ш.)*

къарчыгъа — фасад, ог, базы регионларда исе ян тарафы

махзен — ичинде эшья сакълангъан ер

махзюн — гъамлы, къасеветли *(арх.)****

монъдырлы (монъ, мунълу) — гъамлы, кедерли, къайгъылы *(ш.)*

монъсиреткен — къайгъыгъа ташлагъан, кедерге далдыргъан *(ш.)*

онъача — онъа къадар, олып кечкен вакъиадан эвель, шимдигедже *(ш.)*

сагъын — мынар (*рус. :* мираж)

севрюк (саврюк) — 1. серт, кескин; 2. ярамаз (*рус. :* нечистая сила) (архаизм)

тевильдешмек — бир шейнинъ асыл манасына етмек, эмиетини корьмек *(ш.)*

тавсильген — иришильген, сонъуна къадар япып битирильген бир вакъиа, иш

тагъарчыкъ — торбачыкъ (архаизм) (*рус. :* котомка)

такъ (тапа-такъ) — тек, бир озю, ялынъыз (*рус. :* только лишь)

тербеле (тербетмек) — саллана, этрафкъа чалкъана, айлана, чевириле *(ш.)*

тёзмек — даянмакъ, къатланмакъ *(ш.)*

теджавуз — агрессия

---

* шиве сёзю.

** къазантатар сёзю.

*** архаизм.

тора (торамакъ) — догъра (шиирде: «фашистлерни ольдюр» манасында)
торы — догъру *(ш.)*
торы (тору) ат — атларнынъ бир чешити (*рус. :* гнедая лошадь)
фент — форса, яшайыш дады, тарзы *(арх.)*
джёльделер (джульде) — ярышта биринджи ерни алгъангъа берильген эдие (*рус. :* приз)
джоргъаламакъ — уфакъ адымларнен тез юрьмек
шайкъанлыкъ — ярамазлыкъ *(къаз. тил.)*
шеп — дюльбер *(ш.)*
шол — шу *(арх.)*
чётер (чётер агъач) — 1. шорбаджы, койнинъ буюк адамларындан бири; 2. *рус. :* доска, прут с зазубринами
эбтал иден (ипталь эткен) — ёкъ эткен, ёкъкъа чыкъаргъан *(арх.)*
эльти — молланынъ къадыны *(арх.)*
эрин — дудакъ, леб *(арх.)*
юфекдай — йипекдайи *(арх.)*
яке — я да *(ш.)*
ялдызлана (ялкъ-ялкъ эте) — ялкъылдай (*рус. :* переливается)

Керим Джаманакълынынъ нефис шиириети

Къырым меним асыл тувгъан-оськен,
энъ къадирли сюйген ерим…

К. Джаманакълы

Къырымтатар халкъынынъ медениетини бильген ве оны озь заманында ёрулмадан топлагъан, огренген, тедкъикъ эткен корюмли зиялыларымыздан бири Керим Джаманакълыдыр. О, шаир, тедкъикъатчы, оджа сыфатында эр анги мешакъатлы кергин шараитте, озю айткъаны киби, *«сёзюнден къайтмагъан, сырыны айтмагъан, акъикъат ёлунынъ изини джойтмагъан, йигитлер сафында къалгъан»* ве къаладжакъ, эльбет. Керим Джаманакълы бу сёзлерни озюнинъ бутюн аятынен, бутюн яратыджылыгъынен, бизге къалдыргъан бутюн эдебий мирасынен тасдикълады.

Буюк Таврия губерниясынынъ Кезлев уезди Джаманакъ коюнинъ багъ-багъчалары, елемликли шифалы авасы, халкъ йырларынынъ шырныкълы эзгилери Керим Джаманакълынынъ хатырасында эбедиен къалдылар. Зира, о, шу аджаип манзаралы, махсулдар топракъта койдешлеринининъ иззет-урьметини къазангъан багъчеваннынъ къорантасында 1905 сенеси январь 21-де дюньягъа кельди. О, бешигинден аят ёлуна адым аткъан вакъыткъа къадар анасындан эшиткен халкъ йырлары ве эфсанелерини огренди, азбар багъчаларында, тогъайлыкъ ве чименликте отюшкен къушларнынъ нагъмелерини динъледи. Дагъларнынъ рузгяры, муляйим анасынынъ айнениси, озенчикнинъ хош эзгиси Керимнинъ къальбине генчликтен синъдилер. Тамам шу миллий ренклерге, миллий седжиемизге садыкълыкъ акъкъындаки тюшюнджелер келеджекте онынъ яратыджылыгъынынъ эсас бедиий гъаесини ифаде этеджеклер. Шаирнинъ бир чокъ лирик эсерлеринде козю огюнде «шырыл-шырыл акъып тургъан салкъын сувлы чокъракълар, сельбилернинъ ельпиреген акъчиль-ешиль япракълары», балалыкъта багъчаларда тёкюнди джыйгъаны джанлана, о къайта-къайта Къырымнынъ тарихий кечмишине, текрарланмаз манзараларына мураджаат этеджек, Къырым онъа «омюр къошкъаныны, аят дадын бильдирегенини», «рухын охшап кульдирегенини» хатырлайджакъ.

Керим Джаманакълы койнинъ башлангъыч мектебинде, Акъмесджит оджалар техникумында тасиль корьди. Бу техникумда

окъувынынъ ильк йылында онынъ шиирлери «Ени дюнья», «Яш къувет» газеталарында, «Илери» меджмуасында басылып башлайлар. «Бу эсерлернинъ авторлары эксериетинен совет идареханелеринде, маариф оджакъларында ве матбуатта чалышкъан хадимлер ве оджалар эдилер, — дей Эшреф Шемьи-заде шаирнинъ «Достларыма» адлы джыйынтыкъкъа язылгъан сёз башында. 1923 сенесининъ сонъларына якъын, окъуйыджы яшлыкъ арасындан ве, биринджи невбетте, Тотайкой оджалар техникумы талебелери арасындан да яш эдебият авескярлары чыкъып башладылар. Буларнынъ ичинде матбуатта мунтазам суретте иштирак эткенлери ве окъуйыджыларнынъ дикъкъатларыны джельп эткенлери Зиядин Джавтобели ве Керим Джаманакълы олдылар» [1, с. 3]. Акъикъатен, бу йылларда истидатлы генчнинъ дюньябакъышы шекиллене, озю гъаевий джеэттен пишкинлеше. О, девирий матбуатта бир чокъ эсерлери басылгъан дост-эшлери Зиядин Джавтобели, Гъафар Булгъанакълынынъ тесири алтында ильк шиирлерини язып башлай. Керим Решидовнынъ ильк шиирлери 1924—1926 сенелери «Илери» меджмуасында, «Яш къувет», «Енъи дюнья» газеталарында *«Джаманакълы»* имзасынен басылды. Мезкюр шиирлерде сербест эмек эстетикасы, ватанперверлик, ахлякъий дегерликлер, йыл мевсимлери гузеллигининъ янъгъырагъаныны коремиз.

Керим Джаманакълынынъ 1927 сенеси «Азатлыкъ йырлары» адынен дюнья юзю корьген биринджи шиирлер джыйынтыгъыны айны шу ильк шиирлери тешкиль эттилер. Шаир «Шенъ багъчада», «Тувгъан халкъ», «Тувгъан ерим» адлы шиирлерде девирнинъ гурьдели яшларыны тасиль алмагъа чагъырды, койлю эмекчилернинъ алидженап ишлерини алгъышлады. Шаир *«Шенъ багъчада»* адлы эсеринде Къырымнынъ чечеклеринден, къушларнынъ йырларындан, авасындан, мавы кокюнден ильхамланып кучь ве къувет топлай. Муэллиф озюни тувгъан юртунынъ эр шейинде, онынъ гульбагъчаларында, мавы кокюнде, таш-топрагъында, табиат гузеллигинде коре. Мукъаддес топракънынъ байлыгъы шаирнинъ юрегинде «йырлар оре»: *«Гузель ренкли эргъуванлар, Къатмер ачкъан гуль, тюльпанлар, Кулерюзьнен селям бере, Юреклерге йырлар оре»,* — дей о [3, 22]. Шаир шиирде кучьлю тасвирий васталардан гъает уста къуллана. Олардан бири — джанландырув. О, адамларгъа хас олгъан аляметлерни гуллерге, чечеклерге кечире ве окъуйыджынынъ козю огюнде шенъ багъчанынъ манзарасы асыл ола: «чечек, къатмер гуллер, эр бириси куле санъа», «эр бир

чечек дертин айта», «назлы гуллер опюшелер», «къатмер ачкъан гуль, тюльпанлар, кулер юзьнен селям берелер». Шиирнинъ тили ифадели ве зенгин олмасына «гуллерни яш бир къызларнен» къяслангъанлары, «назлы гуллер», «шенъ йылдыздар» киби эпитетлер хызмет этелер.

Бойледже, «халкъ тили лексикасы ве фразеологиясыдан усталыкънен файдаланув нетиджесинде шиирнинъ тили образлы ве ифадели» олгъаныны коремиз [1, с. 217].

Керим Джаманакълы 1929—1934 сс. Акъмесджит педогогика институтынынъ тарих-филология факультетинде окъуды. Окъувны битирген истидатлы къалем саибаспирантурагъа къабул олуна. Мында окъур экен, инкъиляптан эвельки къырымтатар классик эдебиятыны тафсилятлы огренди, хусусан Усеин Шамиль Токътаргъазынынъ аяты ве эдебий фаалиетини теткъикъ этти. 1937 сенеси Къазан девлет университетинде «Къырымтатар халкъ шаири Усеин Шамиль Токътаргъазынынъ ичтимаий-сиясий ве эдебий фаалиети» мевзусында диссертациясыны къорчалай ве филология илимлери намзети унваныны ала. Шу девирде Керим Джаманакълы «Тогъайбей» дестаны», «Умер Ипчи», «Чынълар ве манелер» ве айры къырымтатар языджыларынынъ иджадына багъышлангъан макъалелер яза.

Керим Джаманакълы къырымтатар фольклористикасыны топлав, теткъикъ этюв ве сакълап къалув саасында буюк иссе къошкъан эдиплеримизден биридир. Къырымтатар масаллары, эбет, юксек бедий къыйметке малик эсерлердир. Лякин 1934 сенеси корюмли тюркшынас алимлер А. Н. Самойлович, Н. К. Дмитриев реберлигинде СССР Илимлер академиясы тешкилятландырылгъан экспедициянынъ тешкерюви шуны косьтерди ки, бу халкъ масаллары сонъ дереджe эксилип, базылары гъйып олув дереджесине еткенлер. Керим Джаманакълынынъ махсус мектюплери, макъалелери ве онынъ академик муэссиселер иле ильмий алякъалары пек чокъ белли алимлернинъ къырымтатар фольклорыны огренюв саасында себеп олдылар. Теткъикъатчы К. Джаманакълы озю насыл бир девирде яшагъаныны ве келеджек несиллер ичюн зенгин халкъ агъыз яратыджылыгъынынъ шаатларыны сакълап къалувнынъ не къадар буюк эмиети олгъаныны яхшы анълай эди. Бу себептен экспедиция тешкиль этильди. Онынъ макъсады къырымтатар тили ве эдебияты, халкъ агъыз яратыджылыгъыны огренюв, топлав ве сакълап къалув эди. Сёз устасы ильмий макъа-

лелеринен бир сырада шиирлер язды. Онынъ ватангъа садыкълыкъ, джесаретлик ве инсаниетлик акъкъында бир чокъ поэтик эсерлери «Балаларгъа Ленин акъкъында» (1939), «Анайнынъ йыры» (1940) адлы джыйынтыкъларында дердж олунды.

Экинджи джиан дженки башлангъанынен Керим Джаманакълы ана-юртунынъ сербестлигини фашизм «зиллетинден» муафаза ичюн джебеге кете. Эдипнинъ тувгъан халкъынынъ гъалип келеджегине, душманнынъ енъиледжегине инамы къавий эди ве бу инамны о, 1943 сенеси июнь айында язгъан *«Тувгъан халкъ»* шииринде бильдире. Муэллиф «гурьдели», «енъиджи», «урьлик севген» миллетине мураджаат эте ве тувгъан халкъынынъ гъалип келеджегине ишанч бильдире: *«Сен гурьдели, сен енъиджи, Урьлик севген бир миллет. Боюн эгме, къабул этме, Къыл къадарлы бир зиллет»,* — дей о [6, с. 101]. Муэллиф эсас фикирни беян этмек ниетнен инверсия усулына мураджаат эткенини коремиз. Керим Джаманакълы мешакъатлы дженк йыллары *«Къырымтатар батыры — Аметхан Султан»* адлы очеркини, *«Партизан къыз»* адлы шиирини язды. Языджынынъ дикъкъаты меркезинде ватандашынынъ ана-юрткъа сынъырсыз севгисини, федакярлыгъыны косьтерюв меселеси тура ве бу меселени муэллиф буюк усталыкънен чезе. *«Партизан къыз»* адлы шиир Саиде Усеинованынъ хатырасына багъышлана. Дженк йыллары Саиде партизан командирине немсе постлары акъкъында, оларнынъ роталары не ерде ерлешкени хусусында малюматлар кетире эди. Шиирде тасвирленген Саиде Усеинова халкъ менфаатыны эр шейден устюн коре. Къоркъубильмезлик, джесаретлик — онынъ дюльберлигидир. Эм очерк, эм де шиир озюнинъ мундериджеси ве гъаесинен дженкчилернинъ ватанпервер арекетлерини, фашизмге къаршы курешини тасдикълай. *«Зафер маршы»* шииринде муэллиф гъалебе насыл бир агъыр шараитте мейдангъа кетирильгенини, халкътаки джесарет, садыкълыкънынъ насыл шекилленип пекингенини, немселерге къаршы куреште къырымтатар халкъы иштирак эткенини косьтере. Шаир озь халкъыны гъалебе мунасебетинен мужделей.

«1973 сенеси Ташкентте бабамнынъ шиирлеринден тертип этильген *«Достларыма»* адлы китап чыкъты, — дей Керим Джаманакълынынъ къызы — филология илимлери намзети, доцент Эмирсуинова Н.К. — Эльбетте, бабам сагъ олгъан олса, бу эпимиз ичюн буюк къуванчлы бир вакъиа олур эди… «Меним эр бир шииримде тувгъан еримнинъ, Къырымнынъ бир парчасы бар. Мен бу сатыр-

ларны къолумнен дегиль, ташкъын юрегимнен язам… Омюримни хатырланъыз, йырларымны, сонъ йырланъыз…», — деди бабам субетлеримизнинъ биринде… «Омюримни хатырланъыз, йырларымны, сонъ йырланъыз…» Айны шу сёзлерни бабамны эвеллерде чыкъкъан шиирлерини окъугъан, китапны тертип эткен ве «Сёз башы» язгъан Эшреф Шемьи-заде джыйынтыкъкъа эпиграф сыфатында алды. Эшиткениме коре, Зиядин Джавтобели, Шамиль Алядин ве башкъа тенкъитчилеримиз китапкъа юксек къыймет кескен эдилер. Шахсен мени, «Тувгъан ерим», «Къалемим дерди», «Омюр къызы» адлы шиирлер пек эеджанландыралар. Зан этсем, бабам бу шиирлерде бутюн къырымтатарларгъа хас олгъан фикирлерни, юрек агърыларыны, ватанперверликни ифаде этти» [2].

Керим Джаманакълы шиирлерининъ мевзулары чешит, меракълы ве джиддий. Мезкюр эсерлер тек мевзуларынынъ джиддийлигинен дегиль, джиддий мевзулар эр бир девирде етерли, — ильк оларакъ, лирик ве публицистик унсурларынынъ гъает уйгъун бирлешювинен, зенгин бедиий-тасвирий васталарынен, аятны фельсефий анълавнен окъуйыджыны айретте къалдыралар. Манзумелернинъ къурулышында къафие, везн, халкъ тилининъ аэнклиги ачыкъ-айдын корюне. Сёз устасы *«Тувгъан ерим»* адлы шииринде тувгъан ери — «гузель Къырымгъа» ашыкъ олгъаныны бильдире. Шаир сайлап алгъан серлева бир къач фазилетке малик олгъаныны къайд этмелимиз: биринджиден, муэллифнинъ айтаджакъ муим бир фикири, яни шиирнинъ баш гъаеси ачыкъ-айдын ифаделене; экинджиден, окъуйыджынынъ дикъкъатыны озюне бир кереден джельп эте. Шиирнинъ биринджи дёртлюгинде муэллифнинъ «асыл тувгъан-оськен, энъ къадирли сюйген ери»; экинджи дёртлюгинде инсаннынъ рухиетине тесир эткен аджайип Къырым манзарасы; учюнджи дёртлюгинде эр бир инсаннынъ бахытлы ве сеадетли олмасы ичюн онынъ «севип омюр эткен энъ къадирли тувгъан ери» олмасы кереклиги акъкъында языла… Ватаннынъ денъизи, кунеши, юзюм салкъымлары окъуйыджыгъа «омюр къоша, аят дадын бильдире», «рухын охшап кульдирелер». Шаирнинъ козю огюнде «шырыл-шырыл акъып тургъан салкъын сувлы чокъракълар, сельбилернинъ ельпиреген акъчиль-ешиль япракълары» джанлана: *Улу Пушкин шииридай лезет бере гузель Къырым — Меним асыл тувгъан-оськен, энъ къадирли сюйген ерим… Онынъ Къара денъизининъ акъ оркечли толкъунлары, Кунеш нурын джыйып берген юзюмининъ салкъымлары… [4, 331].*

Малюм ки, «нефис эдебият сёзлерни, ибарелерни ерли-ерине къулланувны» талап эте. Муэллиф севгисини баас эткен энъ самимий сёзлерни тапа, манзумени музыкаль аэнкнен яза, энъ муим тесирли сёз ве ибарелернен къафиелештире (Къырым-ерим, толкъунлары-салкъымлары, джоштырмагъан-аштырмагъан ве иляхре). Муэллиф бир къач риторик суаллер вастасынен (анълатылмакъ истенильген фикирлер) окъуйыджыда буюк тесир къалдыра. Меселя, *«Къайсымызгъа омюр къошып, аят дадын бильдирмеген?!»* я да *«Къайсы козьге къарув берип, юреклерни джоштырмагъан, Севгининъ энъ назик, юксек нокътасыны аштыртмагъан?!»* киби риторик суальнен баас эте.

Шиирде аджайип манзаралар: табиат адиселери ве гузелликлери, орман, дагълар гъает уста суретте тасвирлене. Умумен, бу шиирде *«Кунеш нурын джыйып берген юзюмининъ салкъымлары», «сельбилерни ельпиреген акъчиль-ешиль япракълары»* киби джанландырувлар эсернинъ бедиийлигине хызмет этелер. Эдебиятчыларнынъ фикирлерине коре, «бедиийликнинъ энъ муим аляmeti — акъикъийликтир» [1, с. 221]. Акъикъатен, шиир окъуйыджыны эеджанландыра, онынъ эстетик дюньясыны зенгинлештире. Керим Джаманакълы лирик шаир олмакънен, дюньягъа бакъышыны кинаели образлар вастасынен ифаде эте, ичтимаий омюрни терендже косьтермеге, окъуйыджыда буюк теэссурат къалдыра биледжек сёз ве ибарелерни араштырып тапа. Онынъ *«Къалемим дерди»* адлы шиирининъ мевзуларындан бири шаир ве шиириет мевзусыдыр. Мезкюр эсерни муэллифнинъ монологы демек мумкюн. Шаирнинъ къалеми аят тесадуфлерини ве аляметлерини корип, анъламагъа ярдым эте, яшайышкъа кедер эткен менфий аллар ве унсурларгъа къаршы исьян котермеге истек уяндыра. Муэллифнинъ буюк макъсады эр кеске белли: *«Эр тараф дургъунлап, нефессиз къалса, макълюкъат уюшып уйкъугъа далса»* да, о, тынмай-талмай, исрарлыкънен *«къавалын чала»,* яни иджат эте, чюнки онынъ къалеми *«шевкъатлар сездирип»,* халкънынъ фикир ве дуйгъуларыны къозгъай [3, с. 17]. Къалемнинъ алидженап вазифеси: «къайгъылы гонъюллернинъ сырларыны бильмек», «шевкъатлар сездирмек», акъикъатны огренип, яшайышны там теренликте ифаде этмек.

Сёз устасынынъ шиирий мысраларда текрарлагъан *«къалемим дерди»* ибареси редиф деп адландырыла. Беш кере текрарлангъан *«къалемим дерди»* редифи шаирнинъ чеккен мешакъатларыны, ис-дуйгъуларыны даа да тесирли тасвирленмесине

хызмет эте. Керим Джаманакълы *«Инд къызына»* адлы шииринде барышыкъ, халкълар достлугъы, сейяремизнинъ летафетли табиат адиселерини гъает уста суретте тасвирлей. О, муляйим, хусусий гузелликке малик олгъан инд къызынынъ образыны ярата. Шиирде инсанлар аятында достане мунасебетлер, севги ве муаббетликнинъ не къадар терен олгъаны, не къадар муим ер туткъаны къайд этиле. *«Омюр къызы»* адлы шииринде Керим Джаманакълы терджимеиалынен багълы олгъан аят вакъиаларыны, левхаларыны бедиий сымалар вастасынен акс эте. Эсернинъ умумий гъаесини алып бакъаджакъ олсакъ, муэллиф «Идиль боюндан кельген», «дюльберлиги акърансыз» Айсылувнынъ тышкъы къыяфетини, табиатыны ифаде этмек истей: *«Ширин олгъан деврининъ нам къазангъан дюльбери. Амма бизим бу дюльбер — дюльберлернинъ дюльбери. Кельген Идиль боюндан, ады онынъ Айсылув. Кирпигининъ уджундан тама севги ве джылув».*

Шиирде биз муэллифнинъ озь шиирий дуйгъуларыны, бакъышларыны такъдим эткенини коремиз. Меселя, эсерде тасвир олунгъан Айсылувнынъ образы айны заманда татар халкъынынъ бир чокъ къадын-къызларынынъ сымасыдыр. Шуны къайд этмек керек ки, шаирлеримизнинъ чокъусы эсерлеринде, адети узьре, къадын-къызларымызнынъ ялынъыз джесаретли, федакяр эмекнен огърашкъаныны косьтерип, оларнынъ тышкъы къыяфети меселесине чокъ дикъкъат бермей эдилер. Яхшы ольчю, юксек котеринклик ве эмоциональ тасвир васталарынен язылгъан бу манзумеде омюр къызынынъ аджайип сымасы бериле. Онынъ *«козьлери мавы, бели индже, узун, буйра сачлары, сызма къашлары»* омюр къызынынъ парлакъ сымасында къадын-къызларымызнынъ гузеллиги, рухий байлыкълары, саф юреклери тасвирлене. Корюне ки, муэллиф озю де омюр къызына севда. О, омюр къызынынъ шаиране образыны, «деврининъ нам къазангъан дюльберлери» Лейля, Татьяна ве Ширинлернинъ образларынен къыяс эте. Атта инсаниетке ёлдаш олгъан Кунешнинъ сымасы тесирли бериле: *«Дюльберлиги акърансыз, къошакъ тапмакъ кучь онъа. Кунеш биле тёпеде: «Чиркинмен», — деп утана»* [3, с. 31]. Занымызджа, шаир замандашынынъ психологик суретини ярата бильген. Онынъ фикриндже, акъикъий гузеллик инсаниетликнен, рухий байлыкънен багълыдыр. Шиирде меджазий мана ташыгъан сёз ве ибарелернинъ сайысы чокъ. Айны шу меджазий мана ташыгъан ибарелер ярдымы вастасынен муэллиф озюнинъ самимий дуйгъулары

ве тилеклерини ифаде эте. Символик унсурлар, къыяславлар ойле аджайип алем догъуралар ки, анда акъикъат ве хулья бири-бирине къошулып, умют этильмез хаялий образларда аджайип аят озь ифадесини тапа. Шаир ренклернинъ юксек аэнклерини гъает уста къуллана («акъ тишлер» — инджилернен, тени — «акъ мермернен» къыяслана): *«Инджиден акъ тиши бар, назик, сызма къашлары... Акъ мермердай тенине далгъа келип окътала* [3, с. 31]. Малюм ки, *«бедиийлик,* юксек дереджеде умумийлешкен *аят акъикъатыдыр»* [1, с. 178]. *Миллий аят* узеринде, миллий шекильде язылгъан манзумелерде шаир халкънынъ маневий зенгинлигини буюк усталыкънен тасвирледи.

Керим Джаманакълы тек бедиий сёз устасы дегиль де, айны заманда терен малюматлы алим, юксек тасилли ве кениш назариетли эдебиятшынас, зеки оджа эди. О, Татарстанда, Алабугъа Девлет педагогика нститутынынъ рус ве четэль эдебияты кафедрасына мудирлик япты, ильмий ишлернен огърашты ве ве озь фаалиетинен буюк урьмет ве севги къазанды. Эдип классиклернинъ эсерлерине сыкъ-сыкъ мураджаат эте. О, М. Ю. Лермонтов, А. М. Горький, В. В. Маяковскийлернинъ яратыджылыкълары акъкъында салмакълы макъалелер яза, татар шаири Муса Джалильнинъ фаалиетине монографиясыны багъышлай. Хусусан Гъ. Тукъай, Г. Ибрагимовнынъ иджадий фаалиетлерине юксек къыймет кесе.

Керим Джаманакълынынъ терен бильгиси, виджданы онъа халкъ арасында юксек итибар кетирди. Теэссюф ки, бугуньде-бугунь эдипнинъ япкъан ишлери акъкъында бу вакъыткъадже аз язылды. Дженк, сюргюнлик акъибетинде пек чокъ шахсий архив ве весикъаларнынъ ёкъ этилюви нетиджесинде бу иш баягъы къыйнлашты. Окъуйыджыларгъа теклиф этильген бу саифелер, иште, шаирнинъ эсерлерине, «Йылдыз» журналына, къалемдешлерининъ хатырлавларына эсасланып язылды. Айры малюматларны биз шаирнинъ шимди Къырымда, Акъмесджитте яшагъан къызы Нурия Каримовна Эмирусеиновадан алдыкъ. Онынъ иле субетлеримиз бизге чокъ ярдым этти. Журнал ве газета малюматларыны, ильмий макъалелерни козьден кечирип, Керим Джаманакълынынъ фалиетине назар ташлайджакъ олсакъ, корюмли эдебиятшынас алим, шаир, фольклорджы, оджанынъ даима кечмишнинъ тарихий-медений асабалыгъына сонъ дередже итирам, сайгъы, мукъайтлыкъ иле иш корьгенине шаат оламыз. Къайда олса олсун,

Къырымдамы, Татарстандамы, не акъкъында язмасын Усеин ШамильТохтаргъазымы, Токъаймы, Пушкинми — халкънынъ, кенъ джемаатчылыкънынъ дикъкъыатыны эдебий асабалыгъымызны, фольклорны топламакъ, сакълап къалмакъ, огренмек зарурлыгъына джельп эте эди. Бу ерде шаирнинъ къызы Н. К. Эмирусеинованынъ хатырлавларыны мисаль кетирмекни ляйыкъ корьдик: «Бабам омюр хусусында сыкъынтылы тюшюнджелер ичинде яратыджылыкъ иле огърашты, о, даима сюргюнликтеки халкъынынъ къайгъы-къасеветинен яшады ве севинди, онынъ арзу-умютлеринен куньлерини кечирди, озюнинъ къаны-джанынен халкънынъ, Къырымнынъ къараманий тарихына синъди. О, сюргюнликте яшагъан бутюн къырымтатар шаирлери ве несирджилерининъ яратыджылыкъларынен меракълана эди. Бабам яш шаирлерге эсерлер яратувда къол тутаракъ, эдебиятта миллий аньанелеримизнинъ девам этильмесини арз эте эди» [2]. Акъикъатен, Керим Джаманакълынынъ яшлыкъ мевзусында терен дуйгъунен язылгъан *«Истеймен, эльбет»* шииринде омюрни фельсефий анълaмасы, яш несильнинъ парлакъ келеджегине ишанчы бильдириле. Шаир бутюн къырымтатар халкъынен берабер Ватаннынъ илерилегенине самимиетле къувана. Шиир терцина шекилинде язылгъан. Эр бир бейит учь сатырдан ибареттир. Шаир озь дуйгъу-фикирлерини терен ве тесирли ифаде этмек ичюн къыяс, эпитет ве метафораларны къуллана. Муэллиф аятны «къаранлыкъ ёлгъа, чытырман тавгъа, ялчынлы къаягъа, тикенли къыргъа» ошата, онынъ мешакъатлы, эзиетли ёлларындан «девдайын кечмеге истей». «Эр кимден кучьлю, эр кимден отькюр» яш несиль илимлерни огренмек, «топракъ сырын, койлюнинъ йырын, ишчилер кунюн, техника чагърын» темельден бильмек керек. Шаирнинъ фикриндже, акъикъий инсан — «янъгъызлыкъ чеккен, козьяшлар тёккенлернинъ» ярдымджысы, имаеджиси, къоркъубильмез адамдыр. О, «залымгъа», инсаннынъ «бойнуны эггенлерге» къаршы курешмек керек: *«Янъгъызлыкъ чеккен, козьяшлар тёккен, Залымгъа мути, бойнуны эгген, Янъгъызгъа достлыкъ истеймен, эльбет, Сёзюнден къайтмаз, сырыны айтмаз, Акъикъат ёлунынъ изини джойтмаз Йигитлер сафы истеймен, эльбет»... «Яныкълы кунюм, ачувлы йырым, Къальбиме синген, сакълагъан сырым, Айтмагъа бугунь истеймен, эльбет»* киби поэтик сатырлар, къайта-къайта исрарлыкънен текрарлангъан *истеймен, эльбет»* редифи шаирнинъ хор юрегинде чарпышмакъта олгъан ис-дуйгъуларынынъ,

оны гедже-куньдюз азаплагъан тюшюнджелерининъ емишлеридир, десек, янълыш олмаз. О, аятны «къаранлыкъ ёлгъа, чытырман тавгъа, ялчынлы къая, тикенли къыргъа» ошата, онынъ мешакъатлы, эзиетли ёлларындан «девдайын кечмеге» чагъыра. Шаир арзу-умютлерини яшлыкънен багълай. О, яш несильнинъ къараманий сымасыны косьтермекнен берабер «акъикъат ёлунынъ изини джойтмагъан йигитлер сафында» булунмакъ истегенини бильдире: *«Дюньяда бойле, эр ишни джесюр, эр кимден кучьлю, эр кимден отькюр Япаджакъ яшлыкъ таптым мен, эльбет»,* — дей [3, с. 17]. Муэллиф окъуйыджыларгъа анълайышлы тильнен, енгиль везин ве уйгъун къафие къулланып, янъы омюр адамларыны, яш несильни тереннум эте.

...Бир чокъ къырымтатар языджылары озь халкъынынъ ватанына къайтувыны корип оламадылар, тургъунлыкъ девирининъ эскенджелери алтында сыкъыларакъ, богъазларында наразылыкъ къычырыгъынен, ферьяднен кечиндилер. Булар: Эшреф Шемьизаде, Абдуреим Алтанълы, Керим Джаманакълы...», — дей языджы Айдер Осман макъалелеринден биринде [5]. Керим Решидов-Джаманакълы 1934 сенесинден Языджылар бирлигининъ азасы эди. Онынъ яратыджылыгъынынъ такъдири халкъымызнынъ фаджиалы такъдирини текрарласа да, къалеми алтындан чыкъкъан шиирлер гъает къыйметли ве аля бугунь окъуйыджыларда буюк меракъ догъуралар. Керим Джаманакълынынъ шииbudiети назик дуйгъуларны беян эткен лирикагъа, энъ мукъаддес дуйгъу — ватанперверликни шерефлендириджи мысраларгъа, джошкъун, самимий эзгилерге зенгиндир.

Фера Сеферова

Къулланылгъан эдебият:

1. Султон И. Адабиёт назарияси / Иззат Султон. — Ташкент: Укитувчи,1980. — 301 с.
2. Н. К. Эмирсуинова-Решидованынъ хатырлавларындан. Акъмесджит, 30.10.2012 с.
3. Джаманакълы К. Достларыма / Керим Джаманакълы. — Ташкент: Гъафур Гъулам адына эдебият ве санат нешрияты,1973. — 64 с.
4. Фазылов Р., Нагаев С. Къырымтатар эдебиятынынъ тарихы / Риза Фазыл, Сафтер Нагаев. — Симферополь: Къырым девлет окъув-педагогика нешрияты, 2001. — 640 с.
5. Осман А. Гъурбетликте догъгъан эдебият огей дегиль // Йылдыз. — № 3. — 1985. — С. 98—103.

Мундеридже

Кириш сёз ... 5

ШИИРЛЕР

ЯШ КЪАЛЕМ (1920—1940)
Тек бир сенсинъ! ... 20
Татар къадынлыгъына ... 21
Эски адетлер ... 22
Яш сабанджы ... 23
Яш къалем ... 24
Истеймен, эльбет! ... 25
Къанлы хаял ... 26
Аджджы бир кунь ... 27
Къырым дагълары ... 28
Ич болдурмай ... 29
Сабанджы бабайдан ... 30
Гузеллик ве шаирлер ... 31
Беклей ... 32
Къырым чёллери ... 33
Озь къардашыма ... 34
Сен дегильмидинъ?! ... 35
Ачувлы боран ... 36
Яшлыкъ ... 37
Бу недир ... 38
Бахтым нереде? ... 39
Дефтеримде ... 40
Ешиль чёльде ... 41
Ешиль чёльнинъ чичеклери ... 42
Йигитлик омюринден бир парча ... 43
Къатейим ... 44
Къырым яшлыгъына! ... 44
Шенъ багъчада ... 45

Достларыма ... 46
Йигитлик шаны ... 46
Кунь догъаркен ... 47
Къырым къызлары ... 48
Табиат левхасы ... 49
Къалемим дерди ... 49
Бараман! ... 50
Яш шаирге ... 51
Тёзалмайман ... 52
Радио ... 53
Вагонда ... 54
Джырлайман! ... 56
Бизим той ... 57
Мектюп ... 58
Омюр къызы ... 59
Не де яхшы! ... 60

СЕВГЕН ХАЛКЪЫМ, ТУВГЪАН ХАЛКЪЫМ! (1941—1945)

Ватан ... 65
Севген халкъым, тувгъан халкъым! ... 66
Эй, тувгъан халкъ! ... 67
Къара денъиз джигитине ... 68
Ана ... 68
Джырланъыз, къызлар ... 69
Дюльбер Къырым ... 70
Амет Батыр ... 70
Дёгюшке! ... 71

КУНЕШ ДОГЪАР АЛДЫНДАН (1950—1965)

Бир корюшюв ... 73
Хызмет маршы ... 74
Аметхан Султан ... 74
Джоша юрек ... 75
Тазе отьмек ... 76
Эй, гузель Татарстан! ... 78
Танъ еллери ... 78
Кунеш догъар алдындан ... 79
Абдулла Токъайнен сёйлешюв ... 80
Тувгъан джерим ... 81

Ильнинъ Къара денъизи 81
Достлукъ 84
Шаир севе 84
Тынчлыкъ маршы 85
Меним къаргъышым 86
Джан кесегим, дюльберим! 87
Отур, ярем! 88
Бу меним тилим! 89
Ич бир инсан къыйналмасын 90
Тынълар эдим оны куню-тюню 92
Эки чебер 93
Недай тынч 94
Партизан къыз 94
Лермонтовгъа 95
Пейгъамбер 96
Арзу 97
Зафер маршы 98

МАКЪАЛЕЛЕР (1930—1941)

I

Масал текерлемелери акъкъында 100
Чынъ ве манелеримиз акъкъында 107
Къырымтатар халкъ яратыджылыгъы 123
Чынъ ве манелер 135
Къырымтатар халкъ масаллары акъкъында 150
Халкъ эдебиятынынъ муим вазифелери 162

II

Умер Ипчи (Алкедай) 167
Токътаргъазынынъ Пушкинден бир терджимеси акъкъында 178
Демократий халкъ шаири Токътаргъазынынъ ольдюрильмесине 25 йыл тола 181
Моллалар проекти 195
Зор анълашылгъан ве шиве сёзлерининъ лугъаты 201
Керим Джаманакълынынъ нефис шииriети *(Ф. Сеферова)* .. 203

Литературно-художественное издание

Джаманаклы Керим Решидович

САМОЕ ДОРОГОЕ ЛЮБИМОЕ МЕСТО

Составители: **Эмирсуинова Нурия Каримовна**
Юнусов Шевкет Эльвисович

Редактор *Н. И. Бекиров*
Корректор *С. С. Ситжалилова*
Макет и вёрстка *Э. Р. Аджалимова*

Подписано в печать 20.11.2019 г. Формат 60x84$^{1}/_{16}$.
Гарнитура «PragmaticaC». Усл. печ. л. 12,56.
Объем 13,5 печ. л. Тираж 300 экз. Заказ № .

ГАУ РК «Медиацентр им. И. Гаспринского»
295048, Республика Крым,
г. Симферополь, ул. Трубаченко, 23-а.
E-mail: mediacenter2015@mail.ru
ОГРН 1159102113455

Отпечатано в типографии ООО «КОНСТАНТА»
308519, Белгородская обл., Белгородский р-н,
п. Северный, ул. Березовая, 1/12.
Тел./факс +7 (4722) 300-720
www.konstanta-print.ru